Ioan-Aurel Pop

Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV

Geneza statului medieval în Transilvania

Fundaţia Culturală Română

Ioan-Aurel Pop

Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania

CENTRUL DE STUDII TRANSILVANE

BIBLIOTHECA RERUM
TRANSSILVANIÆ
X

ISBN 973-9155-004-0

Ioan-Aurel Pop

Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania

CENTRUL DE STUDII TRANSILVANE
FUNDAŢIA CULTURALĂ ROMÂNĂ
Cluj-Napoca, 1996

Redactori: Vasile Sălăjan, Virgil Leon

Tehnoredactare computerizată: Zoe Herdlicska, Adrian Moldovanu

Cuvânt înainte

În urmă cu peste 1100 de ani, românii și ungurii veneau pentru prima oară în contact pe teritoriul Pannoniei și apoi al Transilvaniei, iar de atunci destinul celor două popoare s-a împletit mereu.

Cele dintâi cronici ungare medievale îi prezintă pe unguri drept urmași ai hunilor, iar pe români drept urmași ai romanilor. Cel puțin sub aspect teritorial, afirmațiile sunt integral adevărate, în sensul că ungurii au luat locul hunilor în *Pannonia*, iar românii trăiau în locul romanilor în *Dacia*, *Pannonia*, *Moesia* și zonele vecine. Cercetările istorice maghiare au demonstrat că, sub aspect genetic, legătura dintre unguri și huni nu se verifică, deoarece cele două popoare au, în esență, origini diferite. Însă ideea descinderii ungurilor din huni a persistat de-a lungul întregii epoci medievale. Cercetările istorico-filologice moderne au confirmat faptul că românii sunt, nu doar prin teritoriu, dar și prin origine și limbă, urmași ai romanilor și membri ai marii familii a popoarelor neolatine.

Lucrarea de față își propune să prezinte, pe baza izvoarelor scrise mai ales, cele dintâi contacte între români și maghiari, chestiunea originii și geneza celor două popoare, problema denominării lor, a creștinării și a formării statelor la Dunărea Mijlocie și de Jos.

Încercarea poate să pară deopotrivă temerară și superfluă. Pe de o parte, aceste chestiuni sunt foarte greu de lămurit, iar pe de alta, puținele izvoare scrise cunoscute au fost mereu studiate și comentate, fără ca părerile istoricilor să concorde. În linii mari, este adevărat și nu avem naivitatea să credem că lucrarea aceasta va lămuri lucrurile și va elimina controversele și ipotezele ce par ireconciliabile, cel puțin de două sute de ani încoace.

Însă cartea de față poate să redea pentru prima oară amănunțit în traducere ceea ce narează cronicile latino-maghiare despre *Menumorut*,

Glad, *Gelou*, *Gyla-Iula* sau *Ahtum-Ohtum*, despre români, maghiari și secui, despre revărsarea maghiarilor în *Pannonia*, despre expedițiile lor în Transilvania și despre realitățile pe care le-au întâlnit etc. S-ar putea obiecta că esența acestor cronici este arhicunoscută, iar amănuntele nu au valoare istorică, dat fiind caracterul gestelor medievale. Nu credem că este așa. Adesea, din amănunte semnificative, dar neglijate, corelate cu alte mărturii, se relevă adevăruri surprinzătoare.

În al doilea rând, cercetarea se justifică prin seria de rezultate pozitive acumulate în ultimii circa 20 de ani, dar neașezate într-o sinteză referitoare la secolele IX-XIII. Ne gândim la valoroasele rezultate ale unor specialiști ca Radu Popa, Stelian Brezeanu, Victor Spinei, Virgil Ciocâltan, Mircea Rusu, Ștefan Matei, Petre Iambor, Eugen Glück, Sever Dumitrașcu, Adrian Bejan și alții. Aceste rezultate s-au clădit pe mai vechile contribuții ale lui Ioan Lupaș, Ioan Moga, Aurel Decei, Ștefan Pascu, Francisc Pall, Kurt Horedt și ale multor altora. Când remarcăm lipsa unei sinteze, ne gândim la o carte care să concentreze și să coreleze concluziile cercetărilor asupra raporturilor româno-maghiare, în primul rând în secolele IX-XI și în primul rând pe baza izvoarelor narative păstrate. Este ceea ce se va încerca în lucrarea de față.

În al treilea rând, abordarea se justifică și datorită unei alunecări spre exagerare în istoriografia română înainte de 1989 și reproșurilor formulate, mai ales de străini, în acest sens. Pe baza unor asemenea interpretări forțate (de genul *Glad* - „conducător al unei uniuni politice românești" sau *Glad* și *Menumorut* considerați indubitabil români etc.), nu mai devreme decât în 1991, un distins cercetător englez prelua din concluziile unei alte istoriografii și susținea că, plecând de la *Anonymus*, nu se poate dovedi nimic cert despre români sau despre *Gelou* (Dennis Deletant, *Studies in Romanian History*, București, 1991, p. 332-351). Dacă istoricul în cauză ar fi ignorat asemenea exagerări, ghidat de o lucrare obiectivă, ar fi putut aplica principiul *audiatur et altera pars* și, poate, concluziile domniei sale nu ar fi fost atât de aspre la adresa istoriografiei românești. Altminteri, este evident, pentru cine dorește să vadă, că nici produsele istoriografiei ungare nu au strălucit prin obiectivitate: respingerea unor surse ca

fiind legendare, modificarea nejustificată a datei şi drumului urmat de unguri spre *Pannonia*, contestarea existenţei unor formaţiuni politice şi personaje, pe motiv că ar rezulta din toponimie (când, de fapt, procesul e invers în toată Ungaria), contestarea, în ciuda evidenţelor, a continuităţii daco-romane în Transilvania, considerarea românilor ca urmaşi ai *qarluq*-ilor, o obscură populaţie turcică, sau plasarea locului de origine a românilor lângă Başchiria, dincolo de Volga etc. sunt doar câteva din aceste concluzii tendenţioase. Până la urmă, ne întrebăm ce este mai grav: a-i considera pe *Glad*, *Menumorut* şi *Gelou* drept români şi drept personaje reale sau a-i declara pe români drept turci şi asiatici, în ciuda limbii pe care o vorbesc şi a locurilor lor cunoscute de origine?

Când se discută despre *Anonymus* se uită, de cele mai multe ori, un lucru esenţial, deoarece cronicarul şi gestele sale sunt scoşi din contextul istoric general. Se uită astfel, cum a făcut şi dl Deletant, că opiniile lui *Anonymus*, în mare măsură, sunt confirmate de alte surse, care-l preced şi care-l urmează. *Anonymus* nu i-a putut inventa pe români, deoarece aceştia, prin înaintaşii lor, erau prezenţi în *Dacia*, *Moesia* şi *Pannonia* înainte de anul 900 şi continuă să fie prezenţi şi ulterior, cel puţin pe teritoriul fostei Dacii. Şi apoi, toate cronicile latino-maghiare îi pomenesc pe români la nord de Dunăre la venirea ungurilor şi îi asociază pe români cu romanii. Să fi greşit, ca la o comandă, toate aceste cronici sau să fi fost organizată, de pe atunci, o conspiraţie antimaghiară? Ne îndoim. E drept că nu toate numele prezente la *Anonymus* sunt confirmate de alte surse. De pildă, *Ahtum* şi *Geula* (*Gyla* sau *Iula* sau *Iulus*) capătă o asemenea confirmare, în vreme ce *Menumorut*, *Glad* sau *Gelou* nu. Dar cine dă dreptul unora ca, prin aceasta, să-i excludă pe ultimii trei din istorie? Dacă am exclude din trecutul universal toate faptele şi realităţile menţionate doar de o singură sursă, am sărăci drastic memoria colectivă.

Pe baza unor asemenea procedee anistorice, românii, de pildă, şi înaintaşii lor latinofoni sunt adesea complet eliminaţi de pe harta Europei între secolele IV-XIV. Aici nu este vorba despre plasarea acestui popor la nord sau la sud de Dunăre în mileniul menţionat, ci despre absenţa totală a poporului român de pe hărţi. Ce fel de

onestitate au acei istorici care uită că cel mai numeros popor din sud-estul Europei are şi el un trecut şi un loc de formare şi de afirmare? De aceea, repudiem procedee care, recurgând la demolarea lui *Anonymus*, decretează absenţa românilor din spaţiile pe care aceştia le locuiesc. Dacă nu au alcătuit regate şi imperii, dacă nu au fost romano-catolici sau protestanţi, dacă nu au prădat şi atacat Occidentul, dacă au fost adesea supuşi dominaţiei altora, nu înseamnă că românii nu au existat. Nu se discută existenţa unui popor în aceşti termeni.

E drept că, exasperată de un asemenea tratament, istoriografia română a exagerat uneori în evaluarea izvoarelor, şi aceasta nu numai în perioada „naţionalismului comunist". Dar, în ansamblu, creaţia istoriografică românească este onestă şi onorabilă, cu nimic mai prejos decât nivelul unor istoriografii central şi sud-est europene. Lucrarea de faţă nu ar fi putut fi elaborată fără temeiul de mare consistenţă oferit de cercetările româneşti în domeniu.

Înainte de a încheia acest cuvânt lămuritor, se cuvine să ne oprim asupra termenului de Transilvania, ce va fi foarte des menţionat în lucrare, şi asupra realităţii pe care acesta o incumbă.

Termenul Transilvania, în ciuda celor două cuvinte latine care-l alcătuiesc, nu este un termen românesc sau dat de români. El a fost precedat de un altul - un sinonim - şi anume *Ultrasilvana* sau *terra Ultrasilvana* şi s-a născut în secolele X-XI, adică în perioada în care graniţa Ungariei a fost în zona marii păduri ce separa Crişana de regiunile intracarpatice. Din punct de vedere maghiar, ţara stăpânită atunci de unguri era „dincoace" de marea pădure, iar ceea ce era „peste" sau „dincolo de" (=*ultra, trans*) pădure era un loc, deocamdată, necunoscut. De aceea, acest loc, unde domnia o avusese românul *Gelou*, a fost numit de unguri *Erde-elw* (mai apoi Erdély), adică „peste pădure" sau „ţara de peste pădure" şi acest nume a rămas apoi consacrat, atât în maghiară, cât şi în latină (forma latină este sinonimă cu cea maghiară). Evoluţia numelui latin, în ordine cronologică, este următoarea: de la *Ultrasilvana*, la *Transilvana* şi, apoi, la *Transilvania*.

În afară de aceste nume, Transilvania a mai fost numită, de la sfârşitul secolului XIII, *Septem Castra*, nume preluat de saşi în formă germană ca *Siebenbürgen* şi însemnând „şapte cetăţi". Termenul pare

legat de rolul important atribuit în evul mediu cifrei şapte şi de modul cum acest rol s-a reflectat chiar în realităţile Transilvaniei: şapte conducători unguri (*Hetumoger*), şapte triburi, şapte comitate, şapte scaune etc.

Românii nu au avut, probabil, o denumire specifică pentru întreaga regiune intracarpatică, deoarece ei nu au apucat, în nume românesc, să facă din această zonă o ţară, adică o alcătuire politică feudală, un stat centralizat. Desigur, ei vor fi avut un nume pentru „ducatul" lui *Gelou*, dar izvoarele nu ni-l transmit, aşa cum au avut nume pentru toate ţările de pe cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Crişanei şi Maramureşului, ca şi pentru cele de la sud şi est de Carpaţi. Asemenea nume vor fi fost Ţara Haţegului, a Oltului, a Maramureşului, a Bârsei, a Beiuşului, a Năsăudului etc. La sud şi est de Carpaţi, unde ţările (statele) cele mici s-au unit în cuprinsul celor mari, centralizate, a apărut la români, în chip firesc, un nume înglobant, general şi generic. În Transilvania, ţările mici nu au mai apucat să dea naştere ţării celei mari, decât prin cucerirea străină. De aceea, Transilvania, nefiind un stat în nume românesc, cu putere politică românească, nu a avut în română o denumire specifică. Târziu, probabil din raţiuni administrative, a fost preluat în română termenul de Ardeal, după maghiarul Erdély. Încercările unor cercetători de a stabili o altă etimologie pentru cuvântul Ardeal, deşi tentante, nu s-au dovedit suficient de convingătoare. Ulterior, pe măsura evoluţiei limbii literare şi sub influenţă livrescă a fost preferat în română - lucru valabil şi astăzi - termenul Transilvania, calchiat mai bine caracterului romanic al limbii române.

Sub aspect geografic şi istoric, Transilvania reprezintă teritoriul fostului voievodat, care a funcţionat până la 1541. Ulterior, principatul a înglobat şi Maramureşul, Crişana şi părţi din Banat, de aceea sensul noţiunii de Transilvania s-a lărgit. Astăzi, Transilvania, în sens larg, înseamnă zona intracarpatică, Banat, Crişana şi Maramureş. În lucrare, se va folosi noţiunea cu ambele sensuri, făcându-se, după necesităţi, precizările cerute de context, dar cercetarea noastră a avut în atenţie deopotrivă părţile vestice şi teritoriul intracarpatic.

În ciuda acestor nume diferite date de ceilalți locuitori și a puterii de stat străine, românii au avut multă vreme sentimentul, chiar conștiința că trăiesc într-o țară a lor, românească, și au numit-o ca atare. O dovadă în acest sens este un șir de documente emise în Banat în jur de 1500, în care se menționează judecăți făcute nu după „dreptul românesc" – cum se consemna în mod curent –, ci după obiceiul sau dreptul Țării Românești (*ritus seu ius Volachie*).

E drept că celor opt districte românești mai importante din Banat le fuseseră confirmate vechile libertăți încă din 1457, sub forma unui privilegiu ce limita imixtiunile organelor politico-administrative oficiale (inclusiv ale regelui), sporind impresia de *țară românească* pe care o aveau locuitorii. Folosirea noțiunii de *Volachia* în Banat, pentru a denomina acel ținut, confirmă intuiția lui Nicolae Iorga, conform căreia „Țara Românească a avut odinioară un sens pe care foarte mulți l-au uitat și unii nu l-au înțeles niciodată; ea însemna tot pământul locuit etnograficește de români". Din acest punct de vedere, și teritoriile locuite de români, dar ajunse sub putere politică străină, au rămas pentru români tot *țări românești*, mai ales acolo unde nucleele vechilor formațiuni politice au fost puternice și nu au putut fi dislocate complet. Altminteri, la 1599-1601, pentru o clipă, Transilvania (în sens larg) va deveni și politic românească sub sceptrul lui Mihai Viteazul, care, împlinind ceea ce putea să fie la cumpăna de milenii și n-a fost, prefigura ceea ce urma să fie în finalul mileniului II.

Transilvania nu a fost o țară curat daco-romană sau românească de-a lungul veacurilor și nici nu putea să fie, deoarece era un loc de ispititoare abundență și de trecere a oștilor. S-au așezat în ea mereu mai multe neamuri, în chip pașnic sau violent – sciți, celți, sarmați, romani, goți, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari, unguri, pecenegi, uzi, cumani, secui, sași, cavaleri teutoni, alți germanici, evrei, țigani, sârbi, croați, ruteni, armeni etc. – dar de aproape două milenii romanitatea și românitatea i-au conferit personalitatea distinctă și i-au trasat esențialmente destinul.

În spiritul înțelegerii mai judicioase a acestui destin au fost scrise, cu venerația datorată celor ce l-au făurit, modestele rânduri de față.

Notă

În lucrarea de față, notele infrapaginale sunt prescurtate. Pentru întregirea prescurtărilor, se va consulta *Bibliografia selectivă* din finalul cărții, unde modul de prescurtare este marcat între paranteze.

La unele izvoare din perioada antică și medievală timpurie nu s-au făcut trimiteri paginale, după o ediție anume, ci s-au indicat, după cutumă, nume sau numere de capitole și subcapitole.

Numerotarea notelor infrapaginale s-a făcut pe capitole, iar, în cazul capitolului 3, mai întins, pe subcapitole grupate, pentru a evita ajungerea la numere prea mari și pentru a nu îngreuna lectura.

1. De la daco-romani la români: identitatea etnică, religioasă și politică a românilor în Europa spre sfârșitul mileniului I

1.1. Europa postromană și lumea barbară. Moștenirea Romei

Criza și apoi destrămarea Imperiului Roman, petrecute prin secolele III-V d.Hr., au lăsat, cu precădere în Europa, un vid politic imens. Imperiul – modelul clasic de organizare statală – a reprezentat mereu un miraj pentru populațiile situate spre nord și est. Întins, în perioada sa de maximă expansiune, din cețurile reci ale Britaniei, până în nisipurile fierbinți ale Africii și de la Oceanul Atlantic până la Tigru și Eufrat, statul roman, printr-o operă de legiferare și de organizare unică, a creat o zonă tricontinentală relativ stabilă. Stabilitatea s-a datorat în mare măsură procesului de romanizare care, omogenizând civilizații și culturi diferite sub semnul limbii latine, al credințelor și tradițiilor romane, a așezat „sigiliul Romei"[1] asupra unei mari părți a Europei. Din perspectivă contemporană, Imperiul Romei a fost prima încercare – reușită parțial și temporar – de „uniune politică europeană".

Aventura romană în formă latină a durat în jur de 1250 de ani, de la 753 î.Hr. până la 476 d.Hr. În Răsărit, o parte a statului roman s-a menținut sub numele de Imperiul Roman de Răsărit și apoi Bizantin

---

[1] N. Iorga, *Histoire des Roumains*, passim (vol. I/2, intitulat *Le sceau de Rome*).

încă aproape 1000 de ani, de la 476 la 1453. În Apus, titlul de *imperator Romanorum*, justificat doar în măsură infimă în planul realității, a existat o altă mie de ani, din 800 – anul încoronării lui Carol cel Mare – până în 1801, când Napoleon Bonaparte a pus capăt acestui anacronism.

Prin urmare, Roma clasică a lăsat o moștenire deosebită, perpetuată de-a lungul mileniilor. Sub aspect politic, însă, mari părți ale imperiului au ajuns în secolele III-V, mai ales în Apus, în afara autorității romane[2]. Nu insistăm aici asupra cauzelor ce au determinat o asemenea evoluție. Cert este că, de la o vreme, metaforic vorbind, nu toate drumurile duceau la Roma, cum se întâmplase secole de-a rândul anterior.

Populațiile care au profitat de pe urma crizei Imperiului Roman și au accentuat mult această criză au fost așa-zisele seminții migratoare venite din est și nord și numite de greci și de romani „popoare barbare"[3]. Evident, pe ruinele fostelor provincii romane, aceste populații au făurit o serie de formațiuni politico-militare, cel mai adesea efemere, din care doar câteva au devenit ulterior state medievale propriu-zise. Înainte de a stabili specificul acestor „state barbare", se cuvine însă lămurită o altă chestiune: ce au găsit sub aspect etnodemografic acești migratori atunci când au năvălit pe teritoriile Imperiului Roman? În genere, au găsit o densitate demografică relativ ridicată, generată de populația latinofonă ce alcătuia atotcuprinzătorul *Orbis Romanus*. Categoric, în secolele III-V, această populație nu era clar definită, se afla pe cale de tranziție. Coloniștii romani, prezenți pretutindeni, se naturalizaseră, erau veritabili provinciali, oameni ai locului, dar nu reușiseră peste tot și deplin să asimileze popoarele autohtone preromane: lusitanii, celtiberii, galii, italicii, tracii, ilirii, traco-daco-geții etc. În contextul colonizării cu vorbitori de limbă latină, al conviețuirii dintre localnici și coloniști și al superiorității civilizației romane, s-a produs pe vaste suprafețe o sinteză între aceste popoare băștinașe, preromane și romani, sinteză în urma căreia, prin romanizare, valorile romane s-au impus[4]. „Sigiliul Romei" s-a aplicat

---

[2] F. Lot, *La fin du monde antique*, passim; idem, *Les destinés de l'Empire*, passim.

[3] L. Musset, *Les invasions*, passim.

[4] Vezi D. Tudor (coord.), *Enciclopedia*, p. 682-683 (cu bibliografie).

însă în mod diferit, de la provincie la provincie, în funcţie de factorii deosebitori şi mai ales în funcţie de substratul etno-lingvistic care, cum s-a văzut, a fost atât de variat.

Cert este că primul val de barbari (sec. III-VI) nu a găsit în vechile provincii romane popoare romanice deplin constituite, ci populaţii mixte (galo-romani, celtibero-romani, lusitano-romani, daco-romani etc.), latinofone, aflate pe cale de a deveni popoare neolatine. În unele părţi, chiar şi acest proces a fost întrerupt, stânjenit sau chiar oprit definitiv, în sensul că de la o populaţie romanizată nu s-a mai ajuns la un popor neolatin sau, dacă acest din urmă fapt s-a petrecut, poporul neolatin respectiv a fost marginalizat, îndepărtat sau, în parte, asimilat de populaţiile nou venite. În unele regiuni izolate, greu accesibile şi fortificate natural, procesul de romanizare - cvasigeneralizat în provincia respectivă - nu s-a putut derula, iar populaţia autohtonă de acolo a rămas, sub aspect lingvistic şi spiritual, în afara lumii romane şi romanice, continuându-şi evoluţia în forme proprii. Aşa au fost zona bască din Spania, Bretagne din Franţa, Wales din Marea Britanie etc.

Câteva exemple, pe provincii, vor fi edificatoare pentru întregul proces.

În Peninsula Italică[5], prin dominaţia timpurie a latinilor asupra celorlalte seminţii - sabini, samniţi, lucani, etrusci, greci, gali etc. - procesul de impunere a limbii şi culturii latine s-a produs mai devreme decât în alte regiuni. În schimb, în epoca imperiului, atacurile migratoare au ajuns mai târziu decât în provinciile periferice, dar au fost adesea dure şi devastatoare. Dintre migratorii care s-au aşezat în Italia, întemeind vremelnice regate barbare, se cuvin menţionaţi vizigoţii conduşi de Alaric, ostrogoţii lui Theodoric şi longobarzii, cei din urmă lăsând italienilor numele provinciei Lombardia din nord-vestul ţării de astăzi.

La rândul său, *Gallia*[6] a cunoscut un şir îndelung de expediţii de jaf (ale alanilor, vandalilor, suebilor, vizigoţilor, hunilor), înainte de a fi ocupată de două seminţii germanice, anume burgunzii şi francii. Burgunzii au cucerit o regiune mai restrânsă din vestul Galliei şi au

---

[5] M. Pallottino, *Le origini*, passim.

[6] J.J. Hatt, *Histoire*, passim.

dat numele ducatului omonim, ostil apoi politicii de centralizare a regilor Franței. O mare parte din nordul Galliei a fost cucerită de franci, care, în 486 d. Hr., victorioși la Soissons, au pus capăt stăpânirii romane la nord de Loire. Francii (și burgunzii) au găsit în *Gallia* secolului V o realitate etnică destul de complexă, dominată însă clar și ireversibil de galo-romani, care au conferit personalitate romanică și latinofonă întregii provincii. Singura regiune (a viitorului regat medieval al Franței) unde romanizarea a fost absentă ori superficială a fost Peninsula Bretagne. Aici s-au perpetuat până în epoca modernă vechile graiuri și dialecte celtice sau gaelice. În rest, însă, sigiliul Romei a fost atât de puternic, încât elita subțire a cuceritorilor germanici a fost asimilată în masa latinofonă și s-a creștinat, pierzându-și specificul germanic și vechile credințe. Astfel, în mod paradoxal, germanicii franci și burgunzi, deși nu au supraviețuit din punct de vedere etnic, au lăsat numele lor asupra unei țări și, respectiv, provincii neolatine, iar, în cazul francilor doar, și asupra unui popor și a unei limbi romanice. Franceza a cunoscut două dialecte (devenite, în acord cu mulți lingviști, limbi deosebite), anume *langue d'oïl* (franceza propriu-zisă, în nord) și *langue d'oc* (provensala, în sud).

Și în Peninsula Iberică[7] procesul de romanizare era foarte avansat în secolele IV-V, când atacurile migratorilor devin mai insistente. Vandalii și alte triburi (unele tot germanice), înfrânte de romani în *Gallia*, se revarsă spre *Hispania* la începutul secolului V (409) și ocupă ca *foederati* întinse zone ale peninsulei. O parte însemnată a vandalilor, în 429, trec în Africa de Nord, unde fondează un vremelnic regat, în care au inclus Balearele, Sardinia și Corsica, și de unde, în 455, au atacat Roma, lăsând lumii trista faimă a „vandalismului" lor. Regatul Vandal a fost cucerit de Imperiul Roman de Răsărit (Bizantin) în 534. Vidul politic lăsat de vandali în Spania a fost umplut, tot temporar, de vizigoți, care – după ce au atacat și jefuit succesiv fosta Dacie, Peninsula Balcanică, Italia (și Roma la 410) și *Gallia* – au trecut în 415 și la sud de Pirinei. Din sud-vestul Galliei și din cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, vizigoții și-au alcătuit propriul regat (cu

[7] J.M. Blásquez, *La Romanizacion*, passim.

centrul la *Tolosa* = Toulouse). În urma înfrângerii de către francii lui Clovis I în 507, Regatul Vizigot își mută centrul de greutate în Spania, unde rezistă până în 711. Conviețuind cu populația romanică din peninsulă, vizigoții și puținii vandali rămași au fost asimilați, nu fără a lăsa unele elemente de vocabular germanic în spaniolă, catalană și portugheză. În secolul VIII, Regatul Vizigot este atacat din sud de către arabi, care-și vor impune pentru câteva secole propria lor stăpânire în Spania, modificând sensibil aspectul etno-lingvistic al Peninsulei Iberice. Până la urmă, în timpul *Reconquistei* (718-1492), arabii au fost alungați sau hispanizați, zona menținându-și peste veacuri aspectul neolatin.

Procesul de romanizare s-a petrecut în mod intens și temeinic și în provinciile dunărene ale Imperiului Roman, anume în *Pannonia*, *Moesia* și *Dacia*. *Pannonia*[8] a fost integrată de timpuriu (anul 9 d.Hr.) lumii romane, sub al cărei control a rămas mai bine de trei secole. Elementele autohtone găsite de romani în *Pannonia* propriu-zisă (zona dintre Munții Alpi, Drava și Dunăre) și în regiunea dintre Dunăre și Tisa (aflată între *Dacia* și *Pannonia*), anume iliri, celți și chiar daco-geți, au fost puternic și ireversibil romanizate. Numai că *Pannonia*, ca și *Dacia* și *Moesia Inferior*, a fost supusă foarte intens asalturilor populațiilor migratoare. Primii agresori barbari ai Pannoniei au fost sarmații iazigi de la est de Dunăre și suebii germanici, în timpul lui Domitianus (81-96 d.Hr.). Sub Marcus Aurelius (161-180) au atacat marcomanii (și ei germanici), alături de alte triburi. Din secolele III-IV începând, provincia *Pannonia* a scăpat practic de sub controlul autorităților romane, pentru ca în jur de anul 400 regiunea să fie definitiv pierdută. Peste populația romanizată s-au așezat succesiv sau concomitent sarmați, germanici (goți, gepizi, longobarzi), turanici (huni, avari), slavi, protobulgari, bizantini și, în fine, ungurii de neam fino-ugric, toate acestea petrecându-se între secolele III și IX d.Hr. Unele din aceste populații, cum au fost hunii, gepizii, avarii, slavii, au întemeiat în *Pannonia* și între Carpații Apuseni și Dunăre chiar regate barbare, de scurtă durată, dar spoliatoare prin jaful practicat

---

[8] M. Pavan, *La provincia Pannonia*, passim.

asupra populaţiilor sedentare romanizate. Această succesiune de dominaţii străine cu centrul în Câmpia Pannonică, precum şi relieful jos, uşor de controlat de către noii stăpâni, au diminuat cu timpul numărul latinofonilor din zonă, deşi aceştia s-au menţinut cel puţin până în secolele VIII-IX. Invazia ungurilor din 895-896 în estul vechii Pannonii şi între Dunăre şi Tisa va schimba cu timpul structura etnică variată a acestei regiuni, prin eliminarea sau asimilarea elementelor nemaghiare.

În *Moesia Inferior*[9], procesele etno-demografice şi lingvistice prezintă formal unele analogii cu *Pannonia*. Provincia, situată la sud de Dunăre, de la Drava şi Sava până la Marea Neagră, a fost creată, probabil, prin 15 d.Hr. şi avea o bază etnică traco-getică, asemănătoare Daciei. Şi aici, procesul de romanizare a fost cvasitotal, cu excepţia litoralului Pontului Euxin. Incursiunile dese ale barbarilor, atraşi de mirajul Constantinopolului, aşezarea unora din aceşti migratori ca *foederati* în provincie şi influenţa culturii greco-orientale, mai ales după divizarea Imperiului Roman, au slăbit însă romanitatea moesică. Aceasta era încă destul de puternică pe la anul 600, când revărsarea masivă a triburilor slave la sudul Dunării de Jos avea să modifice apoi substanţial şi definitiv structura etnică a zonei. Latinofonii, izolaţi astfel de romanitatea nord-dunăreană şi copleşiţi de numărul şi forţa noilor veniţi, s-au retras spre regiuni muntoase şi depresionare mai ferite spre sud şi vest, dând naştere ulterior românilor balcanici. Slavii au asimilat o parte a acestor romanici şi români de-a lungul secolelor, aşa cum au făcut şi cu protobulgarii de neam türc, veniţi peste slavi ca federaţi ai Imperiului Bizantin pe la 679-680. Primul Ţarat Bulgar (681-1018) dispunea în fapt de o elită bulgară care, cu timpul, s-a topit în masa slavă, mai ales după ce, la 864-865, ţarul Boris şi apropiaţii săi acceptă botezul de la biserica constantinopolitană şi introduc creştinismul ca religie oficială. După 1018, asupra Bulgariei se reinstaurează stăpânirea bizantină. Totuşi, romanicii sud-dunăreni, deveniţi între timp români sau vlahi, rămăseseră destul de numeroşi şi de puternici pentru ca la 1185 să iniţieze o răscoală antibizantină condusă

---

[9] A. Premerstein, *Moesien*, passim.

de frații Petru și Asan, să dea țării o nouă dinastie și să creeze, împreună cu bulgarii, Țaratul Româno-Bulgar (sau Al doilea Țarat Bulgar), recunoscut de Bizanț la 1201.

1.2. Dacia Traiană după retragerea stăpânirii romane

Din multe puncte de vedere, cazul Daciei[10] este similar celor evocate mai sus. Provincia a cunoscut vreme de cinci generații (cca 100-275 d.Hr.) un masiv și intens proces de romanizare, în urma căruia autohtonii daco-geți, ramura de nord a tracilor, au devenit latinofoni, aidoma coloniștilor veniți în provincie. Împăratul Aurelianus (270-275), „văzând că *Illyricum* e devastat și *Moesia* ruinată, a părăsit provincia transdanubiană întemeiată de Traian"[11] și, pentru a nu se spune că Imperiul Roman a pierdut *Dacia*, a întemeiat o nouă provincie cu acest nume, la sud de Dunăre, între cele două Moesii. În noua provincie, împărțită nu peste mult timp în două – *Dacia Ripensis* și *Dacia Mediterranea* –, au fost strămutate armata, administrația, înalții demnitari și aristocrați, precum și o parte a populației latinofone din *Dacia* nord-dunăreană. Evident, propaganda oficială romană, prin scriitorii puși în slujba împăraților, a susținut, în general, că întreaga populație a Daciei Traiane a fost retrasă la sud de fluviu, numai că acest lucru era imposibil din punct de vedere practic. Pe de altă parte, atitudinea oficialităților este normală: ele nu puteau recunoaște că un mare număr de cetățeni romani au rămas fără protecție, în afara granițelor imperiului.

Populația Daciei la finele secolului III d.Hr. era de cca 800.000 de locuitori[12]. Niciodată în decursul istoriei, nici măcar în perioada

---

[10] De la V. Pârvan, *Dacia*, passim, până azi s-au elaborat lucrări fundamentale dedicate Daciei Romane și etnogenezei românilor, scrise de C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, D. Protase, I.I. Russu, R. Vulpe, D. Tudor ș.a.

[11] *Historia augusta*, cap. Vita Aureliani, 39, 7.

[12] D. Protase, *Autohtonii*, p. 264.

contemporană, nu se cunoaşte o strămutare de populaţie de o asemenea amploare. Este evident că nici romanilor, oameni practici prin excelenţă, nu le-a trecut prin cap că ar putea realiza aşa ceva. De altfel, există o mărturie indirectă în acest sens: cu mai bine de 150 de ani înainte de Aurelian, la moartea lui Traianus (117), se spune că noul împărat Hadrianus, având de gând să abandoneze *Dacia*, a fost sfătuit de prieteni să n-o facă pentru ca „să nu cadă în mâna barbarilor atâţia cetăţeni romani"[13]. Este clar, deci, că la 271-275 au rămas la nord de Dunăre un mare număr de provinciali ai fostei Dacii. Nici măcar noua provincie sud-dunăreană – un teritoriu restrâns, cu propria reţea demografică – nu avea cum să absoarbă o populaţie atât de numeroasă.

Pe de altă parte, cercetările ultimilor 70 de ani au adus argumente solide, de natură arheologică, epigrafică, numismatică şi lingvistică, în favoarea continuităţii, a prezenţei populaţiei latinofone daco-romane şi protoromâneşti la nord de Dunăre, după retragerea aureliană[14]. În acest sens, stau mărturie zecile de aşezări şi cimitire de după secolul III, aparţinând daco-romanilor, mulţimea de monede şi tezaure postaureliene (cu precădere, circulaţia monedelor mărunte de bronz este semnificativă), inscripţiile în limba latină, prezenţa grupurilor de populaţie creştină latinofonă, evoluţia limbii române, hidronimia de origine daco-romană perpetuată până astăzi etc. Continuitatea de locuire în regiunile din sudul Banatului, Olteniei, din Dobrogea şi chiar din sudul Munteniei, adică de pe Valea Dunării pe ambele sale maluri, nu poate fi pusă la îndoială şi datorită faptului că în aceste zone stăpânirea romană şi apoi romano-bizantină a continuat până spre 602 d.Hr., consolidându-se sub împăraţi precum Constantin cel Mare (306-337) şi Iustinian (527-565). Dar, în *Dacia* nord-dunăreană, regiunea cu cea mai densă locuire, unde s-au păstrat cele mai numeroase mărturii ale prezenţei daco-romane după 275, este Podişul Transilvaniei. Faptul nu are de ce să mire pe nimeni, deoarece Transilvania a fost o zonă căreia autorităţile romane i-au acordat o atenţie specială. De altfel, raţiunea economică principală pentru care

---

[13] *Eutropius*, VIII, 6,2.

[14] Vezi lucrările lui Gh. I. Brătianu, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, I.I. Russu, D. Protase ş.a.

Dacia a devenit parte a Imperiului Roman au fost resursele Transilvaniei: aurul, argintul, alte minereuri, sarea. Aceste resurse trebuiau exploatate în condiții optime, fără incidente, opoziții sau chiar răzvrătiri. Aceste incidente riscau să apară – iar romanii știau acest lucru – deoarece tocmai în Transilvania fusese nucleul statului dac liber, capitala religioasă și politică a daco-geților, precum și centrul rezistenței antiromane. De aceea, în Transilvania a fost plasată capitala noii provincii – Ulpia Traiana Sarmizegetusa, aici au rezidat cele mai multe legiuni și trupe auxiliare (legiunile a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica, singurele care au staționat cvasipermanent în *Dacia*, și-au avut garnizoanele la Apulum și, respectiv, la Potaissa), aici au funcționat, raportat la teritoriu, cele mai multe colonii și municipii, cu cea mai numeroasă populație, faptul atestând existența în zona intracarpatică a celei mai active vieți urbane din provincie. În Transilvania s-a făcut cea mai intensă colonizare cu populație latinofonă *ex toto Orbe Romano* (Eutropius), pentru extragerea eficientă a minereurilor, prelucrarea lor, cultivarea ogoarelor etc.

Romanitatea românilor, prioritar lingvistică și spirituală, s-a manifestat însă în varii domenii, cum ar fi tehnicile de muncă sau structurile social-politice. Astfel, după 275, se perpetuează la nord de Dunăre vechile artefacte romane, continuă prelucrarea metalelor ca și activitatea minieră, extragerea sării și construcțiile din piatră[15]. Contrar unor supoziții, orașele au continuat să fie locuite și după retragerea aureliană, iar gradul de civilizație, inclusiv urbană, era net superior în raport cu barbarii. De asemenea, în *Dacia* s-au păstrat diferențierile sociale, mai exact distincția dintre *honestiores* și *humiliores*[16]. Tezaurele în valoare de mii de sesterți, personajele care dăruiesc candelabre bisericilor sau care poartă fibule cu inscripții ca însemne ale puterii derivate din arsenalul funcționarilor imperiali în secolul IV sunt suficiente mărturii în acest sens. Marea majoritate a acestor mărturii sunt concentrate în interiorul arcului carpatic, adică în Transilvania.

---

[15] A. Diaconescu, C. Opreanu, *Câteva puncte de vedere*, p. 573-574.

[16] *Ibidem*, p. 578.

Cu alte cuvinte, Transilvania a fost un nucleu al romanității orientale înainte de retragerea aureliană și a rămas un asemenea nucleu și ulterior. În aceste condiții, era firesc ca Transilvania să fie centrul de formare a poporului neolatin, moștenitor al acestei romanități, anume poporul român.

Până la formarea deplină a acestui popor, însă, peste populația daco-romană, rămasă la nord de Dunăre fără scutul statului roman, s-au abătut o serie de grave dificultăți. Încă înainte de retragerea oficială a autorităților imperiale, în timpul crizei de sub Gallienus (253-268), carpii - un trib de daci liberi - pătrund în Transilvania și se adaugă vechilor comunități daco-romane. După 275, așezarea carpilor și a altor daci liberi veniți din Moldova, Crișana, Muntenia continuă în fosta provincie. În Banat, au intrat atunci grupuri de sarmați iazigi de la apus de Tisa[17].

Contrar opiniei curente, goții au pătruns mult mai târziu, în secolul IV, după 350, pe teritoriul provinciei. Descoperirile aparținând lor, mai precis vizigoților, sunt mai numeroase la sud și est de Carpați, ceea ce demonstrează că masa lor era situată în afara fostei provincii romane *Dacia*. Aici, unii dintre vizigoți se vor creștina și vor trece în imperiu, la sud de Dunăre. Ceilalți, în 376, în regiunile est-carpatice, vor fi înfrânți de năvălitorii huni și vor trece și ei, în mare măsură, la sud de fluviu sau, cei puțini rămași, se vor topi treptat în masa populației băștinașe. Ostrogoții au trecut mai târziu peste teritoriile nord-dunărene, în drumul lor spre Apus (secolul V).

Hunii, populație nomadă de neam turanic, venită din Asia, provoacă o perturbare generală printre germanicii din regiunea Dunării de Jos. După victoria lor din 376, hunii nu pătrund în vechea Dacie, ci trec prin pasurile Carpaților Păduroși (Nordici) în Câmpia Panonică. De aici, mai ales sub „regele" lor Attila, vor organiza numeroase expediții de jaf, unele și asupra daco-romanilor din Banat, Oltenia și Transilvania. „Imperiul" hunilor dispare în 454, când ei sunt învinși de germanicii gepizi la Nedao.

Gepizii, stăpâni formali asupra Daciei timp de peste un secol, sunt prezentați ca o populație liniștită (*quieta gens*), trăitoare mai ales

---

[17] D. Protase, *op. cit.*, p. 262-263.

în părţile vestice, în Crişana şi pe valea Mureşului. Ei au convieţuit cu autohtonii. În 566, ei sunt zdrobiţi de către longobarzi şi avari. Cei din urmă, de neam turanic ca şi hunii, vor profita de victoria asupra gepizilor şi vor prelua dominaţia asupra unor regiuni din Europa Centrală, având-şi centrul („ringurile avare") în Câmpia Pannonică. Unele descoperiri arheologice le atestă prezenţa modestă în Transilvania, în secolele VII-VIII. După expediţii de pradă în peninsulele Balcanică, Italică şi în Germania, avarii sunt înfrânţi în 796 de către franci şi bulgari, după care viitorul împărat Carol cel Mare le desfiinţează „khaganatul" (statul).

Populaţiile barbare enumerate până în prezent - goţi, huni, gepizi, avari -, deşi au provocat mari bulversări pe teritoriul nord-dunărean prin jafurile şi distrugerile comise, nu au putut schimba în mod hotărâtor soarta populaţiei daco-romane din *Dacia*. Există mărturii clare că această populaţie, rămasă în vechile aşezări sau retrasă din calea năvălitorilor în locuri mai ferite din zona colinară şi de munte, pe văile superioare ale râurilor, s-a adaptat situaţiei create şi a supravieţuit. Pe de altă parte, populaţiile migratoare şi-au avut centrele vremelnicelor lor stăpâniri în afara Daciei, de obicei în *Pannonia*, şi de acolo şi-au organizat expediţiile de pradă spre est. Lungi perioade de timp, însă, raporturile au fost paşnice, în sensul că şefii migratorilor percepeau o cotă-parte sub formă de tribut din roadele muncii autohtonilor. Uneori, grupuri de migratori s-au stabilit printre daco-romani, au convieţuit cu aceştia şi au sfârşit prin a fi asimilaţi[18].

În raport cu toţi ceilalţi năvălitori, situaţia slavilor prezintă o serie de particularităţi. Ei au jucat în ţinuturile romanice dunărene rolul pe care l-au avut populaţiile germanice în apusul Europei.

Izvoarele literare şi arheologice atestă prezenţa slavilor pe teritoriul de azi al României, în anumite zone extracarpatice, în a doua jumătate a secolului VI. O bună parte a lor trec prin Moldova şi Muntenia spre Peninsula Balcanică, unde înaintează până în Grecia şi spre ţărmul Adriaticei. Şi la sud, ca şi la nord de Dunăre, slavii au găsit o populaţie romanizată, peste care şi-au impus propria dominaţie. Iordanes şi

---

[18] Vezi *Relations*, passim.

Procopius din Caesarea scriu despre atacurile slavilor împotriva Imperiului Bizantin. Pe teritoriul României, cei mai mulţi slavi au pătruns în secolul VII. Ei se ocupau cu creşterea animalelor, vânatul, pescuitul şi cu agricultura, cultivând mai ales mei şi ovăz. La nord de Dunăre, deşi destul de numeroşi în comparaţie cu alţi migratori, slavii au sfârşit prin a fi asimilaţi de daco-romani, protoromâni şi români, până prin secolul XII. Ei au exercitat însă asupra românilor anumite influenţe în domeniul vieţii materiale, al organizării social-politice şi al limbii[19].

1.3. Etnogeneza românilor – dincolo de aspectul enigmatic şi miraculos

Formarea poporului român şi a limbii sale sau, altfel spus, etnogeneza românilor şi glotogeneza românească sunt două laturi fundamentale ale aceluiaşi proces şi nu pot fi privite şi tratate separat[20].

Pentru simplificarea exprimării, vom folosi mai ales noţiunile de etnogeneză a românilor ori de formare a poporului român, subînţelegând în cadrul lor şi fenomenul lingvistic adiacent.

Etnogeneza este chestiunea esenţială a istoriei europene în finalul lumii antice şi la începuturile perioadei medievale. În mileniul I al erei creştine se formează pe bătrânul continent popoarele care, în linii mari, vor fi personajele colective principale ale evoluţiei europene până astăzi. Simplificând acest tablou complicat, se poate spune că în Europa contemporană se află trei mari grupuri de popoare, considerate astfel după originea lor şi după înrudirile lingvistice: popoarele romanice sau neolatine (italienii, spaniolii, portughezii, francezii, românii etc.); popoarele germanice (germanii propriu-zişi, englezii, olandezii, danezii, norvegienii, suedezii, islandezii etc.) şi popoarele slave (ruşii, ucrainenii, belaruşii, polonezii, cehii, slovacii,

[19] I. Fischer, *Latina dunăreană*, p. 207-211.

[20] Vezi H. Daicoviciu, *The Ethnogenesis*, passim.

bulgarii, sârbii, croaţii, slovenii etc.). Evident, cu această clasificare didactică nu s-a acoperit decât circa 90% din populaţia Europei. Mai rămân grecii moderni, care se trag, în linii mari, din vechii greci, apoi maghiarii, finlandezii şi estonienii, aparţinând grupului fino-ugric, urmând letonii şi lituanienii ca popoare baltice, albanezii, urmaşi în oarecare măsură ai vechilor iliri, turcii, care prelungesc masa poporului lor dinspre Asia Mică, irlandezii, scoţienii, velşii, bretonii, urmaşi ai celţilor (galilor) din antichitate, bascii din nordul Spaniei, de origine străveche, preindo-europeană etc.

Nu intră în intenţia noastră încercarea de a analiza geneza acestui mozaic de popoare, populaţii şi limbi. Ne vom opri însă cu oarecare insistenţă asupra tipicului de formare a poporului român, prin comparaţie cu celelalte popoare romanice. Popoarele romanice apusene (la cele enumerate mai sus, îi mai adăugăm pe romanşii sau retoromanii din Elveţia, pe dalmaţii, azi dispăruţi, pe provensali – azi aproape complet integraţi francezilor –, pe catalani, înrudiţi strâns cu spaniolii etc.) sunt moştenitoare ale puternicei romanităţi occidentale. Romanitatea orientală, care a trecut prin complicate procese de grecizare şi slavizare, a dat naştere doar poporului român. În ciuda acestui fapt, poporul român s-a format, ca orice popor romanic, din două elemente etnice esenţiale: elementul preroman sau autohton (în cazul românilor – traco-daco-geţii, la francezi – galii, la spanioli – celtiberii, la portughezi – lusitanii etc.) şi elementul roman, comun tuturor popoarelor neolatine, de fapt, factorul de bază pentru profilul viitor al acestor popoare. Spre finalul etnogenezelor, când aceste noi popoare erau aproape formate, s-a mai adăugat, în cazul tuturor, un al treilea element, secundar sau derivat, anume elementul postroman sau migrator (în cazul românilor – slavii, la francezi – francii, la spanioli – vizigoţii, la portughezi – suebii etc.). Prin urmare, popoarele romanice de astăzi din Europa sunt rezultatul unei duble asimilări: mai întâi a elementelor preromane, autohtone de către elementul roman şi apoi a elementelor migratoare de către populaţiile sau popoarele romanice pe cale de desăvârşire[21]. În acest proces, elementul

---

[21] C.C. Giurescu, *Formarea*, p. 5-6.

roman apare drept factor hotărâtor, drept caracteristică de bază sau marcă a individualității acestor popoare. Datorită vitalității și forței acestui element, elementele migratoare de mai mică importanță (arabii în Spania, Portugalia și sudul Italiei, normanzii în Franța de nord și Italia de sud, pecenegii și cumanii pe teritoriul României etc.) au sfârșit prin a fi asimilate, lăsând influențe minime în profilul etnolingvistic al poporului neolatin respectiv. Există deci o similaritate perfectă între modul de formare a poporului român și modul de formare a celorlalte popoare romanice[22].

Similaritatea se remarcă și în ceea ce privește timpul de formare, în sensul că procesele de etnogeneză au fost paralele în cazul popoarelor romanice. Cu alte cuvinte, aceste procese au început efectiv o dată cu ocuparea provinciei respective de către romani (adică în secolele I î.Hr.-II d.Hr., cu excepția Italiei, unde procesul a debutat mai devreme), au atins apogeul în timpul apartenenței efective a provinciei respective la statul roman (până în jurul anului 400 d.Hr.) și au continuat până prin secolele VII-VIII, dată după care, cu mici variații, popoarele neolatine apar consemnate în izvoarele scrise cu numele lor medievale.

Paralelismul continuă și în ceea ce privește locul de etnogeneză, în sensul că toate popoarele acestea s-au format, cum era și firesc, pe teritoriile acelor provincii romane pe care s-a produs dubla asimilare de care se amintea mai sus. Astfel, francezii s-au format acolo unde galii, cuceriți de romani, au devenit latinofoni și unde galo-romanii i-au asimilat pe franci adică în *Gallia*, devenită cu timpul *Francia*. Tot așa, italienii s-au format de la sud de Alpi până în Sicilia, spaniolii și portughezii în Peninsula Iberică, retoromanii pe locurile unde trăiesc, în număr tot mai mic, și astăzi, adică în fosta provincie *Raetia* etc. Este logic ca și românii să se fi format acolo unde au trăit traco-daco-geții, peste care au venit ca stăpâni romanii. Acest loc s-a numit în antichitate *Dacia* și a dat numele unor provincii romane situate atât la nord, cât și la sud de Dunăre. Elementele etnice constitutive ale poporului român (traco-daco-geții și romanii), precum și elementul

---

[22] *Ibidem*, 6.

secundar (slavii) au conviețuit, așadar, atât în spațiul carpato-dunărean și în spațiul dunăreano-balcanic, nu numai în Dacia Aureliană, cât și în *Moesia Inferior*. Prin urmare, disputa dacă poporul român s-a format la nord sau la sud de Dunăre este o falsă problemă. Poporul român s-a format pe ambele maluri ale fluviului, unde procesul de romanizare a fost la fel de intens. Ca singur moștenitor al romanității orientale și fiind cel mai numeros popor din sud-estul Europei, poporul român a avut la început o arie de formare mult mai vastă decât teritoriul României de azi. Până în secolul al VI-lea, această arie s-a menținut relativ unitară, în sensul că Dunărea de Jos nu era o graniță etno-lingvistică, ci axa romanității orientale. Migrația masivă a slavilor la sud de fluviu, cu precădere după 602, a frânt unitatea romanității orientale în sensul arătat mai sus. De la această dată cel puțin, nucleul etnogenezei românești devine spațiul carpato-dunărean și, cu deosebire, Transilvania intracarpatică. Populația străromânească de la sud de Dunăre, care nu a rămas pe loc în urma copleșitorului val slav, s-a deplasat în vecinătate, spre sud și sud-vest. Evident, se poate presupune logic că o parte din romanicii de pe Valea Dunării s-au alăturat romanicilor din nord, dar nu există nici o mărturie istorică explicită, nici în jurul anului 600 și nici ulterior în evul mediu, în legătură cu vreo mișcare masivă de populație de la sud spre nord. Dimpotrivă, toate mișcările semnificative de populație care se petrec în acest timp au sensul invers, de la nord și nord-est spre sud. Protagoniștii unor asemenea mișcări pe distanțe mari au fost însă populațiile migratoare, pentru care rațiunea de a fi era mișcarea, căutarea de noi pământuri pentru pășunat și pentru pradă. Străromânii și românii nu s-au antrenat niciodată în astfel de deplasări, așa cum nu au făcut-o nici celelalte popoare romanice. Ocupația principală a daco-romanilor și apoi a românilor a fost cultivarea pământului, îmbinată în chip firesc cu creșterea animalelor. În acest sens, ei au practicat de multe ori și în multe regiuni ale spațiului românesc un păstorit pendulatoriu, cu sălașe speciale pentru turmele lor în perioada văratului (mai-octombrie) în zonele pășunilor alpine și cu locuințe și așezări stabile și permanente pentru restul timpului. E drept că românii au avut faima unor iscusiți crescători de animale și a

unor excelenți producători de brânzeturi, întocmai cum au avut-o francezii în apusul Europei, dar nimănui nu i-a trecut prin minte ca, accentuând acest fapt, să pretindă că francezii au fost nomazi. Popoarele romanice nu au practicat nomadismul, deoarece mecanismul lor de formare și specificul lor nu le-au permis acest lucru.

Formarea poporului român a putut fi privită ca un „miracol“ sau ca o „enigmă“ din perspectiva faptului că acest popor este - cum s-a văzut - singurul romanic din răsăritul continentului, singurul izolat de restul romanității și înconjurat de popoare de altă origine și cu alt specific, și că este, pe de altă parte, singurul popor romanic de credință creștină ortodoxă. „Miracolul“ mai poate fi invocat în ceea ce privește chestiunea supraviețuirii acestui popor până astăzi, în condițiile împrejurărilor nefavorabile prin care a trecut. Dar chestiunea „miracolului“ nu poate fi pusă în nici un caz în ceea ce privește geneza propriu-zisă a românilor ca popor.

În afara argumentelor istorice aduse mai sus, este evident că, fiind un popor romanic, vorbitor de limbă neolatină, românii s-au format la fel ca toate popoarele romanice.

Mutarea locului de formare a românilor în altă parte decât în regiunile pe care le populează și azi, unde au locuit daco-romanii și unde a fost provincia romană *Dacia*, se poate face numai prin ignorarea izvoarelor istorice și eludarea analogiilor firești și nu rezolvă nici una din chestiunile tulburătoare invocate mai sus, în sensul că românii rămân în continuare cel mai numeros popor din sud-estul Europei, rămân mai departe izolați sub aspect geografic de restul popoarelor romanice etc.

Marele istoric Ferdinand Lot, sceptic în privința continuității daco-romane la nord de Dunăre, după lectura unei cărți fundamentale dedicate temei de Gheorghe I. Brătianu, afirmă: „Totuși, unde ar trebui să-i plasăm pe daco-români? Ungurii, sârbii, bulgarii și grecii sunt de acord că ei nu au ce căuta, cu nici un preț, nici în Transilvania, nici în Serbia, nici în Bulgaria, nici în Macedonia sau în Pind. Ei nu au căzut totuși din cer și nu au venit nici din fundul iadului. Această unanimitate împotriva românilor incită, prin urmare, la adoptarea tezei cu privire la dăinuirea daco-romanilor la nordul Dunării.

Am fost primul care am făcut observația că nici o mărturie sigură nu este în mod necesar și peremptorie. Afirmația că întreaga populație din *Dacia* nord-dunăreană a fost adusă în sudul fluviului poate să fie la fel de neadevărată ca și afirmația că populația romană din nordul Alpilor (din Noricum) a fost adusă în Italia.

A priori, este mult mai probabil ca o bună parte din populație să fi rămas pe loc. *Dacia* se întindea pe 250 până la 300.000 kmp. Socotind 10 locuitori pe kmp, aceasta ar însemna 2 până la 3 milioane de ființe omenești. Aceștia nu pot fi transportați dintr-o dată, nici măcar în mai multe rânduri"[23]. Ferdinand Lot a exagerat suprafața Daciei Romane, de aceea istoricii au estimat azi populația provinciei la circa 800.000 - 1.000.000 de locuitori, fără ca acest lucru să modifice sensul aprecierilor de mai sus.

Prin urmare, concluzia este că poporul român s-a format pe un spațiu vast din regiunea carpatică și a Dunării de Jos, de o parte și de alta a fluviului, dar având drept teritoriu-nucleu de formare deplină și conservare regiunile de deal și de munte ale fostei Dacii Romane fondate de Traian. Poporul român s-a format într-un proces îndelungat, între secolele I-II și VII-VIII d.Hr., ca un popor romanic din romanitatea estică, în urma colonizării și romanizării Daciei. Invazia slavilor a slăbit în chip sensibil romanitatea sud-dunăreană, diminuându-i mereu potențialul uman. Datorită romanizării, limba latină s-a impus peste tot în provincia traiană, iar apoi și în celelalte regiuni ale Daciei, așa cum se impusese și în *Moesia* și Dacia Aureliană. Limba latină vorbită la Dunărea de Jos (latina populară) a evoluat pe o cale proprie, ca și latina vorbită în Peninsula Iberică sau în *Gallia* și a dus treptat la formarea unei noi limbi - limba română. Unitatea limbii române și faptul că la sud de Dunăre nu s-au format limbi romanice distincte, ci doar dialecte ale limbii române demonstrează încă o dată strânsele contacte dintre romanicii de pe ambele maluri ale fluviului, precum și faptul că izolarea protoromânilor și românilor de la sud de fluviu de masa nord-dunăreană a poporului lor s-a făcut relativ târziu, prin secolele VII-VIII, când etnogeneza și glotogeneza erau aproape terminate.

---

[23] Gh.I. Brătianu, *Une énigme*, p. 173-174.

1.4. Istoria cuvintelor: cum apar pomeniţi românii în evul mediu

În mod paradoxal, multe popoare sunt cunoscute cu mai multe nume în aria în care trăiesc. Astfel, germanii se numesc pe sine *Deutschen*, dar francezii îi numesc *Allemands*, italienii *Tedeschi*, englezii *Germans*, românii *nemţi*, maghiarii *németok*, iar slavii utilizează termeni similari celor român şi maghiar, care, de altfel, au origine slavă.

Maghiarii s-au numit întodeauna pe sine *magyarok*, dar străinii i-au numit *Hongrois* (francezii), *Hungarians* (engelzii), *Vengri* (slavii), *Unguri* (românii) etc. De fapt, maghiarii au nume dublu, deoarece numele date lor de către străini derivă din acelaşi termen.

Polonezii au fost numiţi de către români, în trecut, *leşi*, iar de către maghiari *lengyelok*. Exemplele ar putea continua cu albanezii, grecii, evreii, olandezii etc. De regulă, popoarele au câte două nume, unul intern, dat de ele însele, şi altul extern, dat, în forme relativ apropiate, de către străini. Nici românii nu fac excepţie de la această regulă. Astfel, ei s-au numit pe sine, întotdeauna, *rumâni* sau *români*[24], termen derivat direct din latinescul *Romanus*. Prin aceasta, românii au păstrat şi cu ajutorul numelui lor amintirea Romei - care le-a pus pentru vecie pecetea latinităţii - şi au rămas singurii, cu excepţia micului grup al romanşilor din Elveţia de azi (*Raetia* romană), care au făcut acest lucru. Dar amintirea Romei la români nu a rămas doar formală şi nu s-a făcut doar prin nume, ci şi prin conştiinţa romanităţii. Încă în evul mediu, românii, prin anumite elemente din rândul lor, au păstrat convingerea că ei se trag din romani, că strămoşii lor au venit de la Roma (din lumea romană), o dată cu împăratul Traian[25]. Ulterior, savanţii ridicaţi din rândul românilor, dar nu numai ei, au alăturat acestei convingeri tradiţionale o teorie ştiinţifică, argumentată. Cert este că marii cronicari români ai secolului XVII (Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino) nu au avut nevoie

---

[24] V. Arvinte, *Român*, passim.

[25] Ş. Papacostea, *La Romanité des Roumains*, p. 15-24.

să apeleze la umaniştii italieni sau la alţii pentru a afla că românii sunt de origine romană, deoarece s-a demonstrat că aceşti umanişti italieni, călători străini ş.a. au aflat tot de la reprezentanţii românilor care era originea celui mai răsăritean popor romanic.

Cum au ajuns românii să păstreze acest nume cu rezonanţă atât de apropiată de numele *romanus*, în vreme ce toate marile popoare romanice occidentale l-au pierdut? Nu este uşor de răspuns la o astfel de întrebare. Totuşi, păstrarea numai pentru români a etnonimului *romanus* a prilejuit specialiştilor descoperirea câtorva explicaţii: 1) necesitatea populaţiei romanizate de la Dunărea de Jos de a se delimita şi prin numele său de barbarii înconjurători; 2) prestigiul civilizaţiei şi al Imperiului Roman care se afla în spatele denumirii de *romanus*; 3) credinţa românilor că mai sunt parte a Romei, prin legăturile cu Imperiul de Răsărit şi chiar prin apartenenţa temporară, sub aspect politic şi religios, la acest imperiu; 4) absenţa unor state barbare durabile în centrul şi sud-estul Europei de la care să se fi putut crea etnonime noi, ca în Apus (de tipul francez, lombard, burgund, catalan etc.)[26]. De curând, o cercetare aplecată nu doar asupra etnonimului *român*, ci şi asupra adjectivului *românesc* şi adverbului *româneşte* a adus în atenţie noi explicaţii pertinente[27]. Autorul observă că izolarea comunităţii romanice răsăritene a dus la ruperea legăturilor cu limba latină cultă şi la lipsa unei opoziţii între latina scrisă şi latina vorbită. În Apus, opoziţia *lingua latina* (limba de cultură) – *lingua romana* (limba populară) a fost restabilită, cu precădere prin Renaşterea carolingiană, dar nu s-a menţinut mult, în locul ei, în *Gallia*, apărând o altă opoziţie, anume între *lingua latina* (limba bisericii şi a culturii) şi *lingua francisca* (limba populaţiei romanice şi a francilor romanizaţi). Practic, în tot occidentul Europei, prezenţa limbii latine ca limbă de cultură a determinat comunităţile lingvistice romanice să renunţe la expresia *lingua romana* şi să recurgă la alte denominări. În plus, în Occident a apărut şi nevoia de delimitare, deoarece erau mai multe popoare romanice, care nu mai puteau revendica, în paralel, pentru

---

[26] V. Arvinte, *op. cit.*, p. 75-80.

[27] *Ibidem*, p. 80-96.

sine, noţiunea de *romanus*. În Romania de Răsărit nu a existat o asemenea situaţie, deoarece comunitatea romanică de aici nu avea în preajmă alţi romanici de care să trebuiască să se diferenţieze şi, de la sfârşitul secolului IV, nu a mai suferit vreo influenţă din partea limbii latine de cultură. *Lingua romana* vorbită în Răsărit – limba populară – nu va mai suferi nici o influenţă din partea latinei bisericeşti sau savante în evul mediu.

Astfel, după mărturia unor călători străini medievali, românii au păstrat cu mândrie numele de *romanus* şi amintirea Romei.

Străinii i-au numit întotdeauna pe români, până în secolul XIX, *vlahi* sau cu un cuvânt derivat ori înrudit cu acesta. Denumirea de *vlah* vine, se pare, de la numele unui trib celt – *Volcae* – amintit de Caesar[28]. De aici, termenul a trecut la germani, însemnând în germana veche roman sau gal romanizat. Termenul a fost preluat apoi de slavi, la care a ajuns să aibă sensul de străin, de neslav de limbă romanică. Până la urmă, oricât de variată a fost seria formelor sale, noţiunea desemna aceeaşi realitate etnică, anume un popor de origine romană. Pentru zona sud-est europeană, unde exista un singur popor de origine romanică, românii, este evident că el a ajuns să desemneze direct acest popor. Însă statornicirea numelui de *vlah* acordat românilor în izvoare latine nu s-a făcut pe cale occidentală, ci prin Bizanţ[29]. Bizantinii desemnau cu numele de *Blachoi* numai ramura orientală a romanităţii europene, iar apoi numai pe români, pe care autorii bizantini i-au cunoscut dintru început şi direct. De la bizantini, termenul acesta referitor la români a pătruns în sursele latine occidentale: în secolul XI, *Analele de la Bari* se referă la participarea vlahilor din Imperiul Bizantin la o expediţie imperială în Sicilia[30]. Cu alte cuvinte, în conştiinţa latină cultă occidentală, termenul a pătruns cu referire la români şi s-a păstrat apoi acest sens.

Termenul a căpătat, în timp, diferite variante, dar realitatea etnică acoperită este aceeaşi, anume românii. Exemple de variante: *Balchoi*

---

[28] A. Armbruster, *Romanitatea*, p. 19-23.

[29] St. Brezeanu, *„Romani" şi „Blachi"*, p. 1332.

[30] *Ibidem*.

sau *Vlahoi* la bizantini, *vlahi* la slavii meridionali, *volohi* la slavii de răsărit, *valachi*, în lumea latino-catolică apuseană, *blach* la maghiari, la care, în limba vorbită devine *oláh*, *Blôch* la sașii din Transilvania[31], *ilac*, *ulah*, *oulagh* la popoarele orientale etc. Cu timpul, rareori, termenul a ajuns să însemne și *păstor* sau *creștin*, tocmai fiindcă românii erau creștini și, în parte, păstori, dar acestea sunt sensuri secundare, aflate mereu în legătură directă cu sensul primar, etnic al cuvântului.

Apariția termenului *Blac*, *Vlah* etc. în surse referitoare la bazinul inferior al Dunării și la Carpați marchează, cu siguranță, intrarea în memoria colectivă a poporului român ca nouă entitate etnică. S-a remarcat, pe bună dreptate, că apariția unui nume nou pe tabelul popoarelor marchează momentul desprinderii unui nou neam dintr-o comunitate mai mare și că originea denumirii date de vecini trebuie căutată întotdeauna în sânul poporului nou apărut, că ea oglindește caracteristici ale cadrului geografic și istoric ori trăsături spirituale ale poporului respectiv - limba, credința, obiceiurile, numele cu care membrii unui neam se desemnează pe sine etc.[32]

În cazul românilor, este evident că a contat originea lor romană și modul cum se denumeau pe sine. Într-un fel, termenul de *Valachus* aplicat românilor reprezintă o traducere a numelui de *român*, pentru uzul internațional. Bizantinii, slavii și, mai târziu, maghiarii au aflat direct că românii se denumeau pe ei înșiși cu un termen ce deriva din *romanus*, că păstrau conștiința romanității și atunci le-au aplicat numele potrivit.

Recapitulând, observăm că românii au două nume: cel de *român*, cu care s-au denumit întotdeauna și exclusiv ei înșiși, și cel de *vlah*, cu care i-au denumit străinii. Termenul de *vlah* a avut un sens generic, de popor romanic, și un sens special, aplicat exclusiv poporului român. Acest din urmă sens s-a impus și răspândit prin filieră bizantină, deoarece bizantinii au folosit numele de *Blachoi* numai cu referire la moștenitorii romanității orientale - românii. De la bizantini, termenul a trecut în sursele latine occidentale în aceeași formă ca-n grecește -

---

[31] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 20.

[32] *Ibidem*.

Blachi. De aceea şi sursele latine din jurul anului 1000 şi de la începutul mileniului II, când folosesc acest termen (cu variantele sale) şi au în atenţie bazinul inferior al Dunării şi zona carpatică, se referă exclusiv la români.

1.5. Istoria cuvintelor: când apar menţionaţi românii în izvoarele scrise externe

Consemnarea românilor sub numele de *Blachi*, *Valachi* etc. este un fapt istoric cu o semnificaţie aparte în sensul afirmării originii romane a acestui popor în conştiinţa europeană. Adolf Armbruster arată foarte bine importanţa acestui fapt: „*Valachus* îndreaptă gândul spre o altă lume; el este o punte simbolică, dar trainică, spre patria antică a neamului [românesc], spre lumea occidentală latină, cea romană în primul rând, dar şi cea germană, prin faptul că aceasta din urmă preluase moştenirea tradiţiei politice romane chiar în veacul de naştere a poporului român. Noul popor, singurul popor romanic din Romania orientală, se va bucura de cele mai multe atestări ale originii şi esenţei sale romane tocmai în această lume apuseană care, deşi despărţită de insula romană răsăriteană din pricina evenimentelor mult discutatului an 1000, i-a păstrat amintirea care va lua forme concrete ori de câte ori se va restabili nemijlocit contactul“[33].

Cercetătorii, mai ales în ultimele două decenii, au căzut de acord că, atunci când germanii preluau oficial tradiţia politică romană (în 2 februarie 962, Otto I era încoronat la Roma ca împărat), românii erau deja constituiţi ca popor. Despărţirea „insulei romane răsăritene“ de lumea apuseană în jurul anului 1000, despărţire evocată de A. Armbruster, s-a produs, susţine autorul, prin catolicizarea Poloniei şi Ungariei, fapt care a făcut ca Europa creştină să devină o unitate catolică, din care Europa Răsăriteană ortodoxă era, cel mai adesea, exclusă. Observaţia este exactă, cu adăugarea corectivului că prima despărţire sau izolare a romanicilor din Est de lumea romanică occi-

---

[33] *Ibidem*, p. 21-22.

dentală se produsese, cum s-a văzut anterior, prin invazia şi stabilirea slavilor la sud de Dunăre, precum şi la vest şi nord de teritoriul actual al României.

În urma acestor consideraţii, se vede clar că remarca unor autori conform cărora românii apar târziu în izvoarele scrise este superfluă atât cu referire la teritoriul din nordul, cât şi la cel din sudul Dunării. Este evident că românii apar ca atare în izvoare numai după constituirea lor ca popor şi că era o imposibilitate consemnarea lor anterioară. Cu alte cuvinte, dacă desăvârşirea etnogenezei româneşti s-a petrecut prin secolul VIII, este firească menţionarea numelui românilor în surse ulterioare, care se refereau la secolul IX şi la secolele ce au urmat. Deci, după formarea lor ca popor, românii, cu anumite intermitenţe, sunt pomeniţi în izvoare. Desigur, ca exerciţiu pur teoretic, se poate presupune că, înainte de secolele IX-X, trebuiau pomeniţi în surse romanicii aflaţi pe cale de a da naştere poporului român. Într-adevăr, până la un moment dat, aceşti romanici sunt vag menţionaţi în scris, dar apoi menţiunile dispar pentru câteva secole, atât în ceea ce priveşte nordul, cât şi sudul Dunării. Se poate oare trage de aici concluzia că romanicii orientali au dispărut cu totul? Nicidecum. Trebuie doar descoperite cauzele care au dus la o asemenea situaţie. Pentru romanitatea sud-dunăreană, se ştie că traco-romanii, dislocaţi din teritoriile pe care le-au locuit în preajma fluviului, au fost împinşi de către slavii invadatori spre regiunile muntoase din sud, spre Macedonia centrală şi meridională şi spre Grecia, depăşind linia de demarcaţie care separa odinioară populaţia de limbă greacă de cea romanizată; unele grupuri au ajuns chiar pe coasta dalmată, iar altele, probabil, şi la nord de Dunăre, unde vor fi consolidat romanitatea carpato-dunăreană, repliată în jurul coroanei munţilor[34]. Cu alte cuvinte, la sud de Dunăre, s-au creat insule de populaţie romanică (protoromânească), cuprinsă în mărunte formaţiuni politice slave sau în Hanatul Bulgar. La nord de fluviu, situaţia a fost asemănătoare. În faţa repetatelor invazii, trecătoare, e drept, dar distrugătoare, populaţia romanică s-a retras din zonele deschise, uşor de supravegheat, controlat

---

[34] St. Brezeanu, *Les roumains*, p. 388-389.

şi jefuit, preferând regiunile împădurite, văile superioare ale râurilor, depresiunile submontane etc.

Cu alte cuvinte, înaintaşii românilor şi strămânii au încetat să mai fie un factor politic. Dar un asemenea fenomen nu s-a petrecut doar în cazul romanităţii orientale, ci şi în Apus. Aici, formaţiunile politice din primele secole ale evului mediu, cu o structură etnică foarte eterogenă, sunt desemnate de sursele externe după numele clanului politic dominant[35]. Astfel, *Gallia* francă figurează la autorii străini - italieni, iberici, bizantini - sub numele de *regnum Francorum* sau *Francia*, în timp ce populaţia întregului stat este numită *Franci*, fără deosebire de etnie. La fel se întâmplă cu numele de *regnum Longobardorum* sau *Longobardi*, referitoare iniţial la Peninsula Italică şi la populaţia de la sud de Alpi. Şi mai înşelătoare este terminologia politică a surselor privitoare la realităţile etnice din bazinul dunărean, unde succesiunea „regatelor" şi „imperiilor" barbare din secolele IV-VIII este mai rapidă decât în Apus. Sub numele de *Gothia*, *Hunnia*, *Gepidia* sau *Avaria*, adevărate „faţade politice", se ascund realităţi etnice complexe[36].

Istoricul Lucien Musset, marele specialist al problemei migraţiilor, atrăgea atenţia asupra populaţiei stabile vechi, existente în cadrul acestor „imperii" succesive, fragile şi trecătoare: „Oamenii, foarte adesea, rămân, aşteptând ca soarta să se schimbe, şi intră curând într-o altă combinaţie. Multe imperii, care ne par foarte diferite pentru că nu ne sunt pomenite decât clanurile conducătoare, care într-adevăr se schimbă, pot fi construite astfel succesiv cu aceleaşi materiale"[37]. Cu alte cuvinte, majoritatea acestei populaţii tăcute, ignorate de surse, era formată cu mare probabilitate din locuitorii provinciilor romanizate. Este firesc ca, acolo unde apar mai târziu popoarele romanice medievale, această populaţie să se fi menţinut.

Prin urmare, s-a observat cu îndreptăţire că *sursele externe* menţionează cel mai adesea expresia politică dominantă a unui teritoriu,

---

[35] *Ibidem*, p. 389-390.

[36] *Ibidem*, p. 390.

[37] L. Musset, *op. cit.*, p. 63.

ignorând realitatea etnică, pe când *sursele interne* (documente de cancelarie, cronici etc.), acolo unde există, redau imaginea cvasireală a compoziției etnice dintr-o anumită formațiune politică[38]. Nici în Occident, izvoarele externe nu-i menționează în mod direct pe galo-romani, pe celtibero-romani, pe lusitano-romani etc., ci menționează regatele francilor, vizigoților, burgunzilor sau ostrogoților. Deci, era normal ca și în Răsărit, lucrurile să se petreacă la fel. Însă, spre deosebire de Apus, în lumea romanică orientală lipsesc pentru o bună perioadă de timp sursele scrise interne, care ar fi putut oferi detalii despre structura etnică a alcătuirilor politice barbare. Aceasta nu înseamnă însă că lipsesc celelalte surse care să ateste, deopotrivă la nord și la sud de Dunăre, prezența populației romanizate. În multe cazuri, identificarea acestei populații s-a făcut cu ajutorul mărturiilor paleocreștine.

1.6. Creștini și păgâni la Dunărea de Jos în secolele III-X. Cazul românilor

Astăzi este neîndoielnic faptul că în toate provinciile dunărene ale Imperiului Roman, inclusiv în *Dacia*, creștinismul a avut o anumită răspândire, încă din secolele II-III d.Hr. Urmele directe, izvoarele privitoare la acest creștinism sunt însă foarte puține, deoarece atâta vreme cât credința era ilegală, interzisă, cei care ar fi lăsat asemenea urme s-ar fi expus gravelor persecuții. După edictul de la Mediolanum (Milano), din anul 313, al împăratului Constantin cel Mare, o dată cu legalizarea creștinismului în imperiu, situația se schimbă. În *Dacia* nord-dunăreană, libertatea credinței creștine s-a afirmat chiar mai de timpuriu, imediat după retragerea aureliană (cca 275)[39].

Începând cu secolul IV, credința implantată în limba latină în *Dacia* printre daco-romani este întărită și răspândită cu ajutorul misionarilor veniți din imperiu. Rolul fundamental în acest sens l-a avut domnia lui Constantin cel Mare, acela care a acceptat oficial și a încurajat

---

[38] Șt. Brezeanu, *Les Roumains*, p. 389-403.

[39] N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului*, p. 130.

deschis creştinismul. El a recucerit, cum se ştie, o serie de teritorii nord-dunărene, a impulsionat evanghelizarea şi creştinarea daco-romanilor, pe fondul structurilor politico-sociale romane, perpetuate în Dacia Traiană şi în zonele vecine. S-a remarcat, pe bună dreptate, că predicarea mesajului Domnului în limba latină a avut un rol important în desăvârşirea romanizării, în impunerea definitivă a latinei, care capătă astfel un prestigiu sporit peste tot în imperiu sau unde a fost imperiul[40]. De aceea, în ciuda dispariţiei bruşte din *Dacia*, prin retragerea aureliană, a doi factori de romanizare, anume armata şi administraţia, creştinismul, prin compensaţie, a dat un nou impuls continuării acestui proces după 275-313. Izvoarele care stau mărturie pentru amploarea creştinismului latin la nord de Dunăre sunt tot mai numeroase în prima jumătate a secolului IV. Aceste surse – simboluri creştine (cruci, porumbei, peşti, monograme ale numelui lui Hristos) însoţite de texte în limba latină – nu lasă nici o îndoială asupra purtătorilor noii credinţe: ei nu pot fi decât daco-romanii, deoarece numai ei vorbeau şi scriau latineşte şi numai ei puteau la acea dată, la nord de fluviu, să fie creştini, în condiţiile în care primii barbari se vor creştina ceva mai târziu. Primii barbari evanghelizaţi la nord de Dunăre (dar nu în fosta Dacie Romană) au fost un grup de goţi, pentru care a fost trimis ca episcop misionar *Ulfila* (*Wulfila*), între 341-348, dar acesta predica şi în limba latină, nu doar în gotică, semn că între ascultătorii săi se aflau şi daco-romani[41].

Creştinismul a fost transmis românilor prin strămoşii lor traco-daco-romani, care primiseră cuvântul lui Dumnezeu în limba latină. Noţiunile fundamentale ale credinţei sunt denumite în limba română prin termeni moşteniţi din limba latină: Dumnezeu din *Domine Deus*, biserică din *basilica*, cruce din *crucem*, creştin din *christianus*, a cumineca din *comunicare*, a boteza din *baptizare*, rugăciune din *rogationem* etc. Principalele sărbători creştine au tot nume latineşti: Rusalii, Florii, Crăciun, Paşti, Sângeorgiu, Sânziene, Sântămărie etc. Însuşi cuvântul generic „sărbătoare“ este şi el de origine latină. Prin

---

[40] Al. Madgearu, *Romanizare*, p. 480-481.

[41] *Fontes*, p. 110-111.

urmare, românii au fost creştinaţi treptat, în perioada timpurie a etnogenezei lor, începând cu secolele II-III, creştinarea înfăptuindu-se în limba latină.

Din acest punct de vedere, ca şi din cele ale originii şi limbii, românii se deosebesc de toate popoarele vecine lor, în sensul că ei sunt cei mai vechi creştini din această zonă şi singurii care nu s-au creştinat la o dată anume, prin voinţa unui conducător, cum au făcut-o bulgarii, sârbii, croaţii, cehii, slovacii, polonezii, ruşii, ungurii. Dintre toate popoarele din vecinătate, numai grecii – şi ei autohtoni în această parte de Europă – s-au creştinat de timpuriu (cu ceva înaintea daco-romanilor) şi treptat, ca şi românii, fără impunerea credinţei de sus, numai că, firesc, ei au primit creştinismul în limba greacă.

Până aici nimic nu pare neobişnuit, numai că ulterior evoluţia a fost de aşa natură încât românii vor fi singurul popor romanic din Europa devenit ortodox, adică dependent de Constantinopol şi având drept limbă a cultului limba slavonă. Ortodoxia şi slavonismul au însoţit întreaga evoluţie medievală a românilor şi cu toate că, începând cu secolele XV-XVI, s-au scris şi s-au tipărit tot mai multe lucrări şi acte în limba română, alfabetul chirilic s-a menţinut până în secolul XIX[42].

Desigur, nu este uşor de explicat şi de urmărit o asemenea evoluţie. Sunt însă câteva fapte incontestabile. Stabilirea capitalei imperiului la Constantinopol (330) şi apoi împărţirea statului în Imperiul Roman de Apus şi cel de Răsărit (395) au făcut ca provinciile dunărene şi populaţia creştină a fostelor provincii romane să menţină legături tot mai anevoioase cu Roma. Pentru daco-romani, protoromâni şi români situaţia a devenit fără ieşire după stabilirea masivă a slavilor în Peninsula Balcanică. Slavii şi statele lor au întrerupt pentru un timp legăturile, firave, câte mai erau, ale romanicilor dunăreni cu Roma, astfel încât singurul centru religios cu vocaţie ecumenică rămas accesibil acestora a fost Bizanţul. Mai mult, după o perioadă de existenţă a unei aşa-numite „biserici populare", fără o organizare ierarhică riguroasă şi canonică, atunci când s-a ivit posibilitatea şi nevoia organizării temeinice a bisericii la români, nici măcar legăturile

---

[42] P.P. Panaitescu, *Începuturile*, passim; idem, *Introducere*, passim.

cu Patriarhia constantinopolitană nu mai erau simple și nemijlocite. Între timp, slavii, care profitaseră de decăderea Imperiului Bizantin și preluaseră ei înșiși, în forme alterate, ideea imperială bizantină, deveniseră intermediari între centrul Bisericii Răsăritului și români. De aceea, prin slavii sud-dunăreni - cu veleități de dominație politică și la nord de fluviu - au ajuns românii să-și mențină legăturile cu Bizanțul, să-și desăvârșească organizarea bisericească și să înlocuiască limba latină ca limbă a cultului cu slavona. Această înlocuire trebuie să se fi petrecut prin secolele IX-X, deși există indicii că în unele regiuni limba latină s-a menținut în biserica românească mai mult timp[43].

Aceasta nu înseamnă că românii au rămas atașați ierarhiei răsăritene în mod definitiv. Lupta între Roma și Bizanț pentru întâietate în spațiul românesc, pentru subordonarea bisericilor românilor a continuat până în secolul XIV, cu sorți schimbători de izbândă. Totuși, apropierea geografică de Bizanț și influența slavo-bizantină dinspre sud au făcut ca imperiul să constituie mereu un model și un protector pentru români, chiar și atunci când acesta nu mai reprezenta decât o idee. Prin urmare, nu ortodoxia și slavonismul au determinat ruperea contactelor românilor cu Occidentul, ci realitățile geopolitce și istorice ale zonei central-sud-est-europene de după secolul IV. Se poate spune chiar că din cauza acestor evoluții care au condus la izolarea românilor față de Apus, au ajuns românii să adopte ortodoxia și slavonismul. Nu este mai puțin adevărat că, ulterior, după adoptare, ortodoxia și slavonismul - fenomene circumscrise unui spațiu relativ izolat și profund atașate tradiției - au favorizat menținerea românilor departe de cultura Apusului și de realizările adiacente ei.

---

[43] Vezi unele istorii ale culturii, bisericii și limbii române, semnate de P.P. Panaitescu, Șt. Lupșa, Gh.I. Moisescu, Z. Pâclișanu, O. Densusianu, A. Philippide, Al. Rosetti, I. Coteanu ș.a.

1.7. Între Roma şi Bizanţ: state incipiente (formaţiuni statale) în centrul şi sud-estul Europei spre finalul mileniului I al erei creştine

După invazia şi aşezarea slavilor pe spaţii vaste din centrul şi estul Europei, spre deosebire de ceea ce se întâmplase după venirea migratorilor anteriori, tabloul etnic al regiunii s-a modificat. Nici valurile barbare care vor urma slavilor (protobulgari, pecenegi, cumani), cu excepţia ungurilor, nu vor supravieţui sub aspect etnic, ci vor fi asimilate de populaţiile şi popoarele preexistente. Alcătuirile politice ale barbarilor care i-au precedat pe slavi în zonă au fost labile, fără consistenţă. Slavii, deveniţi de timpuriu sedentari, au examinat o vreme modelele de state pe care le aveau în preajmă (Imperiul Bizantin, statele germanice, mai ales statul franc merovingian), dar, în general, nu au putut trece efectiv la alcătuirea de organizaţii statale, fără impulsuri şi încurajări venite din exterior sau din lumea neslavă vecină. Cu ajutorul unor asemenea factori, însă, slavii au avut capacitatea de a-şi organiza până la urmă în jurul Daciei şi Pannoniei state temeinic constituite, durabile, unele orientate până la urmă spre spiritualitatea apuseană, altele spre cea răsăriteană.

În secolul VII, slavii din Peninsula Balcanică formează prima lor formaţiune politică – „Uniunea celor şapte triburi" – fără prea mare consistenţă şi unitate. Cu ceva mai devreme, în stepele de la nordul Munţilor Caucaz, se formase uniunea triburilor protobulgare („Bulgaria Mare"), sub conducerea hanului Kubrat. Protobulgarii erau o populaţie de neam türc, înrudită cu hunii şi avarii. După moartea lui Kubrat, o parte dintre ei, în frunte cu Asparuch, s-au îndreptat spre apus, oprindu-se pentru un timp la nordul Dunării de Jos. Aici, oştile bizantine au încercat să-i oprească (cca 680), dar au fost înfrânte de bulgari, care au trecut la sud de fluviu şi au ocupat regiunea din nord-estul Bulgariei de astăzi. Astfel s-a făurit statul bulgar, cu capitala la Pliska. Această alcătuire politică s-a consolidat abia sub hanii Krum (802-814) şi Omurtag (814-831), în vremea cărora statul devine o puternică forţă politică şi militară şi începe să ducă o politică de

expansiune. Bulgarii s-au creştinat în anul 864, sub hanul Boris (852-889), devenit prin botez Mihail. După creştinarea forţată, s-a accentuat asimilarea elementelor etnice bulgare (=protobulgare) de către slavi, astfel că în jur de 900 acest proces de topire în masa slavă era, în linii mari, încheiat. Prin urmare, bulgarii cuceritori de neam türc au lăsat doar numele lor unui popor slav. La cumpăna secolelor IX şi X, bulgarii îi vor avea în frunte pe ţarii Simeon (893-927) şi Petru I (927-969), implicaţi în conflictul kieveano-bizantin şi interesaţi de evoluţia politică la nord de Dunăre. Între timp, slavii îi asimilaseră şi pe tracii romanizaţi, obligându-i pe românii sud-dunăreni, cum s-a văzut, să se retragă spre Dunăre ori spre locuri mai ferite. În anul 1018, Imperiul Bizantin, iritat de expansiunea bulgară şi de încercarea acestora de preluare a ideii imperiale, a ocupat Bulgaria şi a pus capăt astfel „Primului Ţarat Bulgar". Al doilea ţarat, întemeiat pe la 1185-1187, avea să fie iniţial, conform surselor, româno-bulgar ca structură etnică şi cu dinastie românească în frunte[44].

Este interesant că, începând cu secolul VIII, sursele greceşti şi latine menţionează existenţa în Peninsula Balcanică a numeroase formaţiuni politice slave incipiente, numite *Sclavinii*, în Grecia, Macedonia, în regiunile din vestul şi nordul peninsulei. În multe dintre ele, era clar că slavii erau doar clanul politic dominant şi că populaţia majoritară era formată din greci – care sprijineau politica imperială de elenizare a grupurilor alogene –, din traco-romani şi iliro-romani[45].

La sârbi, alcătuirea unor structuri politice incipiente a fost frânată o vreme de lupta dintre Bizanţ, Khaganatul avarilor, statul franc şi Bulgaria, pentru dominarea teritoriilor din sud-estul Europei. Totuşi, prin secolele VIII-IX, se închează mici formaţiuni ca Raşka, Duklja, Zahumlje etc. Spre finalul secolului IX, puterea aristocraţiei creşte, iar cnejii îşi lărgesc posesiunile. Ca urmare, jupanul Vlastimir se poate opune expansiunii bulgare şi primeşte creştinismul în formă răsăriteană, în jurul anului 874. Totuşi, la începutul secolului X, regiunile sârbeşti intră în componenţa Ţaratului Bulgar şi este nevoie de un

---

[44] E. Stănescu (coord.), *Răscoala Asăneştilor*, passim. St. Brezeanu, *Les Roumains*, p. 391.
[45] St. Brezeanu, *Les Roumains*, p. 391.

efort deosebit, susținut de cneazul Rasciei, Ceaslav Clonimirovici (cca 928-950), pentru ca Serbia să obțină din nou independența și să-și mărească teritoriul. La începutul veacului XI, Serbia intră sub stăpânirea Imperiului Bizantin, se eliberează până spre finalul secolului, dar se destramă în urma rivalităților interne în secolul XII.

Nici croații și slovenii nu au avut o soartă mai bună în privința organizării lor statale. Micile cnezate din secolul VIII reprezentau în fapt uniuni tribale. La sfârșitul secolului VIII cnezatele slovene din Carintia și cele croate au fost cucerite de oștile lui Carol cel Mare. După moartea lui Carol, slovenii și croații ajung sub stăpânirea Franciei de Est (Germaniei). După mijlocul secolului IX, o mare parte din Croația s-a eliberat de sub germani și s-a unit sub cneazul Trpimir (845-864), care și-a consolidat autoritatea și a cucerit teritorii de la bulgari. Pe la 879, devine cneaz Branimir care, pentru a evita ingerințele bizantine, intră în legături cu Papalitatea. În anul 925, cneazul Tomislav (910-930) este proclamat rege al Croației, moment în care biserica apuseană devine oficială. De la 1102, Croația va ajunge parte a Coroanei Sf. Ștefan, adică a Ungariei, pentru câteva secole.

Slavii de apus erau prin veacurile VI-VII sub autoritatea șefilor de triburi, stânjeniți însă de dominația avară. Sub conducerea francului Samo, triburile ceho-morave se răscoală contra Khaganatului Avar (623) și se unesc într-o formațiune care rezistă și în fața francilor, dar se destramă la moartea creatorului său, la 658. Mai târziu, în prima jumătate a secolului al IX-lea, s-a format cnezatul Moraviei Mari, primul cneaz atestat istoricește fiind Mojmir I (830-846). Sub cneazul Rostislav (846-870), prin anii 863-864, ajung în Moravia frații Kiril (Constantin) și Metodiu care impulsionează opera de creștinare în formă răsăriteană și introduc liturghia slavă. *Legenda Sancti Metodii* relatează că, înaintea fraților Kiril și Metodiu, la slavii moravieni au venit misionari de la români, greci și nemți[46]. Prin urmare, alături de bizantini și carolingieni, românii au contribuit la creștinarea slavilor, chiar în afara spațiului dacic. Între 870 și 894 domnește cneazul

---

[46] M. Rusu, *Considerații*, p. 194.

Svatopluk, care, ca şi predecesorii săi, Mojmir şi Rostislav, se află în luptă cu germanii. Statul morav este slăbit şi împărţit între fiii lui Svatopluk în momentul când triburile maghiare îl atacă, prin 905-906, distrugându-i principalele structuri şi anexând ulterior o parte a lui – Slovacia – statului maghiar. Cehii au fost parte a Moraviei Mari, până în jur de 900, când, cu circa 10 ani înainte de prăbuşirea statului, s-au separat, punând bazele propriei formaţiuni politice. Sub cnejii Vaclav (Venceslas), Boleslav I şi Boleslav II, între 921-999, statul ceh se consolidează. Cu precădere sub Vaclav (921-935), politica de creştinare forţată trezeşte mari nemulţumiri. Totuşi, creştinarea continuă şi, după înlăturarea ultimelor influenţe creştine răsăritene şi a liturghiei slave aduse de Kiril şi Metodiu, cehii şi slovacii vor trece definitiv sub influenţa bisericii romane. Afectat de raidurile maghiare de jaf, Boleslav I va contribui la victoria germană de la Lechfeld (955), victorie ce va pune capăt asalturilor ungureşti spre Apus.

Unirea triburilor polone s-a făcut relativ târziu în jurul câtorva centre mai importante. Astfel, pe la mijlocul secolului IX, s-au creat cnezatul vislianilor, în Polonia Mică, şi cnezatul polianilor, în Polonia Mare. La 899, după tradiţie, cnezatul vislianilor a fost cucerit de către Polonia Mare, iar procesul formării statului s-a încheiat spre anul 1000. Primul suveran cunoscut este cneazul Mieszko I (960-992), din neamul Piaştilor. În 966, Mieszko este convertit la creştinismul apusean de către misionari din Cehia. Sub Boleslav cel Viteaz (992-1025), statul cunoaşte o perioadă de extindere şi de înflorire, deşi se acutizează conflictul polono-german, care va conduce adesea la impunerea suzeranităţii germane asupra Poloniei şi la prefigurarea expansiunii germane spre est, în detrimentul slavilor.

Triburile slave de răsărit, locuind teritorii imense şi având slabe legături între ele, au suferit timp îndelungat de pe urma atacurilor dinspre est şi nord. Primele formaţiuni politice certe sunt semnalate în secolul IX (Slavia, Kuiavia, Artania) şi, unele dintre ele, au primit un impuls în organizarea lor din partea varegilor (vikingilor). Astfel, primul cneaz important al Novgorodului, Oleg, era de origine varegă. El a cucerit, pe la 882, Kievul, devenit capitală a formaţiunii ruse şi a supus o serie de alte triburi slave. Încep campaniile ruse, împotriva

Bizanțului, continuate de cneazul Igor, de soția sa Olga (devenită cneaghină) și de cnejii Sviatoslav și Vladimir în secolul X. Sub Vladimir (980-1015), statul kievean atinge apogeul puterii sale. În jur de 988-989, Vladimir se căsătorește cu sora împăratului bizantin Vasile II Bulgaroctonul și se botează, marcând astfel adoptarea oficială de către ruși a creștinismului răsăritean. Urmează conflicte numeroase cu polonii, cu Bizanțul, cu alte triburi slave, cu năvălitorii pecenegi și cumani. Toate acestea vor slăbi mult și vor fărâmița statul Rusiei kievene.

Prin urmare, cu puține excepții, până prin secolele VIII-IX și chiar ulterior, slavii din centrul, sud-estul și estul Europei au trăit organizați în triburi și uniuni de triburi. Din secolele VIII-IX, aceștia au trecut la organizarea unor formațiuni statale incipiente, fără să renunțe total la vechea structură tribală. Adevăratele state medievale s-au constituit însă în zonă numai după creștinarea popoarelor slave (cca 864-1000) și s-au consolidat și centralizat abia în primele secole ale mileniului II[47].

1.8. Structuri teritorial-politice ale protoromânilor și românilor între secolele IV-IX d.Hr.

Din punct de vedere oficial și formal, viața politico-statală în Dacia Traiană a încetat la finele secolului III d.Hr., o dată cu retragerea autorităților romane, a armatei și administrației la sud de Dunăre. Această viață politică tradițională și-a urmat cursul însă în celelalte provincii de la Dunărea de Jos sau, altfel spus, în zona sudică a romanității orientale. Pe de altă parte, cum s-a văzut, întinse regiuni din Banat, Oltenia și Muntenia, adică de la nord de fluviu, au continuat, până prin secolul VI, să facă parte oficial, cu intermitențe, din imperiu. Spre acesta, spre imperiu, a continuat să graviteze, intens și permanent, populația romanizată de la nord de Dunăre.

---

[47] Pentru formarea structurilor statale medievale la slavi, vezi Fr. Dvornic, *Les Slaves*, capitolele dedicate începuturilor evului mediu.

Imperiul a rămas chiar şi pentru romanicii abandonaţi un model de organizare politică şi este de presupus că, în forme adaptate, unele instituţii politice romane au continuat să existe. Nicolae Iorga, cu o deosebită putere de evocare, a sesizat cu mult timp în urmă continuarea formelor de existenţă romane după retragerea stăpânirii imperiale şi după dispariţia imperiului: „...Populaţiile romane, în *Gallia* ca şi la Roma, în vechea capitală, ca şi pe ţărmul Adriaticii, în văile Balcanilor, pe Dunăre şi în Carpaţi, în Sardinia, silite să se apere ele însele, s-au constituit în democraţii populare, cu mândria de a reprezenta, în faţa unui dominator stabilit în vecinătatea lor sau pe însuşi teritoriul lor, *romanii* (*Romaniae*), ţări de romanitate naţională, a cărei amintire s-a perpetuat în numele Romagnei italiene, ca şi în cel al romanşilor din Alpi, al românilor din Peninsula Balcanică şi de pe teritoriul vechii Dacii“[48]. Nicolae Iorga reconstituie insule de latinitate, organizate judicios, care, acolo unde vor fi mai numeroase şi mai temeinic aşezate, vor supravieţui, se vor uni şi vor da naştere statelor medievale ale popoarelor de limbă neolatină de mai târziu. P.P. Panaitescu vedea această vieţuire şi convieţuire sub forma „pânzelor de populaţie“, imaginându-şi populaţia romanică (devenită poporul român) întinsă din nordul Dunării până în Pind şi la Salonic, în simbioză cu populaţia slavă[49].

Istoricii şi lingviştii au evidenţiat prezenţa acestor *romanii* devenite apoi *Vlahii*, adică *ţări româneşti*, din Grecia, Macedonia şi Pind până în Maramureş şi Bucovina. Pe măsura evoluţiei proceselor etnolingvistice, pe măsura impunerii slavilor dominatori, ele se vor rări şi micşora la sud de Dunăre. Pe valea fluviului, însă, în jur de 600 d.Hr., ideea apartenenţei spirituale a autohtonilor la lumea romană era foarte puternică. Pe când generalul bizantin Petru, fratele împăratului Maurikios (582-602), sosea la Dunărea de Jos, „infestată de incursiunile acestor noi «briganzi» [slavii], cu o egală lipsă de respect faţă de *foedera* şi *societates*, el găseşte castele adăpostind o populaţie care, în această vreme, ca şi cu câteva decenii în urmă, considera teritoriul ei ca o

---

[48] N. Iorga, *Studii*, p. 29-30.

[49] P.P. Panaitescu, *Introducere*, p. 121; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 22.

Romania opusă *barbaricum*-ului și se intitula romani (*Romani*)"[50]. Nicolae Iorga vede aceste *romanii* sau *romanii populare* ca fragmente de romanitate organizate autonom, după ce autoritatea imperiului nu le-a mai putut ocroti; în aceste *romanii*, situate pe întreg teritoriul ce aparținuse imperiului, s-a aflat principalul factor de continuitate romanică și principalul element constitutiv al lumii medievale[51].

Societatea europeană a evului mediu timpuriu a avut trei forme de organizare politică, potrivit opiniei lui Nicolae Iorga – imperiul, formațiile barbare și romaniile. „*Romania* reprezintă acum în Occident [secolul VII] același lucru ca în Orient încă în secolul VI. Ea e teritoriul care nu a fost ocupat și care nu e dominat permanent de barbari. Există deci trei forme politice și naționale posibile în această vreme: imperiul care guvernează, regii barbari care au putere și, între imperiul care guvernează prin mijloacele sale și pentru scopurile sale și regii barbari, șefi ai unui teritoriu care le aparține, cu un drept și sub o formă sau cu un alt drept și sub o altă formă, o *Romania* populară. Acolo unde viața antică, viața latină, s-a menținut datorită doar populației, nu există «imperiu», ci această *Romania*."[52]

Și pe teritoriul locuit de traco-daco-romani, de protoromâni și apoi de români, aceste *romanii* trebuie să fi fost o realitate. Între momentul retragerii autorității imperiale și cel al apariției primelor formațiuni politice menționate *expressis verbis* în documente există o perioadă de tranziție prin care este evident că s-au transmis românilor valorile lumii romane antice.

Autoritatea lumii barbare nu a putut înăbuși asemenea realități, cum s-a văzut, deoarece „regatele" și „imperiile" migratorilor și-au avut centrele în afara Daciei, pe de o parte, și pentru că, oricum, aceste „state" aveau regulile lor de „colaborare" de la distanță cu populația locală. Cu alte cuvinte, între autoritatea nominală a barbarilor și amintirea autorității imperiului – autoritate redevenită realitate uneori – romanicii și-au conservat propriile forme de organizare, de

---

[50] N. Iorga, *Studii*, p. 35.

[51] Ș. Papacostea, în *Postfața* vol. N. Iorga, *Studii*, p. 405.

[52] *Ibidem*.

tradiție romană și romano-bizantină. Astfel, când s-a cristalizat deplin primul stat centralizat și independent românesc, el s-a numit *Domnia a toată Țara Românească*, adică *Dominatio totius terrae romanae*[53]. De aceea, șeful statului real s-a numit *domn* (din latinescul *dominus*), iar șeful statului model, care fusese și mai exista acum, dar departe, fapt pentru care devine personaj de basm, s-a numit *împărat* (din latinescul *imperator*). Autoritatea domnului se întindea asupra *țării* (din latinescul *terra*), conduse de *dregători* (din latinescul *dirigo, -ere*), întruniți, alături de alți fruntași, în *adunări* (din latinescul *adunare*). Țara cea mare era împărțită în țări mai mici, fortificate natural (era o „țară de țări"), în judecii sau județe (din latinescul *iudicium,- ii*) și ducate (din latinescul *ducatus*), devenite, sub influența slavă, cnezate și voievodate, fără ca vechile denumiri să dispară integral. Organizarea judiciară se baza pe *lege*, pe *judecată* și pe *dreptate*, toate cuvinte de origine latină. Apărarea țării, județului, judeciei-cnezat sau ducatului-voievodat se făcea prin *oaste*, prin *cetăți*, iar *luptătorii* aveau *spade*, *arcuri*, *săgeți*, *măciuci* și *ghioage* (toți termenii subliniați au fost moșteniți în română din limba latină). *Biserica* (din latinescul *basilica*) fusese și ea organizată, cum s-a văzut, pe baza vechiului model roman, influențat însă serios după secolul IX de rânduiala slavo-bizantină.

Rezultă că nici în epoca daco-romană târzie (a doua jumătate a secolului IV) și nici în epoca migrațiilor, populația locală din *Dacia* nu a revenit la forme strict egalitare, ancestrale de organizare, ci a perpetuat structuri sociale și politice ale antichității din perioada imperiului, cum a făcut peste tot populația romanică[54]. Astfel, comunitățile rurale străromânești nu-și datorează organizarea lor modelului slav, ci celui din epoca romană târzie. Pământul arabil, în sistemul roman, se împărțea prin tragere la sorți, iar loturile se numeau *sortes*, ca și la români, mai târziu. Posesorii sorților purtau la romani numele de *vicini*, iar la români cel de *vecini*[55]. Pădurile și pășunile erau folosite în condiviziune și la romani, iar defrișările și desțelenirile

---

[53] *Ibidem*, p. 406.

[54] A. Diaconescu, C. Opreanu, *op. cit.*, p. 588.

[55] *Ibidem*, p. 589-590.

făcute pe seama acestor locuri neîmpărțite se numeau *curături*, după un termen latin. Pământul se măsura în *fălcii*, cuvânt derivat din latinescul *falces*, iar loturile se mai chemau *moșii* (cuvânt dacic) sau *bătrâni* (din latinescul *veterani*)[56].

Se vede cum formele de conducere a satelor și organizarea vieții economice și cotidiene în aceste comunități au păstrat pecetea structurilor romane. Aceste structuri s-au transmis de la sat la stat.

Prin urmare, toate instituțiile marcante ale statului medieval românesc – puterea centrală, administrația, armata, justiția, biserica – au rădăcini romane. Acest lucru nu era posibil dacă, după secolul III, nu se mențineau forme și formule de organizare politică romană la strămoșii românilor. Unele din aceste forme au fost numite generic, cum s-a văzut, *romanii* sau *romanii populare*, deși caracterul lor „egalitar" sau „democratic" nu trebuie exagerat. Ele erau formate din *sate* sau *fsate* (din latinescul *fossatum*), adică din așezări întărite, conduse de juzi sau cnezi. La vreme de pericol, mai multe judecii-cnezate se uneau, având în frunte un conducător militar numit ducă sau, sub influența slavă, voievod. Cu timpul, ducatul-voievodat se menține și după trecerea primejdiei. Aceste formațiuni, mai mari sau mai mici, aveau în cadrul lor, *in nuce*, toate instituțiile care urmau să prezideze la alcătuirea statului propriu-zis de mai târziu: o conducere formată de juzi-cnezi, duci-voievozi, „oameni buni și bătrâni", organe de ordine și de apărare, instanțe de judecată ce împărțeau dreptatea după rigorile acelui *ius valachicum*, și locașuri bisericești.

Înaintașul unui asemenea conducător român pare să fi fost creștinul latinofon *Zenovius*, acela care, după anul 300, dăruia un candelabru ca ofrandă (*votum*) unei basilici din centrul Transilvaniei și marca ofranda cu un chrismon (monograma numelui lui Hristos) și cu o inscripție în latinește[57]. Faptul mărturisește indubitabil existența în secolul IV, la Biertan, a unei comunități creștine de limbă latină. Exemple de acest gen există mai multe, referitoare la Transilvania, Oltenia și Banat, dar mai ales la Dobrogea, unde viața oficială romană și romano-bizantină a continuat până târziu.

[56] *Ibidem*, p. 590.

[57] Em. Popescu, *Inscripțiile*, p. 387-389.

Evident, ca peste tot pe teritoriul fostului imperiu, şi *romaniile* din *Dacia* au rămas multă vreme în umbră, în anonimat. Cvasitotalitatea „regatelor" pomenite în Occident după căderea Romei sunt barbare, adică sunt de creaţie barbară. Abia târziu a ieşit la iveală şi elementul latinofon din aceste regate.

Convieţuirea românilor cu slavii şi afirmarea pentru o vreme a slavilor ca element dominator sub aspect politic, înainte ca ei să se topească între români prin asimilare, au făcut ca formaţiunile politice de la Dunăre şi Carpaţi să aibă o anumită componentă slavă. Dominaţia, mai mult nominală, a Primului Ţarat Bulgar la nord de Dunăre a susţinut această componentă.

Asemenea formaţiuni politice, cu o structură etnică destul de complexă, dar consemnate şi afirmate ca slavo-române, şi-au consolidat cu timpul statutul. Acelea dintre ele care au reuşit să supravieţuiască dominaţiei ungare, pecenege, cumane şi tătare şi-au afirmat identitatea românească şi au dat naştere statelor medievale româneşti[58].

2. Societatea ungară timpurie. De la Munții Urali spre centrul Europei

2.1. Ungurii înainte de secolul X: deplasarea de la Munții Urali la nordul Mării Negre

După invazia protobulgarilor la sud de Dunăre (cca 680 d.Hr.) au trecut mai bine de două secole până când un nou val de migratori, anume ungurii, să-și facă apariția din stepele nord-pontice, în secolul IX. Cam în aceeași vreme cu ungurii sau chiar cu puțin înainte de ei, în anumite zone ale spațiului dunăreano-pontic și intracarpatic, au început să atace pecenegii, populație de neam türc, originară din Asia Centrală. Din secolul XI încep atacurile uzilor și cumanilor, cei din urmă exercitând chiar o dominație mai îndelungată asupra spațiului extracarpatic. În fine, la 1241, spațiul românesc a fost atacat de tătari[1].

Revenind la unguri sau maghiari, constatăm că aceștia erau o populație fino-ugrică, din ramura ugriană, originară din spațiul cuprins între Munții Altai și nordul Iranului. În secolul I d.Hr., ei au plecat din această regiune și s-au așezat pentru un timp în ținuturile cuprinse între Munții Urali, fluviul Volga și râul Kama.

Sursele prime referitoare la unguri sunt orientale, apoi bizantine și, în final, latine occidentale și slave. Cele mai importante izvoare bizantine în acest sens sunt *Taktika* împăratului Leon Filosoful (886-912) și *De administrando imperio*, lucrare aparținând unui alt împărat, anume Constantin Porfirogenetul (913-959).

În teritoriul dintre Urali și Volga, ungurii ajung, alături de unele triburi turcice și slave, sub dominația Khaganatului Khazar. Acest

[1] V. Spinei, *Români și turanici*, passim.

„stat", întemeiat la sfârşitul secolului VII, a durat peste 300 de ani şi a vegheat ca prin poarta dintre Munţii Urali şi Marea Caspică să nu mai treacă mari valuri nomade spre Europa. S-a exprimat, pe bună dreptate, opinia că de efectele acestei *pax khazarica* au beneficiat şi regiunile româneşti, deoarece acestea, de la trecerea protobulgarilor la sudul Dunării (cca 680) până la invazia ungurilor (cca 895-896), s-au bucurat de o anumită perioadă de linişte dinspre est[2].

Profitând de decăderea Khaganatului Khazar, incapabil să mai oprească, după 800, deplasările nomazilor, ungurii şi pecenegii se desprind treptat de sub controlul khazarilor şi înaintează spre vest, în regiunea dintre Don şi Nipru. Pe Don, contra ungurilor şi altor migratori, khazarii, cu ajutor bizantin, au ridicat la 837 cetatea Sarkel. În lungul lor periplu de la Urali şi Volga spre Nipru, ungurii au intrat în contact cu populaţii iraniene, cu alanii, cu slavii şi cu triburi turce, precum cel al *onogurilor*, nume de la care, se pare, derivă şi cel al ungurilor. Explicaţiile climatologice, anume instaurarea climei excesiv de aride în stepă, pot fi tentante în justificarea drumului fino-ugricilor spre vest[3], dar ele nu trebuie absolutizate, deoarece marile migraţii barbare dinspre est spre vest au reprezentat o constantă circa un mileniu. Or, în acest interval de timp, variaţiile climatice au fost aleatorii şi, indiferent de ele, nomazii s-au scurs spre vest şi sud-vest.

Pentru perioada de timp cât ungurii au staţionat în stepele dintre Marea Caspică şi Marea Neagră, există date precise în lucrarea amintitului împărat bizantin – Constantin VII Porfirogenetul –, terminată pe la 950, deşi interpretarea acestor date astăzi nu este întotdeauna uşoară.

Scriitorul împărat ştia că cele mai vechi sălaşe ale ungurilor fuseseră situate în vecinătatea Khazariei, într-o regiune numită *Lebedia* sau *Levedia*, după numele unui conducător de uniune tribală ungur[4]. E posibil ca *Lebedia* să fi fost situată undeva în zona Don-Nipru. Deşi dependenţi formal de khazari, ungurii nu au putut fi apăraţi de aceştia

---

[2] Idem, *Migraţia*, p. 106; B. Köpeczi (coord.), *Histoire*, p. 113.

[3] V. Spinei, *Migraţia*, p. 106.

[4] *Ibidem*, p. 107; B. Köpeczi, *op. cit.*, p. 113.

în momentul când pecenegii i-au invadat. Atacul peceneg a fost distrugător şi, în urma lui, uniunea tribală a ungurilor s-a divizat: o parte a lor s-au refugiat spre Persia, iar o altă parte au pornit, după tradiţie, spre vest, ajungând în regiuna *Atelkuzu* sau *Etelkuzu*. Sensul denumirii este, se pare, *mesopotamia* sau *între râuri*. Între care râuri se vor fi aşezat ungurii în drumul lor spre Apus este mai greu de precizat. Ipotezele au fost multiple: Nipru şi Prut sau Bug şi Siret ori Nistru şi Prut. În stadiul actual al cercetărilor, cu toată gama de hidronime – unele bizare de-a dreptul – care apare în izvoare, este greu de formulat o concluzie definitivă[5]. Să reţinem, însă, ca ipoteză de lucru, că *Atelkuzu* ar putea să fie situat între Nipru şi Prut sau între Nipru şi Nistru, adică undeva la nordul Mării Negre. Ţinând seamă de faptul că în cronicile latino-maghiare, *Etul* (*Etel*) este identic cu Donul[6], limita estică a ţinutului în discuţie ar putea fi acest din urmă râu sau Doneţul, dacă nu cumva „între râuri" înseamnă, în cazul de faţă, „între Donuri", adică între Don şi Doneţ. În primele decenii ale secolului IX, triburile ungurilor migraseră deja în această regiune.

Încă din această perioadă există ştiri că ungurii s-au apropiat temporar de zona de la nord de gurile Dunării. Astfel, pare că la 837, chemate de bulgari, cetele ungurilor au venit spre a-i opri pe adrianopolitanii deportaţi în vremea hanului Krum la nordul Dunării să se repatrieze. Dar grecii au respins atacul unguresc, iar exilaţii s-au putut îmbarca pe navele bizantine[7]. Ungurii vor mai fi menţionaţi la Dunărea de Jos prin 895-896, când se angajează în luptă contra bulgarilor, ţinând partea bizantinilor[8].

Prin urmare, conform izvoarelor narative, nu există nici o dovadă peremptorie că ungurii şi-ar fi avut sălaşe stabile în secolul IX în preajma gurilor Dunării. Îmbinând extrasele izvoarelor narative cu rezultatele investigaţiilor arheologice şi lingvistice, istoricul Victor

---

[5] V. Spinei, *Migraţia*, p. 107-110.

[6] *Ibidem*, p. 109.

[7] *Ibidem*.

[8] *Ibidem*, p. 110.

Spinei a ajuns la opinia pertinentă că, în ultimele şapte decenii ale secolului IX, teritoriul locuit temporar de unguri era „de la Don şi Doneţ, până spre Bugul de Sud sau eventual chiar până la Nistru, acest spaţiu corespunzând cu *Atelkuzu/Etelkuzu* (Etelköz) din *De administrando imperio*"[9].

În perioada cât ungurii au vieţuit vremelnic la nordul Mării Negre, ei s-au implicat, în a doua jumătate a secolului IX, în conflictele din zona Dunării pannonice[10]. În această zonă, la 796, se produsese destrămarea Khaganatului Avar, al cărui loc voiau să-l preia deopotrivă Imperiul Franc, Moravia Mare şi Ţaratul Bulgar. Prima intervenţie ungurească este consemnată la 862. Între timp, se produsese revolta lui Karlomann contra tatălui său Ludovic Germanicul (împăratul Franciei de Est, viitoarea Germanie), iar moravienii, aflaţi de partea fiului răzvrătit, solicitaseră ajutorul ungurilor. Aceştia trec pentru prima oară Carpaţii Păduroşi, pătrund în răsăritul statului franc (*Pannonia* de pe malul drept al Dunării) şi trec la măcelărirea populaţiei. O altă expediţie ungară similară a avut loc, probabil, în zonă, în 863. În acelaşi an, împăratul Ludovic face apel la ajutorul bulgarilor contra moravienilor. Cu această ocazie vin amintiţii Kiril şi Metodiu, care încep creştinarea acestor slavi de apus, orientând temporar spre Bizanţ statul morav, dependent deocamdată, cum s-a văzut, de Francia Răsăriteană.

În 881, o nouă invazie ungurească s-a produs, cu înaintarea până la Viena (concomitent cu o expediţie a khabarilor), probabil tot cu asentimentul unui suveran (acum Svatopluk) al Moraviei Mari. Expediţia a fost din nou urmată de un atac bulgar antimoravian, declanşat la cererea francilor.

---

[9] *Ibidem*, p. 115.

[10] *Ibidem*, p. 115-117. Vezi *Annales Bertiniani*, *Reginonis Chronicon*, *Annales Alamanici*, *Annales Weingartenses*, *Annales Sangallenses Maiores*, *Annales Fuldenses*, *Annales ex annalibus Suavensibus antiquis excerpti*, toate publicate în colecţia *MGH*, *Scriptores*, vol. I şi vol. XXX; *Annalium Fuldensium* şi *Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. Fr. Kurtze, în *Scriptores*; C-tin Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Toate aceste lucrări constituie izvoare pentru expediţiile ungurilor spre vest în secolul IX.

După aceste intervenții de partea moravienilor, în 892, ungurii se alătură armatelor germanice ale lui Arnulf și se îndreaptă contra foștilor aliați. În 894, când moravienii lui Svatopluk erau iar în conflict cu germanii, ungurii revin în *Pannonia*, de data aceasta de partea moravienilor. Ei se dedau la jafuri, omoruri și iau în captivitate populație din dreapta Dunării. În timpul acestei expediții, cneazul Svatopluk moare, iar statul se divide între fiii săi.

În concluzie, înainte de stabilirea definitivă în *Pannonia* (896), ungurii au urmat o evoluție politică relativ complexă, rămânând însă la stadiul de populație nomadă, de stepă. După o ședere îndelungată în ținuturile dintre Munții Urali și Volga (secolele I-VIII d.Hr.), unde au fost influențați de triburi turcice, ungurii se deplasează spre vest (probabil la cumpăna secolelor VIII-IX), spre *Lebedia* (între Don și Nipru), iar de aici, cândva în primele decenii ale secolului IX, ei ajung în *Atelkuzu* (probabil între Nipru și Nistru), unde rămân până la 895-896.

În secolul IX, din *Atelkuzu*, ungurii participă la o expediție spre gurile Dunării (în 837) și la câteva incursiuni în *Pannonia* (în 862, 863, 881, 892 și 894). Trecerile spre Dunărea pannonică s-au făcut, după toate indiciile, prin pasurile Carpaților Păduroși, adică prin cea mai rapidă și lesnicioasă cale de acces în zonă.

2.2. Realități social-politice și economice în cadrul triburilor ungurești înainte de secolul X

În momentul stabilirii în *Atelkuzu* și al expedițiilor spre Bulgaria și *Pannonia*, ungurii prezentau caracteristici tipice ale unei societăți nomade, aflate în stadiul gentilico-tribal de organizare.

Viața economică a triburilor ungurești în secolul IX a fost relativ recent detaliată pe baza împrumuturilor lingvistice de origine bulgară, turcică, alană și iraniană pătrunse în limba ungară, după aprecierile specialiștilor, „între a doua jumătate a secolului VI și sfârșitul secolului IX"[11]. Prin această metodă s-a stabilit că ocupațiile principale ale

[11] A. Bartha, *Hungarian*, p. 49.

ungurilor în perioada „cuceririi patriei" lor erau creşterea animalelor, prelucrarea produselor animaliere, cultivarea pământului (cereale, legume, pomi fructiferi, viţă-de-vie etc.), metalurgia şi alte variate meşteşuguri[12].

Numai că izvoarele scrise, cele arheologice, analogiile şi evoluţia triburilor ungureşti între secolele VI-IX nu permit formularea unor atât de entuziaste concluzii. O societate caracterizată prin ocupaţii de genul celor enumerate mai sus trebuie să fie exclusiv sedentară; or, mărturiile referitoare la populaţia aflată în discuţie conduc categoric la concluzia că triburile ungureşti erau nomade până la stabilirea lor în centrul Europei.

Din toate mărturiile istorice aflate la dispoziţia cercetătorilor reiese clar că ocupaţia principală, fundamentală, a ungurilor, până în jur de 900, era creşterea animalelor (mai ales vite, oi, cai), combinată, evident, cu vânătoarea şi pescuitul. Existau şi ocupaţii adiacente creşterii animalelor, cum ar fi prelucrarea rudimentară a produselor animaliere care nu se consumau pe loc; se practica, probabil, în anumite situaţii, şi o cultivare primitivă a plantelor, dar este cvasigeneral acceptat faptul că, aidoma celorlalte populaţii nomade, ungurii se axau prioritar pe creşterea animalelor, celelalte preocupări fiind incidentale.

S-a demonstrat că, în condiţiile ecologice ale Eurasiei, crescătorul de vite din stepe era obligat – în scopul de a-şi hrăni turmele – la un mod de viaţă nomad sau seminomad[13]. Numărul mare de animale deţinute de nomazi pretindea păşuni foarte întinse. De pildă, conform unor aprecieri, în stepele Asiei Centrale, o singură oaie avea nevoie vara de un hectar de păşune[14]. Numărul mare de animale epuiza repede resursele nutritive ale păşunilor, de aceea trebuiau căutate permanent alte locuri cu vegetaţie bogată. De aici decurge modul de viaţă nomad al crescătorilor de animale din stepă şi de aici se desprinde faptul că nomadismul propriu-zis nu se poate practica decât în câmpie.

Nomadismul ungurilor reiese şi din denumirea de *turci*, care li se da acestora în izvoare contemporane bizantine şi, mai rar, orientale.

[12] *Ibidem*, p. 49-54.

[13] V. Spinei, *Migraţia*, p. 133.

[14] *Ibidem*.

Prin acest nume erau desemnate, de regulă, toate populațiile ce locuiau în stepele sudice ale Europei Răsăritene, indiferent de originea lor etnică reală, dar mai ales populațiile nomade. Situația este asemănătoare cu cea din antichitate, când, prin termenul de *sciți*, în afară de sciții propriu-ziși, erau denumite și alte triburi, mai ales cele nomade[15]. Izvoarele scrise se referă neîndoielnic la acest trai nomad în cazul ungurilor. Astfel, geograful arab Ibn Rusta (cca 900)[16] spune că ungurii locuiau în corturi, ducând un trai nomad, în căutare de pășuni, că teritoriul lor era delimitat de două fluvii care se vărsau în Marea Neagră și că iarna ei se îndreptau spre malurile celor două fluvii, practicând pescuitul. Este drept că autorul arab pomenește și suprafețe agricole pe teritoriul vast controlat de unguri, dar nu menționează cine lucra aceste terenuri.

Geograful Al-Bacri scrie și el că ungurii trăiau în corturi[17]. Un tratat anonim de geografie redactat în 982 în Afganistan menționează, în același spirit, că ei „stau iarna pe malul râului care îi separă de ruși" și se hrănesc cu pește[18]. Aceleași detalii le dau și Gardizi și Marvazi, cel din urmă adăugând că ungurii migrează, ghidându-se după vegetație[19].

Un alt argument în favoarea unei vieți nomade a ungurilor, cu accent pe creșterea animalelor, este oferit de călătorii occidentali ajunși în bazinul Volgăi, înainte de declașarea marii invazii tătaro-mongole[20]. Acești călători și trimiși pretind că i-au descoperit pe strămoșii ungurilor sau o populație înrudită cu ungurii, locuind o țară denumită *Magna Hungaria*, pe malurile Volgăi. Acei oameni erau păgâni, nu cultivau pământul și aveau herghelii uriașe, hrănindu-se cu carne, lapte și sânge de cal. Cu alte cuvinte, erau nomazi. Alți călători confirmă aceste constatări: Wilhelm de Rubruck întâlnea între Volga

---

15 *Ibidem.*

16 A. Decei, *Gardizi*, p. 884.

17 V. Spinei, *Migrația*, p. 134.

18 *Ibidem.*

19 A. Decei, *op. cit.*, p. 882; V. Spinei, *Migrația*, p. 134.

20 V. Spinei, *Migrația*, p. 134-135.

și Ural pe bașchiri, despre care spune că aveau aceeași limbă cu ungurii, că erau păstori și nu aveau orașe. Giovanni de Plano Carpini, cam în aceeași vreme (secolul XIII), spune că Bașchiria este *Hungaria Magna*, iar un însoțitor al acestuia nota că bașchirii *sunt antiqui Ungari*. Chiar și pentru ungurii din *Pannonia* s-a utilizat o vreme de către geografii și cronicarii orientali numele de bașchiri (*Pascatur, Bascard, Basghird*), plasați, în acest caz, în vecinătatea românilor[21].

Ajunși în *Pannonia*, ungurii au mai practicat o vreme traiul nomad și au continuat să locuiască în corturi. Despre *Árpád* se știe că, ajuns în insula *Sepel* (Csepel), a rămas acolo din aprilie până în octombrie, în acord cu perioada pășunatului de vară[22]. Bazinele râurilor au fost împărțite între triburi și s-au înregistrat, în *Pannonia*, unele tendințe de regrupare în cadrul comunităților tribale.

Constantin Porfirogenetul oferă detalii despre organizarea social-politică a ungurilor[23]. El dă numele triburilor ungare și menționează triburile khabare care li s-au alăturat. Pe conducătorii unguri, împăratul scriitor îi aseamănă cu voievozii (comandanții militari) și arată că primul astfel de conducător a fost *Levedi*. Cercetările mai recente au completat și corectat acest tablou. Conducătorul triburilor ungurilor este numit în unele surse cu titlul de ***kündü*** sau ***kende***, cuvânt de origine khazară. A doua demnitate era, se pare, ***gulas, gylas*** (devenită ***gyula***), cunoscută și la pecenegi și la protobulgari. Mai jos decât *gylas* în ierarhie era ***karkha***, ceea ce poate să fi însemnat judecător ori soldat[24]. Majoritatea numelor triburilor ungurești sunt de origine turcică și semnifică, în multe cazuri, o demnitate. Explicația este lunga conviețuire și influența suferită de fino-ugrici în stepele Eurasiei din partea populațiilor turce. Ca în orice societate gentilico-tribală, și la unguri munca sclavilor nu era utilizată în cadrul economiei.

Prin urmare, la venirea lor în *Pannonia*, ungurii erau organizați după modelul gentilico-tribal, duceau un tip de viață nomad și erau

---

[21] V. Ciocîltan, *Raidurile*, passim.

[22] V. Spinei, *Migrația*, p. 135.

[23] A. Bartha, *op. cit.*, p. 57.

[24] *Ibidem*; B. Kőpeczi, *op. cit.*, p. 125.

păgâni. Cucerirea Pannoniei de către unguri nu a avut ca scop întemeierea unui stat, ci găsirea unui nou loc de popas în lunga deplasare a lor dinspre est spre vest. Mutările periodice se explică prin exigențele nomadismului și prin presiunile dușmanilor externi, cu precădere ale altor migratori.

Nomadismul ungurilor este atestat de toate izvoarele scrise care se referă la ei pe parcursul mileniului I, până în secolul X. Însăși lunga lor deplasare, cu popasuri periodice între râurile Ural și Volga, în *Lebedia*, în *Atelkuzu* și *Pannonia*, ilustrează acest lucru. Un asemenea mod de viață presupune ca ocupație de bază creșterea animalelor și împinge pe plan secundar alte îndeletniciri adiacente, precum cultivarea pământului, meșteșugurile sau comerțul. Astfel de îndeletniciri s-au practicat, cu siguranță, dar numai tangențial, periferic și întâmplător, deoarece ele nu țin de esența vieții nomade care le subminează. Evident, în cadrul popasurilor mai lungi sau mai scurte (cel din nordul Mării Negre a durat, de pildă, câteva decenii), se practicau pendulările sezoniere cu turmele, atestate la toate populațiile stepei din zona de climă temperată a Eurasiei[25]. Este de presupus că și după stabilirea în *Pannonia*, ungurii au continuat mult timp asemenea pendulări, în vederea practicării ocupației lor de bază. Păstoritul pendulatoriu este cunoscut și apreciat din vechime și de către popoarele și populațiile sedentare din regiunile colinare și montane, numai că la asemenea populații el nu se asociază cu nomadismul.

Presupunerea că ungurii trebuie să fi avut și alte ocupații de bază se leagă de faptul că produsele animaliere nu pot asigura exclusiv nevoile de viață ale unei populații. În esență, judecata este corectă, numai că sursa principală de venit a ungurilor, ca și a altor migratori, până la sedentarizare, nu este economia proprie, ci prăzile capturate prin jafuri. Chiar și după venirea în *Pannonia*, când economia proprie s-a consolidat mult, ungurii au întreprins în cca 60 de ani (896-955) 33 de mari incursiuni de jaf în nordul Germaniei, centrul Franței și Italia. Numai Bavaria a fost atacată în 11 rânduri, iar Lombardia de 13 ori[26]. Toate aceste expediții s-au soldat cu prăzi uriașe. Totuși,

---

[25] V. Spinei, *Migrația*, p. 135-138.

[26] O. Drimba, *Istoria*, II, p. 352.

după așezarea în *Pannonia*, societatea ungurilor va cunoaște treptat transformări fundamentale, sesizabile cert în ultima treime a secolului X.

2.3. Invazia și așezarea ungurilor în Câmpia Pannonică: momentul producerii lor

Chestiunea momentului stabilirii definitive a ungurilor în Câmpia Pannonică, precum și cea a căii urmate de aceștia din *Atelkuzu* spre ținta lor au rămas, în ciuda izvoarelor relativ clare în acest sens, probleme controversate. Istoriografia mai veche părea să fi căzut de acord în mod cvasiunanim că ungurii s-au revărsat în *Pannonia* în anul 896, trecând prin nordul vechii Dacii, prin Carpații Păduroși și pasul Verecke. În anii din urmă, lucrurile nu mai par să fie atât de clare.

De curând, s-a elaborat, primordial pe baza imaginației, un întreg scenariu, cu totul schimbat față de datele oferite de izvoare[27]. Atacul pecenegilor – aliații bulgarilor – asupra ungurilor din *Atelkuzu* este plasat în 894 și nu în 895. Campania ungurilor conduși de *Levente* în Bulgaria țarului Simeon nu ar fi condus la victoria bulgarilor în același timp cu succesul peceneg din *Atelkuzu*, ci în 895. Se presupune, în continuare, că, din cauza atacului peceneg, armata învinsă nu s-a mai putut întoarce spre *Atelkuzu*, ci a trebuit să traverseze Carpații Meridionali în Transilvania, unde tocmai se revărsau ungurii din *Atelkuzu*, ce veneau prin toate pasurile Carpaților Orientali. În fine, s-a mai avansat ideea că, la moartea lui Svatopluk, în 894, călăreții unguri din *Pannonia* nu ar mai fi revenit în stepele nord-pontice, ci ar fi iernat pe cursul superior al Tisei. În acest fel, concluzia venea de la sine: în 895, „toate forțele importante ale ungurilor se găseau în bazinul Carpaților", pe care-l ocupară fără probleme (vreo 300.000 kmp), căci nimeni, afară de bulgari, nu li s-a opus[28].

---

[27] B. Köpeczi, *op. cit.*, p. 116-117.
[28] *Ibidem*, p. 117.

Construcția de mai sus, deși ingenioasă, este fragilă și contrazice o serie de izvoare importante.

Cronicile grecești, izvoarele germane și arabe oferă o cu totul altă versiune a evenimentelor din finalul secolului IX, petrecute pe fondul conflictului dintre Bulgaria și Imperiul Bizantin. Astfel, Niketas Skleros, trimis cu flota la Dunăre, a luat legătura, în numele împăratului Leon VI Filosoful (886-912), cu principalii conducători unguri, *Árpád* și *Cursan* (*Kusan*), pe care i-a cointeresat să colaboreze în războiul contra bulgarilor[29]. Călăreții unguri au trecut la sud de Dunăre și, împreună cu bizantinii, l-au înfrânt pe țarul bulgar Simeon cel Mare (893-927) și au prădat capitala Preslav. Ulterior, beligeranții au ajuns la pace. Analele de la Fulda plasează o invazie a ungurilor în Țaratul Bulgar în vara lui 895 și o alta, cu un clar impuls bizantin, în 896. E posibil ca, de fapt, să fie vorba de o singură expediție[30].

În ciuda păcii încheiate, țarul Simeon a făcut apel la pecenegi care, determinați la rândul lor și de presiunea altor turanici, îi asaltau pe unguri dinspre răsărit. Atacul conjugat al bulgarilor și pecenegilor, care a condus la înfrângerea ungurilor, a avut loc, conform Analelor de la mănăstirea Fulda și cronicarului arab Tabari, în anul 896. În același an, împăratul german Arnulf, datorită unui pericol iminent, lua măsuri pentru apărarea orașului (*urbs*) Mosaburg (Mosburg) din *Pannonia*[31].

Aceste date, coroborate cu cele din cronicile latino-maghiare, conduc la concluzia că, în 896, uniunea tribală a ungurilor a fost dislocată din stepele nord-pontice și s-a repliat în *Pannonia*. Zona, cum s-a văzut, era cunoscută de unguri, datorită participării lor la acțiunile militare de acolo, în a doua jumătate a secolului IX, pe fondul disputelor dintre franci (germani), bulgari și moravieni, accentuate după distrugerea Khaganatului Avar. Este posibil ca ideea mutării sălașurilor lor din stepele nord-pontice la Dunărea pannonică să fi apărut la unguri înainte de 896[32], dar actul propriu-zis, în toată

---

[29] V. Spinei, *Migrația*, p. 117.

[30] *Ibidem*, p. 118.

[31] *Ibidem*, p. 119.

[32] *Ibidem*.

amploarea lui, s-a pus în practică numai în 896. Astfel, uniunea de triburi ungurești, condusă de *Árpád*, fiul lui *Almos*, formată, conform tradiției, din șapte triburi la care se adăugase un trib aliat de khabari, pătrunde în Câmpia Dunării pannonice, unde ocupă un teritoriu relativ întins, fără a întâmpina o rezistență deosebită.

În concluzie, se poate spune că nu există nici o mărturie certă privind mutarea ungurilor din *Atelkuzu* în *Pannonia* înainte de anul 896. În acord cu majoritatea izvoarelor, evenimentele anilor 895-896 se derulează astfel: bizantinii încheie o alianță cu ungurii contra bulgarilor și dezlănțuie concomitent un atac asupra acestora din urmă; revenindu-și după șocul suferit, bulgarii îi atrag pe pecenegi de partea lor și declanșează în mod concertat un război contra ungurilor, în urma căruia, în vederea supraviețuirii, aceștia din urmă aleg soluția mutării mai spre apus, în *Pannonia*.

În legătură cu invazia și cu așezarea ungurilor în *Pannonia*, tot în sensul deplasării mai adânc în timp a evenimentului, s-a formulat și teoria „dublei descălecări"[33], similară ideii vehiculate de cronicile latino-maghiare, idee conform căreia venirea hunilor (considerați înrudiți cu ungurii) ar fi marcat prima *descălecare*, iar venirea ungurilor pe cea de-a doua. În noua variantă, modernizată, a teoriei, ungurii apar drept descălecători secunzi, iar *onogurii* (plasați în locul hunilor din varianta tradițională) sunt considerați drept primii veniți și infiltrați în *Pannonia* în jur de 670, cam în vremea când protobulgarii migrau spre Peninsula Balcanică.

Teoria nu se susține, deoarece se bazează doar pe deducții și speculații, nu pe surse. Nu există nici o mărturie certă despre identitatea dintre onoguri și unguri și nici chiar despre prezența onogurilor în *Pannonia* în perioada invocată. Pe de altă parte, nu a putut fi dovedită continuitatea între presupușii invadatori din jurul anului 670 și ungurii veniți în 896. Prin urmare, ca și „teoria" înrudirii și continuității între huni și unguri (transpusă în legenda eroilor eponimi *Hunor* și *Magor*), „teoria" onogură rămâne la stadiul de ipoteză lipsită de fundament istoric real.

---

[33] *Ibidem*, p. 119-120.

2.4. Drumul urmat de unguri din Atelkuzu spre Câmpia Pannonică

Şi chestiunea traseului, a itinerarului urmat de unguri din stepele nord-pontice spre *Pannonia* a devenit, în ultimul timp mai ales, o problemă controversată. Două sunt, în principal, opiniile exprimate de istorici în legătură cu acest traseu: 1) deplasarea ungurilor spre apus prin trecătorile Carpaţilor Nordici, în speţă prin pasul Verecke, aşa cum făcuseră mai toate populaţiile migratoare anterior; 2) trecerea ungurilor prin pasurile Carpaţilor Orientali, peste Transilvania şi, poate, chiar pe la Porţile de Fier, ceea ce ar fi condus, după unii, la luarea în stăpânire a Transilvaniei, în 895-896, înaintea Pannoniei[34].

Desigur, nu se poate exclude *a priori* varianta pătrunderii unei coloane a ungurilor spre patria lor actuală prin Carpaţii Orientali, numai că sursele interne latino-maghiare şi cele externe sunt cvasi-unanime în a susţine o cu totul altă cale de înaintare spre vest a respectivelor triburi. Astfel, în Cronica lui *Anonymus*, se prezintă clar trecerea ungurilor prin Carpaţii Nordici (Păduroşi), printre slavii din Halici: „Şi aşa, venind prin pădurea *Hovos*, ei au descins în părţile Ungului şi, în timp ce treceau pe acolo, au numit acel loc pe care l-au ocupat mai întâi *Muncas* [Munkács, azi Mukacevo, în Ucraina]"; în altă parte, acelaşi cronicar spune că triburile ungurilor au plecat de la Kiev (*Kyeu*) şi au trecut prin Vladimir (*Lodomer*) şi Halici (*Galicia*), „astfel ca, peste *Howos*, să coboare spre apus în ţara Pannoniei"[35]. Descinderea în *Pannonia*, în chip real sau mitic, este pusă pe seama sfatului ducilor (conducătorilor) rutenilor: „Şi după ce ducele *Almus* s-a folosit de locul din Halici o lună întreagă pentru odihnă, ducele din Halici şi ceilalţi însoţitori ai săi, ai căror fii fuseseră daţi ca ostatici, începură să se roage astfel de *Almus* şi de fruntaşii săi ca să se coboare peste *Howos*, spre apus, în *Pannonia*. [...] Iar ducele *Almus* şi fruntaşii săi, mulţumiţi de sfatul rutenilor, au încheiat cu ei cea mai statornică pace" şi „au plecat din Halici spre ţara Pannoniei"[36].

---

[34] B. Köpeczi, *Erdély*, I, cap. III, 1, 2; Idem, *Histoire*, p. 116-117.

[35] *Anonymus*, cap. XII.

[36] *Ibidem*, cap. XI.

Simon de Keza, un cronicar care s-a inspirat din alte izvoare decât *Anonymus*, scrie că, în drum spre *Pannonia*, ungurii „au trecut prin ţara pecenegilor, cumanilor albi şi prin cetatea Kievului, şi apoi s-au oprit la râul numit *Hung*, unde au întemeiat o cetate"[37]. Mai departe, acelaşi scriitor precizează: „Prin urmare, acest *Árpád* cu oamenii săi a străpuns mai întâi Munţii Rutenilor şi şi-a împlântat iniţial cetatea sa pe râul Ung"[38]. Munţii Rutenilor sunt, fără îndoială, Carpaţii Nordici sau Păduroşi, care au format un timp hotarul între Regatul Ungariei şi cnezatul Halici-Volânia[39]. Dacă ungurii numeau acei munţi ai rutenilor, prin reciprocitate, ruşii îi numeau ai ungurilor. Se ştie acest lucru din vechea cronică rusească *Povestea anilor trecuţi* (*Povest' vremennych let*), care spune despre drumul spre vest al ungurilor, plasat greşit în 898: „Ungurii trecură pe lângă Kiev [...]. Venind din răsărit, ei mergeau în grabă prin munţii cei înalţi care se cheamă ungureşti"[40].

Toate aceste denumiri geografice reale, cum ar fi Kiev, Vladimir, Halici, Ung, Munkács, Munţii Ungureşti sau Ruteneşti etc., aflate în legătură cu drumul ungurilor spre *Pannonia*, nu pot duce decât la o singură concluzie, anume că acest drum s-a desfăşurat pe la nord de fosta Dacie, pe unde au trecut şi hunii şi mai toate popoarele stepei, în speţă prin pasul Verecke. De altfel, în sprijinul acestui adevăr vine şi arheologia, deoarece pe valea Tisei superioare, în zonele *Zemplin* şi Szabolcs, s-au descoperit cele mai vechi morminte maghiare primitive[41]. Trecerea ungurilor pe lângă Kiev, prin Vladimir şi Halici confirmă opiniile acelor istorici care plasează *Atelkuz*-ul undeva la sud de Kiev şi la vest de Nipru, spre Bug sau chiar spre Nistru, dar în nici un caz mai spre apus.

În *Cronica pictată de la Viena* (*Chronicon Pictum Vindobonense*), scrisă de Marcus de Katl, terminată în 1358, cu cca 150-200 de ani

---

[37] *Simon de Keza*, p. 165.

[38] *Ibidem*.

[39] V. Spinei, *Migraţia*, p. 120.

[40] *Nestor*, p. 20.

[41] V. Spinei, *Migraţia*, p. 120.

după Cronica lui *Anonymus*, se consemnează același traseu al ungurilor spre *Pannonia*, prin Munții Rutenilor și pe la râul Ung[42]. Dar spre deosebire de vechile cronici latino-maghiare, această cronică intercalează la un moment dat în text relatarea că *Almos*, tatăl lui *Árpád*, ar fi fost omorât în *Erdelw* (=Transilvania), iar ceata lui ar fi rămas o vreme acolo, pentru a se întări, înainte de a pătrunde în *Pannonia*[43]. În legătură cu această întâmplare, copiată apoi și în cronici din secolul XV, există câteva îndoieli: 1) ea este în contradicție cu texte din aceeași *Cronică pictată*, care spun că ungurii au venit în *Pannonia* prin Rutenia; 2) este în contradicție cu *Cronica lui Anonymus*, care menționează numele tatălui lui *Árpád* în legătură cu trecerea prin Carpații Păduroși; 3) ea este în contradicție și cu scrierea lui Simon de Keza, care nu s-a inspirat din *Anonymus*; 4) are dezavantajul că pare o intercalare târzie; 5) la autorii bizantini, numele lui *Almos* nu este menționat între conducătorii ungurilor din anii '90 ai secolului IX. Astfel, la Georgios Monachos, conducătorii uniunii tribale a ungurilor în preajma confruntării cu bulgarii lui Simeon sunt *Árpád* și *Cusan* (*Kursan*), iar la Constantin Porfirogenetul apare în asemenea postură numai *Árpád*[44]; 6) pe baza acestor date și a regulii de succesiune la populațiile nomade, *Almos* pare să nu fi avut niciodată calitatea de șef al confederației tribale ungare; 7) conform cercetărilor recente, calitatea de șef suprem al uniunii tribale a ungurilor a aparținut cert la un moment dat lui *Cusan* (*Kursan*)[45].

În ciuda acestor argumente solide, nu putem exclude complet posibilitatea ca o ceată a uniunii tribale a ungurilor să fi trecut prin Transilvania spre *Pannonia*. Dar, chiar dacă, teoretic, acest lucru s-ar fi putut întâmpla, el nu a avut nici o importanță și nici o urmare imediată. În 896, ungurii abia au reușit să se statornicească peste o parte a Câmpiei Pannonice. Transilvania, cum se va vedea, va fi cucerită târziu și treptat, iar când au întreprins prima incursiune de jaf

---

[42] *Cronica pictată*, p. 6-8, 18-19, 119-121, 132-133.

[43] *Ibidem*, p. 19, 133-134.

[44] V. Spinei, *Migrația*, 121.

[45] A. Bartha, *Hungarian*, p. 57.

asupra „țării de peste pădure", după 900, ungurii nu aveau nici un fel de cunoștințe despre regiunea atacată.

2.5. Numărul ungurilor în jurul anului 900

Aspectele numerice au fost și vor rămâne mereu controversate, mai ales când ele se referă la perioada prestatistică. Totuși, în ciuda nesiguranței, se pot face unele estimări. Astfel, potrivit opiniilor specialiștilor, raportul numeric între sedentarii agrar-pastorali și nomazii ce ocupau suprafețe identice ca mărime ar fi de aproximativ 10 la 1[46]. Proporția net favorabilă celor ce se ocupau prioritar cu lucrarea pământului provine din faptul că un teren agricol putea furniza hrană cu mult mai multor persoane decât aceeași suprafață afectată păstoritului nomad. Cum, însă, la toate populațiile sedentare, cultivarea pământului se completează cu creșterea animalelor și chiar cu păstoritul pendulatoriu, iar nomadismul nu este întotdeauna pur (practicându-se temporar, ca în cazul ungurilor, și o agricultură rudimentară, pe suprafețe mici, mutătoare), raportul de mai sus se cuvine, pentru anumite zone, modificat ușor, poate în sensul de 4-5 sedentari la un nomad.

În ceea ce privește datele numerice absolute, oferite de izvoare sau deduse prin calcul, referințele sunt foarte puține și, adesea, inutilizabile. Câteva exemple vor fi edificatoare în acest sens. Spre pildă, Procopius spune că războiul contra ostrogoților ar fi costat Imperiul Bizantin 10 milioane de vieți omenești, ceea ce este de domeniul fantasticului[47]. Efectivele pecenegilor care ar fi trecut Dunărea la sud, în 1048, erau apreciate de Skylitzes la 800.000 de oameni, iar ale uzilor, în 1064, la 600.000[48]. Aceste numere, doar reduse de cel puțin 10 ori, s-ar putea apropia de realitate.

---

[46] F. Ratzel, *Geographie*, p. 52; Ioan-A. Pop, *The Structure*, p. 5.

[47] M.R. Reinhard ș.a., *Histoire*, p. 60.

[48] V. Spinei, *Migrația*, p. 99.

După calcule laborioase uneori, corelate cu o serie de mărturii complexe şi pertinente, istoricii moderni s-au încumetat să facă ei înşişi estimări numerice referitoare la populaţiile migratoare. Astfel, se consideră azi rezonabil ca numărul batavilor, spre anul 70 d.Hr., să fie apreciat la 50.000, al alamanilor care au luptat la Strasbourg în 357 d.Hr. la 20.000, iar al luptătorilor goţi la Adrianopol, în 378 d.Hr., la 10.000[49]. Vizigoţii, la intrarea lor în Spania, erau probabil 70.000-80.000 de suflete, iar vandalii, când au trecut în Africa de Nord, se poate să fi fost circa 80.000, deşi numărul acesta pare să aibă valoare de clişeu[50]. În secolul VI, hoarda avarilor nu număra mai mult de 20.000 de oameni, iar unele izvoare pretind că Mongolia lui Genghis-han, în secolul XIII, avea o armată de 129.000 de oameni[51]. În general, izvoarele, cu precădere cele bizantine, exagerează substanţial potenţa militară a inamicilor, pentru a dovedi, în caz de înfrângere, că victoria asupra unor atât de mari efective era imposibilă, iar, în caz de victorie, spre a trezi admiraţia cititorului faţă de armata care a nimicit un combatant atât de numeros.

Despre ungurii din secolele IX-X s-a păstrat o singură dată numerică, imposibil de verificat, aparţinând lui Dzaihani, din opera căruia s-au inspirat Ibn Rusta şi Gardizi, care relatează că marele şef al ungurilor putea ridica la război 20.000 de luptători[52]. Plecând de aici, s-a considerat că era nevoie de efortul a 4-5 familii pentru întreţinerea unui luptător înarmat, de unde ar rezulta vreo 100.000 de familii şi o populaţie totală de aproape 500.000 de unguri cuceritori (dacă se admit, în medie, 5 membri de familie)[53].

Notăm, deocamdată, că numărul ni se pare mult exagerat, dacă se ia ca punct de plecare cei 20.000 de luptători. Să reţinem că estimarea lui Dzaihani pare corectă, în condiţiile în care autorul nu avea motive nici să exagereze, nici să diminueze numărul luptătorilor unguri. Pe

---

[49] L. Musset, *Les invasions*, p. 235.

[50] *Ibidem*.

[51] M.R. Reinhard ş.a., *op. cit.*, p. 84.

[52] A. Bartha, *op. cit.*, p. 110.

[53] *Ibidem*; E. Fügedi, *Pour une analyse*, p. 1300.

de altă parte, în nici un caz un războinic al stepei nu avea nevoie de 4-5 familii pentru întreţinere, deoarece, la populaţiile migratoare ale acelei vremi, fiecare bărbat valid era un luptător. Modelul valabil pentru lumea feudală apuseană şi central-europeană nu se poate aplica în condiţiile stepei, unde accesoriile necesare luptei (calul, arcul, săgeţile etc.) erau mult mai simplu de procurat şi mai puţin costisitoare. De asemenea, credem că media de aproape 5 membri de familie trebuie coborâtă mult spre 4, în condiţiile ridicatei mortalităţi infantile, mai ales la populaţiile nomade. Chiar şi în prima jumătate a secolului XIV, pentru popoarele sedentare din Europa, indicele de familie este apreciat la 4,3[54].

În lumina acestor mărturii şi consideraţii, ar trebui să admitem că ungurii cuceritori în jurul anului 900 au fost cam 80.000, număr comparabil cu al altor populaţii migratoare. Totuşi, luând o marjă de eroare în sens restrictiv, luând în calcul suprafaţa Pannoniei şi apreciind capacitatea ulterioară a ungurilor de a organiza un stat durabil şi de a asimila anumite populaţii din pustă, admitem că Dzaihani a minimalizat numărul războinicilor unguri, reducându-l la jumătate. În această situaţie, numărul total al ungurilor descinşi în *Pannonia* la 896 s-ar fi putut ridica la cel mult 150.000-200.000.

Care era atunci numărul populaţiilor premaghiare prezente în *Pannonia*? Istoricii maghiari socotesc acest număr la 150.000-200.000 de slavi şi resturi avare, dar apreciază populaţia „Ungariei" de atunci la circa 600.000 de locuitori[55], ca urmare a supralicitării numărului ungurilor cuceritori. O anumită preponderenţă a ungurilor ar putea să fie reală pentru Câmpia Pannonică propriu-zisă sau Alföld, adică pentru ceea ce reprezenta întinderea reală a teritoriului ocupat de noii cuceritori la 896, deşi structura etnică a acestei regiuni era, cum se va vedea, departe de a fi omogenă.

Croaţia, Slovacia, Transilvania, Crişana, Banatul, Maramureşul, Voivodina şi alte zone de margine nu intră deocamdată în discuţie,

---

[54] Şt. Pascu, *Voievodatul*, II, p. 334, nota 9.

[55] Exemple: Gy. Györffy, I. Szabó, J. Nemeskéri, Gy. Acsády, Ery, Kralovánszki, E. Fügedi, A. Bartha, J. Szücs ş.a.

deoarece acestea au ajuns mai târziu, treptat, în componența statului ungar. Armata ungară de la cumpăna secolelor IX-X și chiar până dincolo de jumătatea secolului X era eminamente potrivită pentru razii (expediții de jaf), dar nu era aptă – și nici nu își propunea – să ocupe teritorii deja puternic populate de sedentari[56], mai ales când relieful acestor zone era colinar și muntos. De altfel, ungurii, în acel timp, nu au fost în nici un grad – afară de Alföld, unde erau seminomazi – un popor cuceritor sau colonizator, apreciază Lucien Musset; ei nu aveau atunci nici o organizare politică și nici o ideeforță pe care s-o propună vecinilor lor[57]. De aceea, cucerirea celor mai multe din teritoriile vecine și încadrarea lor în Ungaria medievală s-a făcut târziu și treptat, mai ales după anul 1000, adică după sedentarizarea, creștinarea și feudalizarea parțială a ungurilor.

2.6. Cronicile latino-maghiare din secolele XII-XV și valoarea lor istorică

Istoriografia maghiară medievală dispune de câteva lucrări – azi devenite izvoare narative ale epocii respective – esențiale pentru înțelegerea societății care le-a generat.

În cadrul acestor izvoare narative (cronici) se reflectă realitățile zonei central-sud-est-europene din secolul IX până în momentul redactării lor: stadiul de evoluție social-politică și economică a ungurilor în preajma stabilirii lor în *Pannonia*, structura etno-demografică a Pannoniei la acea dată și ulterior, expedițiile întreprinse de unguri în apusul, sudul și estul Europei, conflictele cu unele state și formațiuni politice existente în zona pannoniană și carpatică, transformările suferite de societatea ungară, de la nomadism la sedentarizare și feudalizare, creștinarea ungurilor, colonizarea și așezarea unor străini în Ungaria, formarea statului ungar, succesiunea în cadrul dinastiei Arpadienilor, cuceririle întreprinse de unguri în detrimentul statelor

---

[56] L. Musset, *Le second assaut*, p. 270-271.

[57] *Ibidem*, p. 271.

și popoarelor din jur etc. De aceea, de gradul de credibilitate a acestor izvoare depinde posibilitatea cunoașterii corecte a realităților evocate mai sus.

Cea mai importantă asemenea lucrare este, fără îndoială, *Gesta Hungarorum*, alcătuită de un notar, rămas anonim, al regelui *Béla*. De aceea, lucrarea se mai cheamă *Cronica lui Anonymus*. Cronica a fost publicată pentru prima oară în 1746, de către J.G. Schwandtner și M. Bel[58], ea constituind o adevărată revelație pentru oamenii de știință, care nu s-au gândit nici o clipă să-i pună la îndoială valoarea atunci. Începând cu a doua jumătate a secolului trecut, acceptarea totală și entuziastă a făcut loc unui criticism fără limite, cronica fiind socotită o fantasmagorie, o fabulă sau o legendă fără valoare, iar autorul fiind calificat drept falsificator al trecutului[59]. Schimbarea de atitudine poate să aibă cel puțin două explicații: 1) trecerea de la romantism la faza critică, pozitivistă în istoriografie, fază în timpul căreia s-a ajuns la exagerări notabile; 2) accentuarea luptei organizate de emancipare națională a popoarelor cuprinse forțat în Imperiul Habsburgic și Austro-Ungar. În cadrul acestei lupte, ideologia națională a românilor, slovacilor, croaților, sârbilor a acordat un rol important argumentului istoric, anume vechimii și continuității de locuire a acestor popoare sau părți de popoare în regiunile care vor deveni ulterior supuse coroanei ungare și apoi Habsburgilor. Dar *Anonymus* aducea mărturii clare tocmai în sprijinul anteriorității și continuității românilor și slavilor față de maghiari, deopotrivă în provinciile în care acești români și slavi erau majoritari și în Ungaria propriu-zisă (Câmpia Pannonică). De aici, exacerbarea reacției de respingere a operei pomenitului cronicar, reacție care a atins punctul culminant prin Robert Roesler, în 1871[60]. Perioada de respingere totală a Notarului Anonim s-a prelungit, cu precădere în Austro-Ungaria, timp de câteva decenii. Numai că eliminarea completă a lui *Anonymus* ca izvor istoric și privarea astfel a vechii culturi maghiare de una din creațiile sale

---

[58] *SRH*, 1746.

[59] St. Brezeanu, „*Romani*" *și* „*Blachi*", p. 1313.

[60] R. Roesler, *Rumänische Studien*, passim.

fundamentale nu rezolvau problema prezenţei popoarelor nemaghiare în *Pannonia* şi în statul ungar de mai târziu. Celelalte cronici latino-maghiare îi menţionau şi ele pe români, slavi ş.a. pe teritoriile cucerite ulterior de maghiari, iar izvoarele externe confirmau acest fapt.

Primul istoric care a supus unei analize critice, ştiinţifice, istoriografia latino-maghiară din secolele XII-XV a fost Hóman Bálint, în deceniul al treilea al secolului XX[61]. Conform cercetărilor lui Hóman, la originea vechilor cronici se află două arhetipuri de geste: primul, azi pierdut şi numit *Gesta Ungarorum*, cuprinde evenimente ale istoriei ungurilor, de la începuturile sale mitice până la 1091; al doilea, de asemenea pierdut, se chema *Gesta Hungarorum* şi a fost scris la sfârşitul secolului XIII sub domnia lui Ladislau IV Cumanul (1272-1290). Despre cel dintâi arhetip se mai ştie că a fost scris, probabil, de un cleric de cultură franceză şi italiană, care a utilizat în redactare *Cronica lui Regino*, *Annales Althaenses*, tradiţiile de familie ale regilor arpadieni şi ale nobilimii maghiare. Elaborarea acestui arhetip s-a petrecut spre finalul domniei lui Ladislau cel Sfânt (1077-1095) şi din el îşi trag documentaţia *Cronica lui Anonymus*, *Annales Posonienses*, *Raportul lui Ricardus* (circa 1237), *Cronica lui Thomas de Spalato* şi informaţiile verbale ale lui Odo de Deuil. Din cel de-al doilea arhetip s-au inspirat Simon de Keza (pentru cronica sa, terminată la 1285), *Chronicon pictum Vindobonense* (1358), *Chronicon Posoniense*, *Chronicon Dubnicense* şi *Chronicon Budense*.

În ceea ce-l priveşte pe Magistrul zis P., notarul regelui *Béla* II (1131-1141) sau al regelui *Béla* III (1172-1196), supranumit astăzi *Anonymus*, el a folosit selectiv vechile geste regale din secolul XI, turnând materialul faptic existent acolo în forma gestelor franceze contemporane, pe care le-a cunoscut în mediul intelectual al Parisului, unde s-a instruit. Prin urmare, Hóman vede în cronica lui *Anonymus* „o operă de savant ce domină epoca", o naraţiune „elaborată cu grijă, atât din punct de vedere strategic, cât şi geografic, vădind pătrunderea criticii sale, reflecţie metodică şi profunzimea cunoştinţelor sale [ale autorului]"[62]. Deşi remarcă anumite inadvertenţe, exegetul maghiar

---

[61] B. Hóman, *Le première*, passim; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1314-1315.

[62] B. Hóman, *op. cit.*, p. 160-161.

elogiază concepţia şi metoda lui *Anonymus*, valoarea documentară a cronicii, îi subliniază caracterul nobiliar, caracterizându-l pe autor drept un reprezentant de excepţie al vechii istoriografii maghiare.

În epoca celui de-al doilea război mondial şi ulterior s-au formulat din nou serioase îndoieli în legătură cu valoarea documentară a gestelor lui *Anonymus*, uneori respingându-se în bloc întreaga lucrare, alteori eliminându-se doar pasaje anumite. Întotdeauna, între pasajele puse sub semnul îndoielii erau cele privitoare la români. Strădaniile cercetătorilor maghiari s-au îndreptat în câteva direcţii, cu scopul de a acredita că: a) opera Notarului Anonim este relativ „nouă", fără bază în gestele de pe vremea lui Ladislau cel Sfânt; b) toate cronicile din secolele XII-XV, de la Simon de Keza încoace, s-au inspirat din *Anonymus* şi au preluat necritic o parte din greşelile lui, *recte* ştirile referitoare la români; c) baza informativă a cronicii s-a constituit dintr-o serie de izvoare neconcludente, dar mai ales din tradiţiile orale genealogice, cu largă răspândire în Ungaria medievală[63]. De pildă, unul dintre aceşti detractori mai recenţi ai lui *Anonymus* spune că lucrarea acestuia „aparţine categoriei de geste romantice [sic!], apărute în Europa Occidentală în secolul XIII" şi că „creaţiile de acest gen au mai degrabă un caracter literar, neavând nici o tendinţă să facă o relatare fidelă a evenimentelor"[64]. Acelaşi istoric adaugă că „personajele figurând acolo sunt în parte copiii imaginaţiei autorului, neavând alt rol decât să facă mai colorate cariera eroilor autorului şi chestiunile istorice pe care ei le au de spus"[65]. Numai că aceste aserţiuni sunt contrazise de însuşi *Anonymus*, care ţine să-şi expună singur metoda riguroasă de lucru: „Dacă n-aţi voi să credeţi din scrisul acestor pagini războaiele acestora [ungurilor] şi faptele lor de arme, credeţi atunci cântecele limbute ale bufonilor şi istorisirile false ale ţăranilor care nu au dat uitării nici până acum faptele vitejeşti şi războaiele ungurilor... Eu însă, deoarece nu am aflat despre această faptă în nici

---

[63] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1315.

[64] Gy. Györffy, *Formation*, p. 29.

[65] *Ibidem*.

o carte a vreunui istoric, ci am auzit-o numai în istorisirile false ale țăranilor, nu mi-am propus s-o descriu în lucrarea de față"[66].

Prin urmare, nu există motive să se creadă că, deliberat, *Anonymus* a transpus în mod curent legende și fabule în lucrarea sa, deoarece el repudiază *expressis verbis* acest procedeu. Nu este mai puțin adevărat că autorul, format în veacul XII occidental, „trăiește voga eposului cavaleresc" și preia în opera sa forme și formule din acest epos. Dar nu o face până acolo încât să falsifice conștient trecutul sau să pună în prim-plan fantezia sa. El acționează într-o manieră critică și respinge, cum s-a văzut, tradiția orală. În altă ordine de idei, ca purtător de cuvânt al vechii nobilimi maghiare, notarul regelui *Béla* scrie o lucrare militantă, deoarece apără interesele descendenților însoțitorilor apropiați ai lui *Árpád*, ale căror poziții erau amenințate de noua nobilime originată mai ales în străinii aduși ulterior în regat de suveranii arpadieni și de biserica catolică[67]. În acest sens, *Anonymus*, ca și Simon de Keza, exprimă în operă conștiința națională elitară din epocă, susținând că nobilimea tradițională era urmașa adevăraților unguri cuceritori și că țărănimea provenea din popoarele și populațiile supuse, găsite de unguri la năvălirea lor[68]. Cu alte cuvinte, în secolele XII-XIII, în mentalul colectiv elitar din Ungaria statutul păturilor inferioare ale societății era pus, în parte, pe seama cuceririi strămoșilor acestora de către „adevărații unguri", fapt reflectat și în ideologiile altor popoare și conform, în oarecare măsură, cu realitatea. Pe această linie și în continuarea ei, *Anonymus* se înscrie în rândul reprezentanților „propagandei naționale", alături de John de Salisbury în Anglia, Vincentius Hispanus în Spania, Suger și Raoul Glaber în Franța, în lupta pentru afirmarea tinerelor monarhii europene în fața universalismului promovat de Bizanț (acum formal și timid) și de împărații germani (tenace și agresiv)[69]. *Anonymus* exprimă în cronică mândria de a fi maghiar, laudă virtuțile războinice și cuceritoare ale neamului său, subliniază superioritatea maghiarilor față de greci și

---

[66] *Anonymus*, cap. XLII.

[67] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1316; Ioan-A. Pop, *op. cit.*, p. 7-10.

[68] J. Perényi, *La conscience*, p. 51-68.

[69] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1316.

teutoni - cele două popoare imperiale - și susține direct că „neamul scitic [ungar] nu a fost vreodată subjugat de vreun împărat“[70], adică nu a fost supus nici bizantinilor, nici germanilor.

Prin urmare, este evident că opera lui *Anonymus* exprimă interesele societății arpadiene din secolele XII-XIII și prezintă istoria cuceririi „patriei“ din secolele IX-X prin prisma acestor interese. De aici decurg o oarecare deformare a realității, prezența unor clișee, transpuse din alte surse etc., numai că acest lucru se întâmplă în întreaga cronistică medievală și nimănui nu i-a trecut prin minte să respingă aceste lucrări, ca izvoare istorice, în bloc. Și apoi, chiar dacă Notarul Anonim ar fi deviat mai mult de la realitatea istorică, rămân ceilalți autori de cronici care îl confirmă în linii mari și care nu puteau, cu toții, să se inspire necritic din gestele sale. Pe de altă parte, nu există nici un motiv serios să se considere că toate acele nume, realități și fapte care apar la *Anonymus* și nu sunt pomenite aidoma în alte izvoare au fost invariabil inventate, atâta timp cât autorul ne asigură că a folosit numai surse de primă mână și atâta timp cât nu se cunosc alte cronici strict contemporane cu gestele aflate în atenție.

În concluzie, se poate afirma că, în general, cercetările lui Hóman Bálint privind filiația cronicilor latino-maghiare vechi au fost judicioase, iar rezultatele lor nu au fost încă infirmate. De aceea, aceste cronici au o reală valoare de izvoare istorice, în măsura în care toate gestele medievale europene au o asemenea valoare, îmbinată cu cea literară. Numai pe baza acestor geste, corelate cu sursele externe, cu rezultatele cercetărilor arheologice etc., se poate reconstitui realitatea acelei epoci.

2.7. Tradiția cronistică despre structura etnică a Pannoniei și Transilvaniei în perioada premaghiară

Toate izvoarele converg în a susține că, în momentul alungării ungurilor din stepele nord-pontice de către bulgari și pecenegi, *Pannonia* și Transilvania erau populate de comunități eterogene în

[70] *Ibidem.*

ceea ce privește structura etnică[71]. Nici o sursă nu susține ideea vidului demografic, nici în *Pannonia* transdanubiană, nici între Dunăre și Tisa și nici la est de Tisa până la Carpații Orientali și Meridionali.

Tradiția consemnată de Simon de Keza (1285) și de celelalte cronici ale celui de-al doilea arhetip, elaborat sub Ladislau Cumanul, precum și de lucrările inspirate parțial din produsele acestui arhetip, arată că după moartea fiilor lui Attila și destrămarea „Imperiului" hunic, *Pannonia* a rămas locuită de slavi (*Sclavi*), greci (*Graeci*), teutoni (*Teutonici*), messiani (*Messiani*) și români (*Ulahi*), ajunși la un moment dat sub dominația lui Svatopluk, cneazul Moraviei Mari, și cuceriți apoi, în urma luptelor purtate, de către unguri[72].

Făcând abstracție de unele anacronisme, inerente tuturor gestelor medievale, aceste relatări nu sunt surprinzătoare, deoarece atât slavii moravieni, cât și grecii (bizantinii), germanii (teutonii, francii de est), bulgarii (messianii) și românii (vlahii) sunt confirmați de alte surse ca prezenți în *Pannonia* sau, cel puțin, la marginile ei în perioada premergătoare apariției ungurilor[73].

Victor Spinei a demonstrat recent că ideea implicării românilor, împreună cu alte popoare din centrul și sud-estul Europei, în evenimentele legate de năvălirea și stăpânirea hunică în Europa, circula frecvent în literatura medievală, fiind menționată în numeroase și variate scrieri din prima jumătate a mileniului II[74]. Vom spicui câteva exemple:

1. *Nibelungenlied* (epopee germană, redactată în jur de 1200): ducele *Râmunc* din Țara Românilor se află între oaspeții lui Attila, la nunta acestuia cu Krimhilda; în alt pasaj, sunt pomeniți românii (*Wlâchen*).

2. *Biterolf und Dietleib* (poem eroic, compus între 1254-1268): ducele *Râmunge* din Țara Românilor; *Râmunc* ar putea să fie numele eroului eponim al poporului român, amintind de forma sub care românii se autodesemnau.

---

[71] V. Spinei, *Migrația*, p. 121.

[72] *Ibidem*, p. 121-122; Ioan-A. Pop, *op. cit.*, p. 15.

[73] V. Spinei, *Migrația*, p. 122.

[74] *Ibidem*, p. 122-123 (cu bibliografie).

3. *Die Klage* (continuarea la *Nibelungenlied*): apare *Sigehêr von Walâchen*.

4. *Biografii romanţate ale lui Attila:*

a) Codice de la Biblioteca Marciana din Veneţia (secolul XIV): din armata lui Attila făceau parte cumani, români, unguri şi bulgari.

b) Varianta latină a vieţii lui Attila, de la Biblioteca municipală din Verona (secolul XVI): în campania din Italia, Attila a avut ca aliaţi pe *Cumanos, Blacos, Ungaros* şi *Volgares*.

c) Codice de la Biblioteca Ambrosiană din Milano (secolul XV): din oastea regelui hunilor fac parte români, bulgari, unguri şi, în locul cumanilor, tătari şi turci.

d) Niccoló de Casola, *La guerre d'Attila* (poem cavaleresc, scris între 1358-1368): Attila, ajuns rege al Ungariei şi al sarazinilor, avea între supuşii săi pe cumani, bulgari, români şi tătari.

Conform aceloraşi cercetări, ideea existenţei românilor în *Pannonia* şi bazinul Dunării, de la Attila şi până la venirea ungurilor, a fost preluată şi de unii umanişti[75]:

1. *Anton Verantius* (1504-1543): afirmă că a luat ideea din cronicile maghiare şi-i desemnează pe români drept „păstori ai italienilor".

2. *Frideric Menius*: scrie, la 1632, într-o lucrare despre geneza italienilor, că, în vremea lui Attila, românii ar fi populat *Moesia* şi *Dacia*, numite ulterior Ţara Românească, Bulgaria şi Transilvania.

Este evident că pomenirea românilor în legătură cu epoca lui Attila (secolul V) reprezintă un anacronism în aceste lucrări, dar la originea acestei idei anacronice devenite clişeu se află *constatarea, transmisă de tradiţia orală din Pannonia şi Transilvania, că la descinderea ungurilor aceştia i-au întâlnit pe români*[76]. Cum hunii erau socotiţi strămoşi ai ungurilor descinşi în *Pannonia* sau un fel de unguri mai timpurii („primul descălecat"), nu a fost greu ca, prin extrapolare, românii să apară şi contemporani ai neamului lui Attila. Greşeala nu este tocmai capitală, deoarece, cum s-a văzut, prin secolul V era în plină desfăşurare procesul de etnogeneză românească, adică de transformare a latino-

---

[75] *Ibidem*, p. 123.

[76] *Ibidem*.

fonilor din *Dacia*, *Moesia* şi chiar *Pannonia* în străromâni şi apoi în români. Vlah însemna, cum se ştie, şi latinofon.

Celălalt arhetip de cronici, reprezentat de lucrarea Notarului Anonim al regelui *Béla* şi inspirat din alte izvoare decât Simon de Keza, nu-i mai apropie pe români de huni, însă relatează cu claritate că, la pătrunderea ungurilor în *Pannonia* (în 896), aceasta era locuită de *Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*, cu alte cuvinte de slavi, bulgari şi români[77]. Sensul expresiei *Blachii ac pastores Romanorum* va fi clarificat mai jos. Despre Transilvania propriu-zisă, supusă unor expediţii de jaf din partea ungurilor, în jurul anului 900, *Anonymus* spune că era locuită de români şi slavi (*Blasii et Sclavi*)[78].

În această chestiune a structurii etnice a Pannoniei în perioada premaghiară, lucrările istorice latine referitoare la Ungaria sunt confirmate în linii mari de vechea cronică rusească *Povestea anilor trecuţi* (elaborată la Kiev, la începutul secolului XII), mai veche cu 50-100 de ani decât gestele lui *Anonymus*. Cronicarul rus arată că ungurii nomazi, după lunga lor trecere pe lângă Kiev, Vladimir şi prin Halici, au trecut Munţii Ungureşti (Carpaţii Nordici) la sfârşitul secolului IX şi au ajuns în *Pannonia*, unde s-au ciocnit cu românii (*volohii*) şi cu slavii, pe care i-au înfrânt, alungându-i apoi pe români şi supunându-i pe slavi[79]. S-a propus, pentru acest caz, negarea identităţii între *volohi* şi români, sub pretext că există anumite inadvertenţe de formulare în cronica rusească şi s-a încercat acreditarea ideii că numele etnic *volohi* s-ar referi la franci[80]. Apropierea *volohi* – franci este imposibilă, deoarece prin cel dintâi termen întotdeauna au fost desemnaţi de către slavii de est românii şi deoarece în cronica kieveană francii apar şi sunt desemnaţi cu propriul lor nume[81]. Argumentul ultim este hotărâtor. Datorită lui şi inconvenientelor care decurg pentru teoriile

---

[77] *Anonymus*, cap. IX.

[78] *Ibidem*, cap. XXV.

[79] *Nestor*, p. 20 (cap. XIX).

[80] M. Gyóni, *Les Volochs*, p. 56-92.

[81] V. Spinei, *Migraţia*, p. 129.

unor istorici din presupusa identitate *volohi*-franci, însăşi istoriografia ungară a abandonat în anii din urmă ideea identităţii evocate.

Iată, deci, că două izvoare din două arii culturale diferite redau, independent una de alta, acelaşi lucru, anume relevă prezenţa românilor pe teritoriile pe care aveau să se aşeze şi ungurii după 895-896. Acest fapt este, categoric, garanţia veridicităţii informaţiei transmise astfel[82]. Noua şi surprinzătoarea ipoteză, conform căreia *Anonymus* s-ar fi aflat la Kiev între anii 1188-1190 şi ar fi cunoscut acolo textul cronicii ruse ori, dacă nu, ar fi făcut acest lucru prin intermediari, este lipsită de orice temei[83]. Întâi, nici nu se ştie cu precizie când a trăit şi a creat *Anonymus*. În al doilea rând, nu se ştie nimic despre circulaţia unor cópii ale letopiseţului rusesc între 1150-1200. În al treilea rând, textul lui *Anonymus* şi cel al cronicii kievene nu prezintă nici o asemănare. În fine, nu există nici o mărturie că *Anonymus*, educat în mediul apusean, ar fi ştiut slavo-rusa[84]. Prin urmare, cele două izvoare aflate în atenţie rămân deplin independente, iar dacă, în cazul românilor, informaţia lor concordă, este un semn că această informaţie este corectă.

2.8. „Blachii ac pastores Romanorum..."

Primul istoric cunoscut care face legătura între români şi romani este Ioan Kynnamos, care-i surprinde pe români participând, în 1167, la o campanie bizantină contra ungurilor[85]. Kynnamos era secretarul împăratului Manuel Comnenul şi era foarte bine informat asupra acestei campanii şi asupra teritoriului locuit de români, la nord şi la sud de Dunăre. Despre români, se pare că despre cei nord-dunăreni, demnitarul bizantin afirma: „Se zice că sunt coloni veniţi de demult

---

[82] *Ibidem*.

[83] B. Köpeczi, *Erdély*, I, p. 240-241.

[84] V. Spinei, *Migraţia*, p. 129.

[85] Vezi A. Armbruster, *Romanitatea*, p. 31, şi N. Stoicescu, *Continuitatea*, p. 198-199, cu bibliografia aferentă.

din Italia"[86]. Cu alte cuvinte, Kynnamos exprima o opinie răspândită, curentă în epocă, anume că românii se trag din romani.

Cum s-a văzut, şi Notarul Anonim al regelui *Béla*, cam în aceeaşi vreme cu istoricul bizantin şi independent de el, afirmă că ţara Pannoniei era locuită de *Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*[87]. S-a discutat mult între istorici şi filologi asupra acestei formulări, asupra sensului noţiunii de *pastores Romanorum* şi asupra caracterului copulativ sau explicativ al conjuncţiei *ac*. Dacă *ac* are valoare de *şi*, atunci s-ar părea că expresia *pastores Romanorum* nu are legătură cu *Blachii*.

Înainte de a formula un punct de vedere asupra acestei presupuse legături, ar fi important de văzut ce înţeleg *Anonymus* şi ceilalţi autori medievali prin noţiunea de *Romani*. S-a observat recent, pe bună dreptate, că termenul *Romani* la *Anonymus* are înţeles exclusiv etnic[88] şi că el este folosit în legătură cu trei perioade: 1) evenimentele legate de cucerirea hună; 2) de la moartea lui Attila la cucerirea lui *Árpád*; 3) perioada relativ contemporană autorului[89]. În toate aceste ipostaze, romanii lui *Anonymus* sunt identificaţi cu populaţia Romei. Pentru secolul IV, este evident că *Romani*-i sunt vechii romani, deopotrivă ai Romei şi ai imperiului, deoarece locuitorii celor două entităţi purtau acelaşi nume. În a doua perioadă (secolele VI-IX), nu mai poate fi vorba de romanii clasici ai Romei şi ai imperiului, ci de amintirea lor sau de metamorfozarea lor. Cronicarul foloseşte numele de *Romani*, deoarece *Pannonia* a fost câteva secole provincie romană şi deoarece vestigiile romane se păstraseră la tot pasul. Era clar că şi populaţia romanizată, al cărei izvor generic era Cetatea Eternă, a dăinuit în parte, secole la rând, în *Pannonia*, înainte de a se transforma într-o nouă etnie romanică, de a-şi căuta o nouă patrie sau de a se pierde printre noii veniţi. Romanii contemporani lui *Anonymus*, prezenţi în Ungaria, nu pot fi decât înalţii prelaţi catolici de origine romană

---

86 *Fontes*, III, p. 239.

87 *Anonymus*, cap. IX.

88 St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1322.

89 *Ibidem*, p. 1322-1323.

(italiană), adică *latini* din izvoarele maghiare ale secolului XIII[90]. Deci, pe fondul înţelesului general al termenului *Romani*, apar sensuri nuanţate, în funcţie de perioada la care se referă autorul.

În raport cu amintirea Romei şi cu termenul de *Romani*, pus în legătură cu *Pannonia*, mai apar în surse expresiile *pastores Romanorum* şi *pascua Romanorum*. *Anonymus* notează: „Fiindcă după moartea regelui Attila, romanii ziceau că pământul Pannoniei este păşune (*pascua*), pentru că turmele lor păşteau în ţara Pannoniei. Şi pe drept cuvânt se spunea că pământul Pannoniei ar fi păşunile lor, fiindcă şi acum romanii pasc [turmele] pe domeniile Ungariei"[91].

În alt capitol, acelaşi autor spune că „principii romani au ocupat ţara Pannoniei până la Dunăre, unde şi-au aşezat păstorii (*pastores*)"[92].

Termenii *păşunile* şi *păstorii romanilor* au cunoscut o mare răspândire în epoca lui *Anonymus* şi ulterior. Odo de Deuil, pe la 1150, spune că, potrivit tradiţiei, în Ungaria s-ar fi aflat *păşunile lui Iulius Caesar*[93], adaptându-şi relatarea sensibilităţii mediului francez. Raportul dominicanului *Ricardus*, *Ungaria Magna* (1237), menţionează că Ungaria, înainte de descinderea lui *Árpád*, purta numele de *păşunile romanilor*[94]. Thomas de Spalato consemnează şi el, după 1250, că odinioară Ungaria era numită *păşunile romanilor*[95].

Termenul de *păstorii romanilor* apare mai ales în surse interne ungare[96], cum ar fi *Anonymus*, *Simon de Keza*, *Chronicon pictum Vindobonense*, *Chronicon Posoniense*, *Chronicon Dubnicense* şi *Chronicon Budense*[97]. Simon de Keza a constituit modelul pentru toate cronicile din acelaşi arhetip care i-au urmat.

---

[90] *Ibidem*.

[91] *Anonymus*, cap. IX.

[92] *Ibidem*, cap. XI.

[93] *MGH*, Scriptores, vol. XXVI, p. 62.

[94] *SRH*, II, p. 535.

[95] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1324.

[96] *Ibidem*, p. 1325.

[97] *Ibidem*.

Cum s-a văzut, încă *Anonymus*, deşi nu îndeajuns de precis, stabileşte o sinonimie între români (*Blachii*) şi păstorii romanilor (*pastores Romanorum*). Discuţia în legătură cu traducerea şi sensul conjuncţiei *ac*[98] s-a dovedit cu totul gratuită, fără obiect, deoarece rostul întreg al expresiei *Blachii ac pastores Romanorum* era lămurit, pe deplin, de Simon de Keza şi de cronicile ce i-au urmat. Cronicarul notează limpede că românii, care fuseseră păstorii şi colonii romanilor, au rămas de bunăvoie în *Pannonia*, după retragerea stăpânirii romane: „Blachis, qui ipsorum [Romanorum] fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in *Pannonia*"[99]. Cronicarul arată detaliat că, în urma atacurilor şi jafurilor hunilor, romanii, adică elementele suprapuse, citadine din *Pannonia*, *Pamfilia*, *Macedonia* şi *Frigia*, s-au retras spre Italia, dar „agricultorii şi păstorii romanilor", adică românii sau cei ce urmau să devină români, au rămas „de bunăvoie" pe loc[100]. Deci, românii sunt clar prezentaţi de către cronica lui Simon de Keza şi de către alte patru cronici latine de pe teritoriul Ungariei drept agricultorii şi păstorii romanilor, rămaşi în *Pannonia* (şi alte provincii romane răsăritene), după retragerea stăpânirii romane. O altă confirmare a aceleiaşi relaţii, cu unele elemente noi, vine din partea unui călugăr anonim dominican francez, autor al lucrării *Descriptio Europae Orientalis* (1308)[101]. El notează că „între Macedonia, Ahaia şi Tesalonic există un anumit popor foarte mare şi numeros care se numeşte români, care odinioară au fost păstorii romanilor şi care altădată locuiau în Ungaria, unde din cauza foarte marii verdeţi şi fertilităţi a pământului erau păşunile romanilor. Dar apoi, alungaţi de unguri de acolo [*Pannonia*], ei [românii] s-au refugiat în părţile acelea..."[102]. Prin urmare, anonimul francez nu numai că face legătura

---

[98] Cea mai recentă, fără temei istoric şi lingvistic, negând valoarea explicativă a conjuncţiei *ac* la D. Deletant, *Studies*, p. 339, 341, 349 (nota 32).

[99] *Simon de Keza*, p. 156-157.

[100] Ş. Papacostea, *Românii*, p. 180. Pentru o interpretare uşor diferită a textului respectiv, vezi V. Ciocâltan, *Observaţii*, p. 446-447.

[101] *Descriptio*, passim.

[102] *Ibidem*, p. 17.

clară între români și păstorii și pășunile romanilor din Ungaria, dar confirmă ceea ce spusese cronicarul kievean cu vreo două secole înainte, anume că românii din *Pannonia* au fost alungați de unguri și că acești români (măcar parțial) au îngroșat numărul românilor balcanici. Dar izvorul francez și cel rusesc confirmă și o veche sursă bizantină, anume *Strategikonul* lui Kekaumenos (cca 1075), care relatează despre o răscoală a românilor din zona Dunării și a Savei, urmată de o retragere a lor spre Epir, Macedonia și Elada[103].

Este semnificativ faptul că *toate cele trei surse* (*Povestea anilor trecuți, Descriptio Europae Orientalis* și *Strategikon*), *elaborate independent una de alta, consemnează amintirea unei deplasări de populație românească de la nord la sud, și nu invers.*

Prin urmare, noțiunile de *pastores* și *pascua Romanorum* sunt legate de stăpânirea romană asupra Pannoniei și de urmașii romanilor în acea regiune, anume de romanici și de români. Prezența acestor motive în cronici demonstrează existența unei puternice tradiții populare pannonice legate de amintirea și de stăpânirea Romei, de caracterul romanic al românilor și de calitatea lor de moștenitori ai Romei în acea parte de lume. Faima românilor de descendenți ai romanilor se împletea cu cea de buni agricultori și crescători de animale. De aceea, *Anonymus* și ceilalți autori menționați prefigurează dublul sens pe care-l va avea noțiunea de *vlah* în evul mediu, anume cel de român și cel de păstor[104]. Numai că aici se cuvin neapărat făcute trei remarci: 1) termenul de *blach, vlah* etc., cum s-a văzut, nu este niciodată separat de amintirea Romei; 2) termenul de *păstor* e însoțit, mai întotdeauna, de cel de *colon* (adică țăran, cultivator, agricultor etc.), ceea ce arată ferm natura economiei sedentare românești; 3) termenul de *vlah* nu a avut mai niciodată sensul generic de păstor, ci pe acela de *român păstor* sau *păstor român*, ocupația fiind invariabil asociată cu etnia. Acolo unde apar în evul mediu păstori numiți *vlahi* și sate care se conduceau după *dreptul românesc*, este clar că avem de-a face cu

---

[103] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 26-29.

[104] V. Ciocâltan, *Observații*, p. 446-447.

români, chiar dacă unii dintre ei erau pe cale de asimilare de către populațiile mai numeroase care-i înconjurau.

În concluzie, observăm că cronicile interne și cele externe care se referă la *Pannonia* premaghiară menționează clar prezența acolo și în regiunile vecine a câtorva popoare și populații, între care nu lipsesc nici românii.

Aceste populații, începând cu secolul IV, sunt: romanii, hunii, avarii (înrudiți și confundați adesea cu hunii), grecii sau bizantinii, teutonii sau francii de est sau germanii, slavii moravieni, dar și alți slavi, bulgarii sau messianii, românii, numiți și daci sau păstori și coloni ai romanilor, poate și secuii și alții. În Transilvania propriu-zisă, în momentul impactului cu triburile ungurești, sunt menționați doar românii și slavii.

În lumina mărturiilor invocate mai sus, se vede cum cvasitotalitatea cronicilor latine elaborate în Ungaria în secolele XII-XIV (dar și cele ulterioare, umaniste) îi prezintă pe români drept urmași ai romanilor, aflați în *Pannonia* și Transilvania înainte de venirea ungurilor. În aceste cronici, există, dacă nu o evidență clară, cel puțin o enumerare judicioasă a popoarelor și populațiilor premaghiare în teritoriile pe care triburile ungare le-au cucerit pentru a se așeza, precum și a populațiilor și grupurilor etnice venite mai târziu în Ungaria[105]. Lista acestora din urmă e foarte lungă: „latini", germani, flandrensi, saxoni, valoni, spanioli, francezi, italieni (cele din urmă grupuri erau adesea numite generic „latini"), iranieni, horezmieni, alani caucazieni sau iazigi (sarmați), bașchiri, pecenegi, uzi, cumani, evrei etc. *Niciodată, în aceste liste de nou-veniți, nu sunt menționați românii.* Or, dacă venirea românilor de aiurea în Regatul Ungariei ar fi avut loc, era imposibil ca ea să treacă neobservată. Mai mult, această „migrare" târzie a românilor ar fi trebuit să aibă apogeul – conform unor opinii – în secolele XIII-XIV, adică sub ochii lui *Anonymus*, Simon de Keza și ai celorlalți. Nu se poate ca *toți* aceștia și, pe lângă ei, autorii bizantini, ruși, orientali, germani ș.a. să n-o fi remarcat.

Este evident că, dacă nu au făcut-o și dacă îi plasează pe români, ca urmași ai romanilor, între populațiile vechi ale Pannoniei și Transilvaniei, aceasta era realitatea.

[105] Ioan-A. Pop, *op. cit.*, p.17-22.

3. State incipiente (formațiuni politice) atestate de unele izvoare scrise pe teritoriul României (secolele IX-XI)

3.1. Generalități. Concepția istorică și viziunea politică a Notarului lui Béla

Anonymus, ca și alți cronicari din centrul și apusul Europei în secolele XII-XIII, s-a pus în slujba propagandei patriotice și naționale[1], în sensul pe care acest din urmă termen l-a căpătat grație noilor cercetări referitoare la națiunea medievală[2]. Această propagandă favorabilă monarhiilor naționale pe cale de a se constitui cuprinde câteva direcții: 1) atitudinea antiimperială, deoarece *Imperiul Franc de Est*, devenit apoi *Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană*, promova o ideologie politică înglobantă, de subordonare a națiunilor și statelor; 2) căutarea sau, în lipsă, crearea și susținerea unei origini vechi ilustre a poporului respectiv și chiar a dinastiei; 3) invocarea „dreptului istoric" al statului (regatului, principatului) în cauză, de stăpânire asupra teritoriului propriu[3].

Anonimul lui *Béla* se încadrează perfect în această grilă, aplicabilă autorilor occidentali de geste, din secolele XII-XIII. El manifestă clară antipatie față de împărații germani, cărora nu le acordă niciodată titlul oficial de *imperator Romanorum* (unde *Romani* ar avea înțeles politic), ci pe acela de *imperator/rex Theutonicorum* (unde *Theutonici* are sens

---

[1] St. Brezeanu, *„Romani" și „Blachi"*, p. 1316, 1334.

[2] E.H. Kantorowicz, *Patriotic Propaganda*, passim; G.G. Coulton, *Nationalism*, p. 15-40.

[3] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1334; B. Guenée, *Politique et histoire*, p. 17-30.

etnic și valoare peiorativă)[4]. Supușii împăraților germani sunt, de asemenea, denumiți prin etniconul *Theutonici*, sau prin numele gentilico-teritoriale ale vechilor uniuni de triburi devenite *nationes*: *Allemanni*, *Bavari*, *Franci*, *Saxoni*[5]. Occidentul medieval manifestă aceeași atitudine și față de basileii bizantini, numiți și ei, de regulă (în loc de *imperator Romanorum*), *rex* sau *imperator Grecorum*. Cum s-a văzut, *Anonymus* folosește noțiunea de *Romani* numai în înțeles etnic.

În ceea ce privește originea ilustră a poporului și a dinastiei, Magistrul P. nu ezită să-i facă pe unguri descendenții direcți ai hunilor, iar pe *Árpád* urmașul lui Attila[6]. Teoria are o evidentă funcție politică, deoarece ea este menită să legitimeze stăpânirea regalității ungare asupra Pannoniei și a populațiilor găsite pe teritoriile cucerite sub *Árpád*[7].

Gesta Hungarorum ilustrează și teoria „dreptului istoric" al regatului și al „adevăraților unguri" asupra teritoriului cucerit. Dreptul acesta „istoric" se sprijină, în viziunea lui *Anonymus* și a altor cronicari, pe cel puțin două argumente: a) ascendența hunică a ungurilor, fapt ce le conferă vechime și faimă; b) preocuparea față de elita ungurilor descălecători, față de rolul său în societate și raporturile acestei elite cu popoarele și populațiile cucerite. *Anonymus* încă nu dezvoltă al doilea argument, dar sugerează evoluția problematicii. El spune că dorește să scrie „genealogia regilor Ungariei și a nobililor lor, în ce chip cele șapte persoane principale, care se numeau «Șaptemaghiari» (*Hetumoger*), au venit din Țara Scitică [...], câte regate și câți regi au subjugat sau din care motiv poporul plecat din Țara Scitică se cheamă în limba străinilor unguri (*Hungarii*), iar în limba sa proprie maghiari (*Mogerii*)"[8]. S-a apreciat, pe bună dreptate, că pe vremea lui *Anonymus* nu era formată deplin o conștiință națională medievală (feudală) în

---

[4] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1321.

[5] *Anonymus*, cap. LIV, LV, LVI.

[6] *Anonymus*, cap. V, XII, XIV, XX etc.

[7] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1334.

[8] *Anonymus*, Prolog.

Ungaria, cronicarul având doar conştiinţa statului, ca sumă teritorială a tuturor locuitorilor ce se priveau pe sine drept supuşi ai regelui descendent din şeful suprem al cuceritorilor, *Árpád*[9]. La cronicarul următor, Simon de Keza, lucrurile se clarifică, în sensul că, deplasând accentul de la stat-teritoriu la populaţie, el consideră că hunii şi ungurii, în număr de 108 clanuri, au dat naştere nobililor ungari din secolul XIII, care, toţi, au aceeaşi origine; în dreaptă consecinţă, aproape toţi supuşii, agricultorii, oamenii de rând din ţară sunt de origine străină, şi anume descendenţii aborigenilor din Ungaria, capturaţi de cuceritorii unguri[10]. Prin această ideologie naţională, se căuta legitimarea stăpânirii coroanei maghiare şi a *naţiunii pure*, adică a stării numite *nobilitas*, asupra populaţiilor străine de pe teritoriul regatului[11]. Notarul Anonim nu putea împinge lucrurile atât de departe. El, în acord cu viziunea sa politico-teritorială, se referă în ultimul capitol al lucrării la „aşezămintele regatului", în centrul cărora pune „toate drepturile regatului" (*omnia iura regni*), pe care ducele *Tocsun* şi toţi fruntaşii Ungariei *(omnes primates Hungariae)* le-au moştenit de la fondatorul dinastiei şi, prin el, de la regele hun[12]. Accentul pe originea maghiară şi hunică a elitei regatului este însă evident şi la *Anonymus*, fapt ce va înlesni formarea conştiinţei naţionale medievale nobiliare în Ungaria, aşa cum se reflectă ea la Simon de Keza şi la cronicarii care i-au urmat.

3.2. State incipiente menţionate de Anonymus în cronica sa

Notarul Anonim al regelui *Béla* consideră că teritoriul statului arpadian din vremea sa era moştenirea de drept a regalităţii maghiare ca urmare a două cauze: 1) stăpânirea parţială a acestor spaţii de către

---

[9] J. Perényi, *La conscience*, p. 55.

[10] *Ibidem*, p. 55-57; J. Szücs, *Theoretical Elements*, passim.

[11] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1336.

[12] *Ibidem*, p. 1334.

„regatul" hun; 2) cucerirea de către unguri a altor zone, cucerire din care rezultă dreptul sabiei pentru învingători.

În total, *Anonymus* pare să vorbească, pentru anul 900, despre şase formaţiuni politice, numite ducate sau principate, în regiunea daco-pannoniană. Cea mai importantă asemenea formaţiune este, în aprecierea cronicarului, *Pannonia* transdanubiană, teritoriul provinciei romane omonime, locuite de slavi, bulgari, români (păstorii romanilor) şi de romani. Attila este acela care i-a alungat pe romani din *Pannonia*, spune cronicarul. El revine, precizând că, după moartea regelui hun, „principii romani au ocupat ţara Pannoniei până la Dunăre, unde şi-au aşezat păstorii"[13]. De fapt, toate populaţiile menţionate în *Pannonia* apar fixate acolo după moartea lui Attila, spre a conferi dreptul primului venit hunilor şi, prin ei, moştenitorilor lor direcţi.

La nord de Dunărea pannoniană, este menţionat ducele *Zubur*, şeful „slavilor" şi „boemilor" din regiunea Nitrei. Ducatul acesta era întemeiat, după precizările cronicii, de către ducele Boemiei, în urma uzurpării „drepturilor istorice" ale „ungurilor" după moartea lui Attila[14].

Între Dunăre şi Tisa era ducatul lui *Salanus*, locuit şi el de „slavi" şi „bulgari" şi desprins din moştenirea lui Attila, de către un antecesor al lui *Salanus*, anume ducele *Kean*, venit din Bulgaria[15].

Urmează alte trei ducate, situate la răsărit de Tisa, şi ele atacate de unguri după 900. Din punctul de vedere al conducătorilor lor, aceste ducate nu aveau legătură cu moştenirea hunică. Astfel, ducatul lui *Menumorut*, situat între Mureş la sud, Someş la nord, Tisa la vest şi Carpaţii Apuseni (mai precis Porţile Meseşului) la est, cu alte cuvinte în zona Crişanei, este considerat de liderul său ca moştenire legitimă a sa, răpită prin violenţă de regele hun de la înaintaşul său[16].

Ducatul lui *Glad*, aşezat în Banatul de mai târziu, adică între Dunăre la sud, Tisa la vest, Mureş la nord şi Carpaţi la est, precum şi

---

[13] *Anonymus*, cap. I, IX, XI.

[14] *Ibidem*, cap. XXXV, XXXVI, XXXVII; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1334.

[15] *Anonymus*, cap. XII, XIV, XVI, XIX, XX, XXX, XXXIII, XXXVIII, XXXIX, XLI.

[16] *Ibidem*, cap. XI, XIX, XX, XXI, XXVIII, L, LI, LII.

ducatul lui *Gelou Românul*, aflat la est de Porţile Meseşului, până la Mureşul mijlociu[17], nu sunt considerate de notarul lui *Béla* ca părţi constitutive ale „regatului" lui Attila[18].

Din punct de vedere al stăpânirii hunice, opinia cronicarului pomenit a fost confirmată şi de alte izvoare, în sensul că *Pannonia* şi teritoriile vecine s-au aflat sub stăpânirea directă a lui Attila, pe când Transilvania propriu-zisă, cea mai mare parte a Banatului şi zonele submontane şi montane din Crişana au rămas în afara acestei stăpâniri, depinzând doar formal de ea.

La *Anonymus* mai apare un personaj cu rol politic important, anume comitele - de fapt comandantul unei cetăţi - *Loborcy*. Este vorba despre momentul descinderii ungurilor dinspre nord, în părţile Ungului, la locul numit *Muncaci*, unde ar fi rămas 11 zile. Aici, spune *Anonymus*, slavii, ce fuseseră anterior „oamenii ducelui *Salanus*", s-au înfricoşat şi s-au supus de bunăvoie ungurilor. Aflând acestea, se narează mai departe, *Almos* şi fruntaşii săi au venit bucuroşi la cetatea Ung spre a o ocupa. „Şi pe când îşi aşezau tabăra lângă întăritura cetăţii, comitele acelei cetăţi, cu numele *Loborcy*, ceea ce în limba lor se chema *duca*, luând-o la fugă, s-a dus grăbit spre cetatea *Zemlun* [azi Zemplén]; pe care [comite] oştenii ducelui [*Almus*], urmărindu-l, l-au prins lângă un anumit râu şi l-au spânzurat cu un ştreang în acel loc şi, din ziua aceea, au numit râul acela cu numele acestui *Loborcy*"[19]. E drept că numele de *Loborcy* este de origine slavă, dar locuitorii din zona Ungului, care-şi numeau conducătorul (supus şi el lui *Salanus*) *duca*, nu puteau fi slavi. Termenul *duca* vine din latinescul *dux,-cis* şi singurii locuitori din zonă care puteau avea asemenea cuvânt în limba lor sunt românii[20].

Acest termen va fi cu timpul înlocuit de româno-slavul *voievod*, dar perechea *ducă-voievod* trebuie să fi dăinuit un timp în româna

---

[17] *Ibidem*, cap. XI, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XLIV. Aceste şase formaţiuni politice au fost recent consemnate în această formă şi de D. Deletant, *Studies*, p. 337.

[18] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1335.

[19] *Anonymus*, cap. XIII.

[20] N. Drăganu, *Românii*, p. 357-361.

medievală, ca şi perechea jude-cnez. Pe de altă parte, o dată cu apariţia primelor documente de cancelarie din Ungaria, referitoare la populaţia comitatelor Ung, Bereg şi Ugocsa, între locuitorii acestora sunt menţionaţi şi românii.

Evident, şi în chestiunea formaţiunilor politice, s-a pus în discuţie verosimilitatea informaţiilor lui *Anonymus*. Este clar că, aidoma oricărui autor de geste medievale, cronicarul a exagerat, a îngroşat nota uneori, din dorinţa de a-i înălţa pe maghiari, de a le preamări faptele de arme, în contextul ideologiei elitare medievale pe cale de a se constitui, cum s-a văzut. Dar nu credem că *Anonymus* a creat popoare, populaţii şi eroi imaginari. Se va vedea în continuare că aceste aspecte etno-politice din cronică au avut sau au putut avea existenţă reală. Ele nu pot fi repudiate pe motiv că alte surse nu le menţionează întocmai. Dacă am judeca exclusiv pe această bază toate faptele trecutului, ar trebui să anulăm o mare parte a lor. Însă, în cazul de faţă, există şi câteva argumente istorico-logice în favoarea acceptării datelor notarului lui *Béla*:

– cronica lui *Anonymus* este cea mai veche lucrare de acest gen păstrată în Ungaria şi, deci, cea mai apropiată de evenimente;

– cronica aceasta este singura lucrare internă de care avem cunoştinţă, elaborată prin 1150-1200; nu mai există lucrări interne contemporane care s-o confirme sau infirme; cronica lui Simon de Keza este scrisă la aproape un secol după gestele lui *Anonymus* şi provine din alt arhetip;

– lucrările istoriografice externe, cum s-a menţionat, nu oferă detalii despre structura etnică şi politică a unui teritoriu, ci se referă la modul general, global la un stat, ignorând particularităţile;

– formaţiunile politice menţionate de *Anonymus* şi contextul internaţional al existenţei lor au, totuşi, confirmări directe şi indirecte în alte surse.

Ni se pare extrem de important ca, plecând de la convingerile politice ale lui *Anonymus*, de la dorinţa sa de înălţare a neamului său, ca şi de la eventuale inadvertenţe istorice flagrante, să se stabilească acele fapte care stau sub semnul îndoielii. Tendinţa de a relativiza totul sau aproape totul şi de a conferi doar valoare literară unui text

cu vădită finalitate şi calitate istorică este neproductivă, contrară adevărului.

De pildă, pomenirea „romanilor" şi a principilor lor în *Pannonia* secolelor VI-IX este, desigur, rodul unei construcţii savante a cronicarului, care porneşte de la ştirile antice asupra prezenţei romane în provincie şi de la vestigiile materiale ale stăpânirii Romei, păstrate încă în secolul XII[21]. *Romanii* contemporani lui *Anonymus*, despre care el vorbeşte în *Pannonia*, sunt, desigur, înalţii prelaţi catolici, originari din Roma şi Italia, adică „latinii" din izvoarele maghiare ale secolului XIII[22]. *Anonymus* i-a adus pe romani între învinşii lui *Árpád*, pentru a da prestigiu dinastiei şi vechii nobilimi ungare, ce trebuiau încununate cu gloria înfrângerii unui popor imperial[23].

Altminteri, însă, existenţa romanilor, *recte* a populaţiei romanizate în *Pannonia* şi a urmaşilor săi, din perioada hunilor până la venirea ungurilor, nu poate fi contestată. Iar prezenţa în fruntea acestei populaţii a unor căpetenii locale, revigorate după moartea lui Attila, este iarăşi un fapt verosimil. Prin urmare, la *Anonymus* este emendabilă, din perspectiva actuală, doar folosirea numelui de *romani* de la finele antichităţii până în epoca sa, dar realităţile acoperite de acest nume nu pot fi contestate şi ele au legătură directă sub aspect etnic cu Roma şi cu moştenirea ei.

Ducatul lui *Zubur* (*Zobur*) este categoric în legătură cu cnezatul Moraviei Mari, care a avut capitala la Nitra (Slovacia de vest) şi, după 830, la Mikulcice. Moravia Mare se afla, după moartea lui Svatopluk (894), cum s-a arătat, în plină criză, statul împărţindu-se între fiii acestuia. Ducatul lui *Zubur* ar putea să fie o parte a acestei moşteniri moraviene risipite.

Ducatul lui *Salanus*, care păstrează amintirea unui strămoş numit *Kean* şi socotit „mare duce al Bulgariei" (să fie vorba de *Krum*?), trebuie raportat, desigur, la dominaţia Primului Ţarat Bulgar în zonă, dominaţie care, fără să aibă amploarea susţinută de unii istorici, a fost, totuşi,

---

[21] St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1321.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*.

o realitate. Sub aspect demografic, relatările lui *Anonymus* referitoare la ducatele lui *Zubur* şi *Salanus* sunt confirmate de Simon de Keza şi de cronicile următoare din aceeaşi serie, care-i menţionează în regiune, după destrămarea „imperiului" hunic, pe slavi şi pe bulgari (*Messiani*).

Formaţiunile politice de pe teritoriul Daciei Romane (ducatele lui *Glad* şi *Gelou*) şi din imediata vecinătate a acesteia (ducatul lui *Menumorut*) – teritoriu în cadrul căruia prezenţa daco-romanilor şi apoi a românilor, alături de alte populaţii, este consemnată de mai multe izvoare – apar ca o urmare firească a evoluţiei istorice.

3.3. Mărturii despre existenţa şi organizarea politică a românilor în fosta Dacie Traiană

Cum s-a văzut, prin secolele VIII-IX-X, cea mai mare parte a popoarelor şi populaţiilor din centrul şi sud-estul Europei aveau încă structuri sociale gentilice, se aflau în faza de trecere spre creştinism şi îşi fondau state incipiente, unele efemere şi uşor de subordonat altor formaţiuni politice.

Pe teritoriul vechii Dacii Traiane şi în *Pannonia*, după retragerea stăpânirii romane, autohtonii latinofoni, cum s-a arătat, nu au fost în situaţia de a forma state. Însă, în cadrul *romaniilor* amintite mai sus, ei au păstrat tradiţia vieţii politice romane şi au perpetuat unele instituţii de esenţă romană, potrivite modestei lor existenţe rurale.

Aceste realităţi social-politice de esenţă romană au fost silite să existe în umbra noilor structuri politice de faţadă, aduse de barbari[24]. Izvoarele externe surprind această suprapunere de elemente etno-politice. La începutul secolului V, Paulus Orosius, preot iberic, în lucrarea sa *Historia adversus paganos*, spune că în regiunile Europei Central-Orientale se afla *Dacia*, unde se instalase *Gothia*. Orosius este primul autor cunoscut care stabileşte o relaţie între vechiul statut al teritoriilor nord-dunărene ca provincie romană şi ceea ce a urmat retragerii aureliene, prin formarea, după un timp, în zonă, a unui

---

[24] Idem, *Les Roumains*, p. 395-397.

„regat" got[25]. În secolul VI, Iordanes, în *De origine actibusque Getarum*, face următoarea remarcă: „Această Gothie, pe care cei vechi o numeau *Dacia*, acum, după cum am spus, se cheamă *Gepidia*"[26]. Apar aici trei denumiri pentru aceeași realitate teritorială, care, evident, și-a schimbat numai stăpânul politic, structura etno-demografică suferind doar unele modificări. Isidor din Sevilla, în *Etymologiae*, operă enciclopedică din secolul VII, vorbește și el de *Dacia*, unde fusese apoi *Gothia*, iar geograful anonim din Ravena, în *Cosmographia* sa (sec. VII), scrie despre *Dacia*, căreia i s-a spus *Gepidia* și unde trăiau de la o vreme și avari și huni[27].

De la Orosius până la geograful ravenat se vede cum acești autori scriu despre fațadele politice care desemnau trecătoarele „imperii" ale nomazilor, fără să uite realitatea primă, anume *Dacia*, termen cu conținut geografic, dar și etno-demografic, deopotrivă. După modul relatării, s-a observat că acești autori erau conștienți de realitatea etnică daco-romană și protoromânească ce dăinuia în spatele trecătoarelor „imperii" succesive[28]. De altfel, geograful din Ravena vorbește de *patria dacilor* (*Dacorum patria*) ca despre o realitate contemporană lui, iar Alfred cel Mare (871-901), care a dat o versiune anglo-saxonă a lucrării lui Orosius, *Historia adversus paganos*, scrie: „Pe urmă, la est de țara Carinthiei începe pustiul care este Bulgaria și la est de aceasta este Grecia; iar la est de țara Moraviei este țara Vistulei; și la est este (sunt) *Dacia* (dacii) care odinioară era *Gothia*"[29]. În comparație cu Paulus Orosius, Alfred cel Mare face o singură modificare notabilă a textului: inversează relația între *Dacia* și *Gothia*, cea dintâi devenind o realitate politică actuală, contemporană scriitorului anglo-saxon. În condițiile în care acest autor se raportează la realități politice din vremea sa, pe care Orosius nu avea cum să le cunoască – Carintia, Bulgaria, Grecia (nume tot mai frecvent folosite, în locul celui de Imperiu Bizantin),

---

[25] P. Orosius, *Historia*, I, 2.

[26] Iordanes, *Getica*, XII, 74.

[27] Isidor, *Etymologiae*, IV, 4, 3; St. Brezeanu, *Les Roumains*, p. 396.

[28] St. Brezeanu, *Les Roumains*, p. 397.

[29] *Ibidem*.

Moravia –, menționarea Daciei capătă o nouă relevanță[30]. S-a apreciat, pe bună dreptate, că reapariția Daciei la autorii latini din secolul IX coincide cu revenirea în actualitate a numelor vechilor provincii romane - *Gallia*, *Raetia*, *Aquitania* etc. - rod nu al erudiției medievale arhaizante, ci al marilor mutații etnice din secolele VIII-IX[31]. Aceste mutații însemnau, de fapt, revenirea pe scena politică europeană, după secole de dominație barbară, a populațiilor romanice din Occident, devenite popoare neolatine[32].

După decăderea și dispariția Imperiului Roman de Apus, romanicii din *Gallia*, *Hispania*, *Italia* etc. au intrat pentru câteva secole într-un con de umbră, în spatele formațiunilor politice barbare. Nici acești romanici nu au reușit, după șocul aplicat de barbari, să formeze state ori să apară în prim-planul vieții politice. Același proces s-a petrecut și în *Dacia*, *Pannonia* sau *Moesia*, cu mențiunea că șocul barbar a fost aici mai puternic și mai îndelungat.

Doi factori principali au contribuit, credem, și la reintrarea urmașilor romanității orientale pe scena politică: 1) finalul procesului de etnogeneză românească, element major de coeziune și de forță pentru români; 2) declinul și eliminarea factorului avar din *Pannonia* (796), fapt care, până la năvălirea ungurilor, duce la o perioadă de acalmie relativă, favorabilă primelor cristalizări politice în care românii urmau să aibă un rol important.

Într-adevăr, alungarea avarilor spre est și înființarea Mărcii de Răsărit a Imperiului Carolingian, plus conflictele avaro-bulgare, în urma cărora cei din urmă (sub hanii Krum și Omurtag) și-au extins dominația până la nord de vărsarea Tisei în Dunăre, au provocat mari mutații în întreaga zonă[33]. Desigur, pe ruinele „imperiului" avar, destrămat și fărâmițat în trecătoare formațiuni autonome, conduse de capcani, tuduni și zoapani, s-au născut curând noi realități politice, în cadrul cărora alte popoare și populații vor constitui elemente

---

[30] *Ibidem*, p. 398.

[31] *Ibidem*.

[32] *L'Europe*, passim.

[33] M. Rusu, *Considerații*, p. 181.

hotărâtoare. Nu credem că modesta tradiție politico-administrativă avară – în ciuda termenului de *jupan*, intrat în limba română, însă prin filieră slavă – a avut un rol principal în făurirea formațiunilor politice româno-slave din secolele IX-X[34]. Aceste formațiuni, așa cum sunt ele cunoscute prin izvoarele narative și arheologice, au, mai degrabă, cum s-a arătat, un profil derivat din tradiția romano-bizantină și bizantino-slavă, conservată în cadrul menționatelor *romanii*, privite ca nuclee politice incipiente.

Oricum, în secolele VIII-X, românii se aflau în stadiul de a forma, alături de alte grupuri etnice, state incipiente. Cu alte cuvinte, românii, ca și neolatinii occidentali, trecuseră de faza când ei sau strămoșii lor fuseseră doar obiect de creație politică și ajunseseră acum subiectul unor asemenea creații politice.

Confirmarea acestei evoluții nu vine, cum se afirmă îndeobște, numai de la *Anonymus*, care vorbește despre o țară-ducat, locuită de români și slavi și condusă de românul *Gelou*, la finele secolului IX. Cercetările lui Aurel Decei au demonstrat că geograful armean Moise Chorenaț'i, viețuind în secolul IX, vorbește despre o „țară necunoscută căreia îi zice *Balak'*" și care se afla la nordul bulgarilor[35]. Termenul *Balak'*, sinonim cu *valach, blach*, arată că era vorba despre o țară românească. Știrea spune că o populație romanică era așezată, în secolul IX (ca și anterior), în preajma Carpaților – identificabili cu Munții Rifei – și în regiunile dunărene. Această populație este diferită de bulgari și de slavi, pe care geograful armean îi cunoaște și îi pomenește, spre deosebire de unguri, pe care încă nu-i menționează și nu-i cunoaște în *Pannonia*. Dar *Geografia* armenească a lui Chorenaț'i nu confirmă doar existența românilor în locurile unde ei trăiesc și azi – cum o fac și gestele ungare sau cronica de la Kiev – ci, în deplină concordanță cu aceste izvoare, independente unul de altul, îi înfățișează pe români ca trăind într-o *țară românească*[36]. Aceasta înseamnă că românii aveau cel puțin o unitate teritorial-politică, o formațiune a

[34] Vezi opinia contrară la *Ibidem*, p. 184.

[35] A. Decei, *Relații*, p. 32, 104.

[36] *Ibidem*, p. 104.

lor. În lucrarea învăţatului armean nu se dau detalii despre natura organizaţiei ţării respective sau despre instituţiile sale, dar chiar şi aşa faptul este extrem de important, deoarece *Moise Chorenaţ'i este contemporan cu evenimentele relatate mai detaliat de Anonymus şi de cronica rusească*[37].

Românii aceştia nord-dunăreni sunt cunoscuţi mai târziu şi de alţi autori orientali, ca persanul Gardizi[38] şi armeanul Vardan vardapetul[39]. De pildă, Gardizi (secolul XI), în *Podoaba istoriilor*, descriind realitatea etno-politică a Europei Central-Răsăritene, aşază între bulgari, ruşi şi unguri „un popor din Imperiul Roman", creştin, mai numeros decât maghiarii, dar mai slab (desigur, sub aspect politic). Acest popor este plasat pe un teritoriu cuprins între Dunăre şi „un munte mare", ce poate fi identificat cu Munţii Carpaţi[40]. Un astfel de popor de origine romană („din Imperiul Roman"), creştin, mai numeros decât cel maghiar, dar mai slab şi aşezat la Dunăre şi la Carpaţi, nu poate fi decât poporul român.

Coroborarea tuturor acestor ştiri de la cumpăna mileniilor I şi II, ştiri independente una de alta, nu fac decât să confirme acelaşi adevăr: românii din Dacia Traiană erau priviţi pe teritoriile lor ca urmaşi ai romanilor şi erau pe punctul de a se organiza politic, alături de etniile cu care convieţuiau. Cele mai amănunţite ecouri ale acestei organizări sunt oferite de Cronica lui *Anonymus*. Formaţiunile politice menţionate de *Anonymus* ca fiind şi ale românilor sau având legătură şi cu românii sunt cele conduse de *Menumorut*, *Glad* şi *Gelou*.

3.4. Ducatul lui Menumorut

Paralel cu încercarea de cucerire a ducatului lui *Salanus*, ungurii atacă şi unele teritorii ale ducatului lui *Menumorut*, cuprins, cum s-a

---

[37] *Ibidem*, p. 105.

[38] Idem, *Gardizi*, p. 3.

[39] Idem, *Relaţii*, p. 88-95.

[40] A. Armbruster, *Romanitatea*, p. 29.

menționat deja, între Tisa, Mureș, Someș și Porțile Meseșului ori, în general, Carpații Occidentali. Reședința ducelui *Menumorut* era în cetatea Biharea (*Byhor*), la 14 km nord de Oradea de azi.

Cronica relatează înaintarea cetelor ungurilor spre sud și popasurile succesive, însoțite de lupte, în vederea înstăpânirii asupra unor teritorii. Părăsind zona Ungului, *Árpád* și însoțitorii săi se așază în zona *Zerenche* (Szerencs), cucerind regiunea până la râul *Souyou* (Sajó) și la „cetatea de sare" (*castrum salis*, Sóvár)[41]. În continuare, *Árpád* dispune să fie întărit hotarul cu țara polonilor (*terra Polonorum*) și să se construiască o cetate pentru pază. În acest scop, este trimisă spre nord-vest căpetenia *Borsu*, care ocupă zona, ia ostatici, pune semne de hotar, construiește cetatea *Borsod* și revine apoi, „cu mare bucurie", la ducele său[42].

După câtva timp, *Árpád*, în urma sfatului cu apropiații săi, a trimis soli la *Menumorut*, la cetatea *Byhor* (Biharea), cu cererea ca ducele bihorean să-i cedeze pământul de la Someș până la hotarul Nirului și până la Porțile Meseșului. Cererea, adresată în numele drepturilor „regelui" Attila, considerat strămoșul căpeteniei ungare, este însoțită de daruri și prezentată de „neînfricații oșteni" *Usubuu*, tatăl lui *Zoloucu* și *Velec*, înaintașul episcopului *Turda*, ambii de neam nobil vechi, plecați din *Scithia* cu ducele *Almos*[43]. Solii lui *Árpád* au trecut Tisa pe la vadul *Lucy* (Tiszalök), au ajuns la cetatea *Byhor*, l-au salutat pe ducele *Menumorut*, i-au prezentat darurile și apoi au pretins, după cum ceruse *Árpád*, o parte din țară. *Menumorut* i-a primit cu bunăvoință, i-a încărcat cu felurite daruri și, după trei zile, le-a cerut să se întoarcă acasă, dându-le următorul răspuns pentru *Árpád*: „Spuneți lui *Árpád*, ducele Ungariei, domnul vostru, că îi suntem datori, ca un prieten unui prieten, cu toate cele ce-i sunt necesare, deoarece el este om străin și lipsit de multe. Pământul însă, pe care l-a cerut bunăvoinței noastre, nu i-l vom ceda niciodată, cît timp vom fi în viață. Și am socotit nedemn că ducele *Salanus* i-a cedat foarte

---

[41] *Anonymus*, cap. XVII.

[42] *Ibidem*, cap. XVIII.

[43] *Ibidem*, cap. XIX.

mult pământ, fie din dragoste, cum se spune, fie din frică, ceea ce se neagă. Noi însă, nici din dragoste, nici din frică, nu-i cedăm din pământ nici cât cuprinde o palmă, deși a spus că ar fi dreptul lui. Și vorbele lui nu ne tulbură inima, anume că ne-a spus că descinde din neamul regelui Attila, care era numit biciul lui Dumnezeu. Și chiar dacă acela a răpit prin violență această țară de la strămoșul meu, acuma însă, grație domnului meu, împăratul de la Constantinopol, nimeni nu poate să mi-o smulgă din mâinile mele"[44].

Răspunsul lui *Menumorut*, evident imaginat – ca formă de discurs în adresare directă – de către cronicar, cuprinde câteva elemente semnificative. Ducele bihorean are conștiința vechimii și autohtoniei sale în comparație cu *Árpád*, care este „om străin". În al doilea rând, *Menumorut* se consideră un dinast care a moștenit tronul de la strămoși, dreptul său fiind, prin aceasta, mai vechi decât al lui Attila. De altfel, bunicul său, *Morut*, este menționat de *Anonymus*[45]. În al treilea rând, ducele bihorean se raporta la „domnul său", adică la suzeranul său, împăratul de la Constantinopol, pe care-l considera suficient garant al apărării formațiunii sale. Ca principiu general, *Menumorut* avea dreptate, întrucât sub împărații macedoneni (867-1028), istoria cunoaște apogeul statului bizantin[46]. Împăratul Vasile I (867-886) reia ofensiva în Asia Mică și extinde hotarele imperiului până la cursul superior al Eufratului, ocupă cetățile Samosata și Zapetra (873) și desfășoară campanii victorioase în Capadochia și Cilicia (878-879). În acord cu tendința de restaurare a Imperiului Roman, bizantinii s-au îndreptat și asupra Occidentului, Vasile I creând temele Longobardia și Calabria, în dauna Imperiului Franc și a arabilor (885-886)[47]. Este drept că, sub domnia împăratului Leon VI Filosoful (Înțeleptul), între 886-913, politica balcanică a Bizanțului suferă o serie de lovituri din partea bulgarilor, conduși de Simeon (893-927). Dar, până la urmă, sorții sunt departe de a favoriza doar una din

---

[44] *Ibidem*, cap. XX.

[45] *Ibidem*, cap. XI.

[46] St. Brezeanu, *O istorie*, p. 77, 82-90; L. Borcea, I. Țepelea, *Menumorut*, p. 65-67.

[47] *Ibidem*.

tabere. Astfel, în vremea războiului bizantino-bulgar din 894-896, țarul Simeon suferă o grea înfrângere din partea Bizanțului, prin mijlocirea triburilor nomade ale ungurilor (894) și este obligat, în urma unei contraofensive combinate bizantine (pe uscat și pe mare, la gurile Dunării), să încheie un armistițiu (895). În 896, Simeon provoacă prin pecenegi înfrângerea și dislocarea ungurilor din *Atelkuzu* – cum s-a văzut – și reia ofensiva contra Bizanțului, obținând o victorie decisivă[48].

Acestea însă nu erau motive pentru *Menumorut* să nu mai aibă încredere în împăratul de la Constantinopol, mai ales că, în 894, *Árpád* și cetele sale fuseseră un instrument în mâinile suveranului bizantin și mai ales că ducele *Salanus* fusese ajutat de acest suveran. Prin urmare, elementele esențiale ale răspunsului ducelui bihorean către *Árpád* sunt verosimile.

Este însă firesc ca *Menumorut* să se fi bazat, în fața inamicului, pe propriile forțe, pe propriul sistem de apărare. În cadrul acestui sistem, un rol important, aveau cetățile *Byhor, Zotmar* (Satu Mare) și *Zyloc* (Zalău), toate situate pe teritoriul de azi al României.

În urma răspunsului lui *Menumorut*, dus de solii *Usubuu* și *Veluc* lui *Árpád*, conducătorul maghiar a poruncit trimiterea unei „armate" contra semețului duce. În fruntea oștii au fost orânduiți *Tosu* (*Tasu*), tatăl lui *Lelu*, *Zobolsu*, fiul lui *Eleud*, *Tuhtum* (*Tuhutum*), tatăl lui *Horca*, și *Zumbor*, din care se trage neamul lui *Moglout*. Aceștia, cu ceata lor, au trecut peste Tisa la vadul *Ladeo* (Tiszaladány) și au înaintat spre valea Someșului inferior, unde și-au așezat tabăra, la locul numit ulterior *Zobolsu* (Szabolcs). Aici, spune cronica, aproape toți locuitorii li s-au supus de bunăvoie și și-au dat copiii ca ostatici, „spre a nu suferi vreo nenorocire". *Menumorut* a fost înștiințat prin fugari de invazie și – spune *Anonymus* – a fost cuprins de groază la gândul că neamul lui *Árpád* este urmașul lui Attila. Astfel, cei mai mulți locuitori s-au supus de bunăvoie[49].

Atunci *Zobolsu*, „convins de calitatea locului" și cu aprobarea tuturor însoțitorilor săi, a săpat un șanț și a ridicat o puternică cetate

---

[48] St. Brezeanu, *O istorie*, p. 86-87.

[49] *Anonymus*, cap. XX.

de pământ, botezată după numele lui. Mai departe, căpeteniile cetei ungurilor au ales dintre locuitorii țării pe slujitorii (*servientes*) acelei cetăți, în care au lăsat și oșteni unguri, conduși de *Eculsu* (Ekölcs). Pregătiți de drum mai departe, *Zobolsu* și soții săi au împărțit ceata triburilor lor în două: o coloană înaintează pe lângă râul Someș, spre cetatea Sătmar și, de acolo, spre trecătoarea de la Porțile Meseșului, iar cealaltă jumătate a cetei urma să plece spre părțile Nirului, până la râul Er (*Umusoer*) și la cetatea *Zyloc* (Zalău).

Prima parte a oștii, cu *Zobolsu* și *Thosu* în frunte, a subjugat populații și a înaintat pe lângă Someș, ajungând la locul numit mai apoi *Saruar* (Sárvár). Aici, *Thosu*, strângând mulțime de popor localnic, a construit o cetate de pământ, care s-a numit inițial *Thosu*, iar ulterior *Saruvar*. Apoi, se spune că „la cererea poporului supus", *Thosu* a făcut să se ridice un târg (*forum*) între Nir și Tisa, târg care a luat numele lui. Mai apoi, *Zobolsu* și *Thosu* au ajuns la cetatea *Zotmar*. Aici, după o luptă și după trei zile de asediu, a patra zi au reșit să pătrundă în cetate, unde ostașii ducelui *Menumorut*, care au putut fi prinși, au fost întemnițați, fiii locuitorilor au fost luați ca ostatici, iar câțiva soldați unguri au fost lăsați de pază[50]. În continuare, coloana aceasta s-a îndreptat spre Porțile Meseșului.

Tuhutum și fiul său *Horca*, aflați în fruntea celei de-a doua cete, s-au îndreptat spre pădurile Nirului, unde au supus mult popor, până la râul Er și au ajuns la Zalău, fără să fi întâmpinat o împotrivire serioasă, deoarece *Menumorut* cu oastea sa se repliase pe Criș, probabil în vederea apărării cetății *Byhor*. De la Zalău, cei doi s-au îndreptat spre Meseș, unde s-au întâlnit cu *Zobolsu* și *Thosu*, hotărând împreună ca marginea țării ducelui *Árpád* (*meta regni ducis Árpád*) să fie Poarta Meseșului. „Atunci locuitorii țării, la porunca lor [a căpeteniilor ungurești], au ridicat porți de piatră și au făcut o îngrăditură mare de copaci, la hotarul țării [lui *Árpád*]"[51]. Cu alte cuvinte, pentru marcarea hotarului, întăriturile de piatră și de lemn au fost ridicate către localnici, care erau buni constructori și

[50] *Ibidem*, cap. XXI.

[51] *Ibidem*, cap. XXII.

cunoscători ai locurilor[52]. Cronica menţionează că *Thosu*, *Zobolsu* şi *Tuhutum* erau foarte mândri de faptul că „au subjugat pentru domnul lor mai multe neamuri din ţara aceea [a lui *Menumorut*]" (*subiugaverunt domino suo fere plures nationes illius terre*)[53]. În acest moment, *Tuhutum* a plănuit să treacă „peste pădure", în ţara lui *Gelou*.

Între timp, *Thosu* şi *Zobolsu*, după ce supuseseră populaţia de la Someş până la Criş, au pornit înapoi spre ducele *Árpád*. *Anonymus* spune că *Menumorut* nu li s-a opus iniţial deoarece se pregătea să meargă în „Grecia" (adică în Imperiul Bizantin), probabil la suzeranul său, după ajutor. Dar după ce cetele ungureşti au coborât pe lângă râul Er, până la confluenţa acestuia cu Barcăul, şi-au schimbat direcţia spre sud, au ajuns la *Zeguholmu* (Szeghalom), unde soldaţii lui *Menumorut* le-au oprit şi înfrânt[54]. Apoi, inamicii au fost siliţi să se retragă spre Tisa, pe care au trecut-o pe la vadul *Drugma* (Dorogma), anunţându-i lui *Árpád* „bucuria salvării" (*gaudia salutis*). Cu alte cuvinte, primejdia pentru ei fusese mare.

Pentru o vreme, luptele ungurilor cu *Menumorut* au încetat. Apoi, după ce ungurii au jefuit ţara Pannoniei, Moravia, Carintia şi alte regiuni, în anul în care s-a născut fiul lui *Árpád*, *Zulta* (*Zoltán*), *Usubuu* şi *Veluc* sunt iarăşi puşi în fruntea unei cete şi trimişi contra ducelui *Menumorut*, în Bihor. Aceştia trec Tisa pe la vadul *Beuldu* (Böld) şi îşi aşază tabăra lângă râul *Couroug* (Kórógy), în aval de locul unde Crişul se varsă în Tisa[55]. Aici, cetelor maghiare li se alătură secuii, caracterizaţi drept „vechi popoare ale regelui Athila", care şi-au dat fiii ca ostatici ungurilor şi au acceptat să lupte în avangarda oştii acestora (*in prima acie*), contra lui Menumorut[56]. Astfel, cetele ungare şi secuieşti trec împreună înot Crişul la *Mons Cervinus* (Muntele Cerbului, Szarvashalom) şi de aici, mergând călare, au ajuns la râul *Tekereu* (Tekerö, afluent al Crişului, azi dispărut), unde şi-au aşezat iarăşi tabăra.

---

[52] *Ibidem*.

[53] *Ibidem*, cap. XXIII.

[54] *Ibidem*, cap. XXVIII; L. Borcea, I. Ţepelea, *op. cit.*, p. 79.

[55] *Anonymus*, cap. L; L. Borcea, I. Ţepelea, *op. cit.*, p. 82.

[56] *Anonymus*, cap. L.

Anonymus arată în continuare că *Menumorut* „s-a temut grozav" de inamicii săi care înaintau și nu a vrut să lupte cu ei în câmp deschis, deși a luat o serie de măsuri de apărare. Întâi, și-a lăsat „mulțimea de oșteni" (*multitudinem militum*) să apere cetatea *Byhor*, apoi și-a luat soția și fiica să le pună la adăpost în pădurea *Igfon* (probabil, codrii seculari care separau țara lui *Menumorut* de țara lui *Gelou*). E puțin verosimil ca *Menumorut* să fi fugit pur și simplu din calea năvălitorilor, cum pretinde *Anonymus*, din dorința de a sublinia forța ungurilor și secuilor și spaima pe care ei o provocau celor din jur. Se poate însă ca acțiunea ducelui de a-și adăposti familia să fi lăsat impresia de retragere din fața inamicului.

Atunci, *Usubuu* și *Veluc* cu cetele lor s-au îndreptat spre cetatea Biharea și și-au așezat tabăra lângă pârâul *Iouzas* (Crișul Mic). A treia zi, cele două oști erau față în față: de o parte ungurii și secuii, de cealaltă parte „soldați adunați din diferite neamuri" (*milites congregati ex diversis nationibus*)[57], sub steagul ducatului bihorean, aflați de-a lungul palisadelor și în turnuri. Toți dispuneau de arcuri și săgeți, dar ungurii aveau în plus și mijloace de asediu, anume baliste. Luptele au durat 12 zile, vreme în care dintre unguri au murit 20, dintre secui 15, iar dintre cei asediați 125. Numărul morților, în ambele tabere, este mic, dar poate să fie apropiat de realitate. Se pare că nici una din tabere nu a aruncat în luptă mai mult de 1.000 de soldați. La unguri, fiecare conducător de gintă trebuia să se prezinte la oaste cu 400 de călăreți, care, adunați, formau numărul total al oastei, de circa 20.000, dat de Dzaihani, dacă se ține seamă de faptul că erau 52 de ginți. Contra lui *Menumorut* au fost trimiși doi conducători de gintă - *Usubuu* și *Veluc* - adică vreo 800 de oameni, la care se vor fi adăugat vreo 200 de secui[58]. În general, în acele timpuri confruntările militare nu antrenau efective numeroase. Luptătorii nomazi păreau mai mulți și datorită obiceiului lor de a duce cu ei în bătălii mai mulți cai, pentru a crea panică și pentru a-și transporta prada[59]. Exagerarea numărului

[57] *Ibidem*, cap. LI.

[58] L. Borcea, I. Țepelea, *op. cit.*, p. 84-85.

[59] *Ibidem*, p. 85.

nomazilor provenea şi din maniera de a lupta prin şarje rapide ale oştenilor călări şi din cruzimea lor, care sporea groaza şi îi făcea pe martori să-i creadă mai mulţi decât erau.

În a treisprezecea zi de luptă, după ce asediatorii umpluseră şanţurile cetăţii şi se pregăteau să aşeze scări pe „ziduri", ostaşii ducelui *Menumorut* hotărăsc să înceteze rezistenţa şi deschid porţile. În acest moment, narează cronica, *Menumorut*, care odinioară, „cu inimă ca de bulgar, cu trufie" (*Bulgarico corde, superbe*), îi refuzase lui *Árpád* chiar şi o palmă din pământul său, se închină ducelui ungur şi e de acord să-şi căsătorească fata cu *Zulta*, fiul lui *Árpád*. *Usubuu* şi *Velec* duc această veste stăpânului lor, care, sfătuindu-se cu fruntaşii săi, a fost de acord cu plănuita căsătorie şi cu închinarea lui *Menumorut*, pe care l-a lăsat în continuare conducător în cetatea *Byhor*[60]. *Velec* a primit drept răsplată, în partea de sud-est a ducatului, Zarandul (poate numai cetatea cu acest nume), iar *Usubuu* a fost dăruit cu cetatea Veszprém, la nord de lacul Balaton[61].

Se spune apoi că, în 907, *Árpád* „a părăsit această lume", după ce, nu cu mult înainte, murise şi *Menumorut*, „fără vreun fiu şi a lăsat în întregime ţara, în pace, ginerelui său *Zulta*"[62].

Conform relatărilor cronicii, războiul contra ducatului Crişanei a cunoscut trei etape:

- prima expediţie militară, din direcţia nord-est spre sud-est, duce la atacarea teritoriului dintre râurile Er şi Someş, cu cetatea Sătmar, până sub Munţii Meseş şi până la Zalău;
- a doua expediţie este o continuare a primeia, din direcţia nord-est spre nord-vest, de-a lungul râului Er, încheiată cu înfrângerea cetei ungurilor la Szeghalom;
- a treia, în care avangarda oştii era formată din secui, e orientată dinspre sud spre nord-est şi duce la căderea şi jefuirea cetăţii Biharea[63].

Menţionăm că, în ciuda „spaimei" şi „groazei" care, conform lui *Anonymus*, îi cuprinseseră pe locuitorii ducatului şi pe duce însuşi,

---

[60] *Anonymus*, cap. LI.

[61] *Ibidem*, cap. LII.

[62] *Ibidem*.

[63] L. Borcea, I. Ţepelea, *op. cit.*, p. 86.

în fiecare etapă au avut loc lupte armate şi rezistenţe ale populaţiei. Între a doua şi a treia expediţie a trecut un timp mai îndelungat, poate şi datorită urmărilor înfrângerii ungurilor la Szeghalom[64].

Desigur, se poate pune problema gradului de verosimilitate şi de exactitate al relatărilor lui *Anonymus*. În acest sens, mărturiile arheologice, toponimice, numismatice, onomastice, etnologice sunt edificatoare.

Săpăturile arheologice efectuate la Biharea încă în a doua jumătate a secolului XIX au demonstrat că acolo era centrul (cetatea *Byhor*) formaţiunii politice a lui *Menumorut*[65]. S-au descoperit la Biharea şi în jurul ei urme traco-daco-getice. Cetatea era de formă dreptunghiulară, era înconjurată de apă, avea puternice valuri de pământ, continuate prin întărituri în sistem palisadă, cu bastioane pe latura de vest, ale căror urme se mai vedeau la sfârşitul secolului XIX. Grosimea valurilor era de până la 33 m, lăţimea şanţurilor mergea până la 20 m, iar suprafaţa cetăţii era de 17.250 mp, ceea ce o aşază alături de cele mai mari cetăţi din acea vreme de pe teritoriul României, cum erau Dăbâca sau Moreşti. Săpăturile dintre anii 1973-1984 au demonstrat o continuitate de locuire în cetate din epoca dacică şi daco-romană până pe vremea lui *Menumorut* şi ulterior, când, prin apariţia Orăzii în apropiere, s-a ajuns la un proces de decădere. Analizând forma cetăţii, Sever Dumitraşcu a ajuns la concluzia că aceasta indică „o origine sudică, remanent romană sau mai degrabă bizantină, deosebită de cetăţile slave din centrul Europei, de tipul Stare Mesto-Mikulcice, care au forme neregulate, arhaice"[66]. Ceramica descoperită la Biharea este de factură locală, lucrată la roata rapidă şi ornamentată cu benzi de linii simple şi în val, dar completată sporadic şi cu elemente de factură bizantină[67].

Luptele purtate la Biharea, la începutul secolului X, au fost confirmate şi de săpăturile arheologice: în apropierea cetăţii s-au găsit

---

[64] *Ibidem*, p. 86-87.

[65] *Ibidem*, p. 67-70.

[66] Vezi studiile lui S. Dumitraşcu, *Descoperiri*, passim; *Descoperiri 1979*, passim.

[67] S. Dumitraşcu, *Ceramica*, passim.

morminte de călăreţi unguri, cu arme, podoabe, piese de harnaşament şi capete de cal depuse la picioarele celor înhumaţi; în alte puncte din vecinătate s-au descoperit alte urme aparţinătoare călăreţilor nomazi, mai ales arme[68].

Conform unor cercetări de teren, cele mai multe nesistematice, s-au mai semnalat cetăţi de pământ pe Crişul Repede, pe valea Crişului Inferior, în pădurile Nirului, în mlaştinile Erului, Barcăului, pe valea Crişului Negru, pe cea a Crişului Alb, deopotrivă în România şi Ungaria[69]. Unele dintre ele se află chiar în locuri menţionate de *Anonymus*, despre altele nu se poate spune în mod cert că au funcţionat în epoca lui *Menumorut*.

În general, toponimia indicată de Notarul Anonim este corectă: toate vadurile Tisei, râurile, locurile, aşezările menţionate de el există şi astăzi sau au existat în evul mediu. Onomastica, de asemenea, se raportează la personaje reale, multe cunoscute şi din alte surse ca strămoşi ai unor familii maghiare reale. Cea mai mare parte a onomasticii s-a convertit în toponimie, corespondentele fiind întotdeauna verificabile. Numele lui *Menumorut*, indiferent de semnificaţia sa, nelămurită pe deplin[70], ca şi cel al presupusului său bunic (*Moruth, Maroth, Morut*) se întâlnesc şi ulterior în onomastică şi toponimie. Astfel, la 1261, este amintit documentar un anume *Cyrill*, fiul lui *Almus*, din neamul *Marouth*, iar la 1336 sunt pomeniţi *Andreas* şi *Blasius*, fiii lui *Petru*, din aşezarea *Maroch*, greu de localizat. Au existat patru localităţi legate de numele ducelui bihorean, din care două – una la 8 km de cetatea Biharea, cealaltă în raza comunei Săcuieni (*Marotlaka*) – au dispărut. Cele păstrate până azi sunt *Marothlaka* (azi Morlaca, jud. Cluj) şi *Maroth* (azi Moroda, jud. Arad). Toate aceste aşezări aparţineau ducatului lui *Menumorut*[71]. O vie a unui magistru *Marauth* apare şi în hotarul Orăzii în secolul XIV[72].

---

[68] L. Borcea, I. Ţepelea, *op. cit.*, p. 86.

[69] *Ibidem*, p. 70-73.

[70] N. Drăganu, *op. cit.*, p. 289.

[71] L. Borcea, I. Ţepelea, *op. cit.*, p. 95.

[72] T.I. Roşu, *Oradea*, p. 95. Lucrarea conţine ipoteze şi concluzii neverificate.

De o mare importanță este chestiunea structurii etnice a țării lui *Menumorut*. Ceea ce se știe sigur este că această structură era relativ eterogenă. În câteva locuri, *Anonymus* menționează „diverse neamuri" în legătură cu acest ducat. La un moment dat, cronicarul spune că țara lui *Menumorut* era locuită și de niște neamuri ce sunt numite *cozar* (poate cazari): *terram illam habitarent gentes qui dicuntur Cozar*[73].

Conform lui *Anonymus*, cum s-a văzut, în Crișana au ajuns și cete de secui, care în momentul reluării luptelor pentru asediul cetății Biharea s-au situat în avangarda oștirii trimise de *Árpád*.

Simon de Keza, care a trăit în Bihor, spune și el că secuii erau urmașii direcți ai hunilor rămași în *Pannonia* (*Hunnorum sunt residui*), dar că ei le-au ieșit înainte ungurilor, când aceștia au pătruns în viitoarea lor patrie, pe care au ocupat-o împreună[74]. „Și după ce au cucerit împreună *Pannonia*, ei [secuii] au primit o parte din aceasta, dar nu în Câmpia Pannoniei, ci în munții de margine, unde au avut aceeași soartă cu românii. De aceea, amestecați cu românii, se spune că se folosesc de literele acestora."[75]

Prin urmare, deopotrivă *Anonymus* și Simon de Keza îi menționează pe secui în legătură cu cucerirea viitoarei țări a ungurilor. *Anonymus* îi plasează pe secui în Crișana, înainte de încheierea ostilităților cu oastea lui *Menumorut*. Tot notarul lui *Béla* precizează că în timpul lui *Árpád*, hotarul (*confinium*) spre răsărit al zonei controlate de unguri fusese stabilit la Porțile Meseșului. Prin urmare, „munții de margine" unde secuii i-au găsit pe români, cu care „au avut aceeași soartă" și de la care au învățat scrisul, trebuie să fie versanții apuseni ai Carpaților Occidentali și dealurile subcarpatice din această zonă. De altfel, câteva toponime de aici – Săcuieni, Tileagd, Sititelec –, ca și centurionatul *Sceculzaz*, menționat la Biharea în 1217, evocă prezența secuilor în regiune[76]. Se poate presupune că, după căderea Biharei, o parte a secuilor au rămas pe loc și au conviețuit

---

[73] *Anonymus*, cap. XI.

[74] *Simon de Keza*, p. 36-37.

[75] *Ibidem*.

[76] L. Borcea, I. Țepelea, *op. cit.*, p. 83.

cu românii băştinaşi, până în secolul XI, când a început cucerirea efectivă a Transilvaniei. Mai târziu, după ce secuii au fost aşezaţi de unguri în estul Transilvaniei, ei vor convieţui iarăşi cu românii de acolo şi vor lupta alături de români contra tătarilor[77].

Pe de altă parte, revenind la structura etnică generală, trebuie să presupunem că şi în Câmpia Tisei, ca şi în restul Pannoniei, locuiau slavi, bulgari şi români (adică agricultori şi păstori, urmaşi ai romanilor); la aceştia trebuie să adăugăm şi elemente avare rămase după căderea Khaganatului Avar.

Prin urmare, recapitulând, se poate spune că structura etnică a ducatului cuprins între Tisa, Carpaţii Apuseni–Pădurea *Igfon*, Mureş şi Someş era următoarea:

– români, urmaşi ai geto-dacilor romanizaţi în vremea stăpânirii romane şi ulterior (o parte a ducatului fusese inclusă în Dacia Romană);

– slavi, bulgari, avari, ajunşi aici ca urmare a migraţiilor şi a extinderii dominaţiei vremelnice a unor state „barbare" asupra Pannoniei;

– secui, khazari, legaţi de invazia ungurilor, dar prezenţi, probabil, în Câmpia Dunării mijlocii şi a Tisei înainte de această invazie.

Ca urmare a acestei structuri şi a lipsei mărturiilor directe, chestiunea etniei lui *Menumorut* este dificil de rezolvat. Numele ca atare are formă maghiară, după cum precizează *Anonymus*, formă căpătată ulterior, după 900. Se ştie că, în maghiara medievală, *Morot*, *Morout* (adică Marót) însemna morav[78]. Tot în maghiară *mén* înseamnă armăsar[79], ceea ce nu demonstrează însă că numele ducelui bihorean vine din acel termen. Să admitem că *Menumorut* a fost numit de unguri cu un nume care înseamnă, în esenţă, slav moravian. Se mai ştie despre el că a răspuns soliei lui *Árpád* „cu o inimă ca de bulgar" şi că în ţara lui trăiau şi khazari, români, avari etc. În aceste condiţii, originea sa etnică este imposibil de precizat. De altfel, în cazul conducătorilor români de mai târziu, cu nume neromâneşti, ca *Litovoi*, *Seneslau*,

[77] V. Spinei, *Moldova*, p. 161.

[78] N. Drăganu, *op. cit.*, p. 289, nota 1; Gy. Györffy, *Formation*, p. 31.

[79] N. Drăganu, *op. cit.*, p. 289, nota 1.

Basarab etc., dacă izvoarele nu ar fi menționat direct, *expressis verbis*, că ei erau voievozi ai românilor, ne-am afla în aceeași situație ca și cu *Menumorut*. Din această perspectivă, ducele bihorean ar fi putut foarte bine să fie și român. Dar nu acest lucru este important, ci faptul că el a domnit peste mai multe neamuri – inclusiv români – într-o regiune cu o numeroasă populație românească în evul mediu și ulterior, regiune care, în mare măsură, este azi parte a României.

Conform relatărilor izvoarelor și cercetărilor arheologice, în secolul IX ființa pe teritoriul Crișanei o formațiune politică, un stat incipient, aflat pe același nivel de evoluție ca majoritatea alcătuirilor politico-militare din epocă și din regiune. Nu este vorba despre o uniune de triburi nomade, ci despre un așezământ statornic, numit *terra* sau *regnum*. Izvoarele vorbesc mereu despre mulțimea de locuitori statornici, răspândiți peste tot. Aceștia cultivau pământul, creșteau animale, ridicau cetăți, știau să facă fortificații de piatră și din trunchiuri de copaci (*indagines* sau prisăci), luptau cu arcuri și săgeți. Conform lui *Anonymus*, țara avea trei fortificații principale pe care le-au atacat ungurii (Biharea, Sătmar și Zalău) și care există și astăzi ca toponime, desigur cu alte rosturi decât la anul 900.

Țara lui *Menumorut* a fost atacată și, până la urmă, în ciuda rezistenței locuitorilor, supusă, dar nu cucerită. Trebuie să admitem, împreună cu Lucien Musset, că la acea dată ungurii, în afara câmpiei întinse numite de ei Alföld, nu puteau fi stăpânitori și cuceritori ai unor popoare și populații sedentare. Cum s-a văzut, ducatul bihorean, departe de a fi un *desertum*, era locuit de o numeroasă populație. De altfel, din cronică reiese că, în jur de 900, ungurii au organizat doar expediții de jaf, de pradă, căutând în paralel pășuni bune pentru turmele lor. *Anonymus* amintește des prăzile bune cu care se întorceau luptătorii unguri la ducele lor suprem. Pentru stadiul societății ungare nomade din acea vreme și pentru criteriile după care se aprecia „bunătatea“ unei țări, este relevantă cererea lui *Árpád* către ducele *Salanus*, anume ca acesta din urmă să-i trimită „două ulcioare pline cu apă de Dunăre și un braț de iarbă din câmpia nisipoasă de la *Olpar*“, pentru ca șeful ungur să vadă dacă iarba din prundișul *Olpar* (Alpár) este mai bună decât iarba din *Scithia* și dacă apa de Dunăre este mai bună

decât cea de *Thanais* (Don)[80]. Episodul este simptomatic pentru mentalitatea populațiilor nomade. Cert este că Crișana, supusă de însuși *Menumorut* lui *Árpád*, a rămas în mare măsură sub autoritatea celui dintâi, în urma înțelegerii încheiate. Dar era vorba doar de un control maghiar, deoarece Ungaria, în acel timp, nici nu era constituită ca stat. Chestiunea stăpânirii asupra ducatului bihorean era reglementată, la moartea lui *Menumorut*, ca o problemă de moștenire de familie. *Anonymus* pare să spună că ducatul i-a rămas lui *Zulta*, ginerele lui *Menumorut*, numai fiindcă acesta din urmă nu a avut un urmaș masculin.

Din cronici nu reiese clar care era situația confesională în ducatul Crișanei, dar există totuși unele indicii în acest sens. De pildă, se știe cert că, în vreme ce ungurii erau încă păgâni și urmau să rămână așa încă aproximativ 100 de ani, românii erau cu siguranță creștini și cunoșteau scrisul („literele") de o anume factură, pe care l-au preluat și secuii. Tot păgâni erau și secuii și khazarii, în vreme ce, în rândul avarilor, slavilor și bulgarilor, se poate admite prezența parțială a cuvântului Domnului, după ce la 787, la sinodul de la Niceea, participa un episcop al avarițienilor[81] și în condițiile în care bulgarii erau oficial creștinați, iar Kiril cu Metodiu plecaseră demult în Moravia Mare.

Despre *Menumorut*, iarăși nu se poate spune nimic cu certitudine. Faptul că el era în legături de vasalitate cu împăratul de la Constantinopol ar putea însemna că era și creștin, dar nu neapărat. La fel, faptul că ducele avea mai multe concubine (*plures habebat amicas*)[82], cum pretinde *Anonymus*, nu înseamnă cu necesitate că el era păgân. În vremurile acelea mai ales, dar și ulterior, aspectele legate de căsătorie erau departe de a fi foarte riguroase chiar și la marcanți conducători creștini sau, cu deosebire, la ei.

Dacă cronicile nu permit încheieri clare, izvoarele documentare, deși ceva mai târzii, sunt edificatoare și sub aspect religios. Astfel, în

---

80 *Anonymus*, cap. XIV.

81 M. Rusu, *Considerații*, p. 184.

82 *Anonymus*, cap. XI.

două documente din 1204 şi 1205, papa Inocenţiu III vorbeşte despre unele mănăstiri ortodoxe aflate în stare de decadenţă în dieceza episcopului catolic de Oradea, precum şi despre un episcopat de rit grecesc, aflat în „ţara fiilor cnezului Bâlea" (*quidam episcopatus in terra filiorum Bele knese*), episcopat care, probabil, ţinea de Patriarhia din Constantinopol şi trebuia adus sub ascultarea bisericii romane[83]. După contextul în care a fost emis documentul din 1205 şi după detaliile cuprinse în el (destinatarul era arhiepiscopul de Kalocsa), se crede că „ţara" fiilor cnezului *Bâlea* era situată în zona Orăzii sau, mai larg, a Crişanei şi Sătmarului. În acea zonă şi la acea dată, o formaţiune condusă de cnezi şi locuită de ortodocşi nu putea să aparţină decât românilor. Potrivit unor mărturii papale din secolul XIV, cetatea Medieş (Medieşu Aurit) şi ţinutul din jur (lângă Sătmar) au fost cucerite din mâinile românilor „schismatici" (*de manibus Vallacorum scismaticorum*), de către un rege al Ungariei, în vremuri îndepărtate, înainte de un anumit conciliu general[84]. Această cucerire s-a putut produce înaintea conciliului general din 1179 sau înaintea celui din 1215 (Lateran IV). Este mai probabil ca actul să se fi produs între 1204 – anul declanşării valului antiortodox prin Cruciada a IV-a – şi 1215, data pomenitului conciliu general, poate chiar în 1204, sub regele Emeric (1196-1204), care moare la 30 noiembrie, în anul menţionat[85]. Prin urmare, în secolul XIV este înregistrată *o puternică tradiţie despre vechimea românilor ortodocşi în zona de nord a ducatului lui Menumorut şi despre faptul că ei rămăseseră până târziu stăpâni ai cetăţii Medieş şi ai ţinutului înconjurător (*districtus Megyes*), bunuri de care fuseseră deposedaţi de un rege al Ungariei şi de către slujitorii săi înainte de 1215.*

Aceste mărturii privitoare la credinţa ortodoxă, la ierarhia ortodoxă, la cetăţi şi districte stăpânite de români ortodocşi în fostul ducat al lui *Menumorut*, la începutul secolului XIII, arată clar vechimea românilor în aceste locuri. Existenţa unui district stăpânit de românii

---

[83] Ioan-A. Pop, *op. cit.*, p. 15.

[84] Fr. Pall, *Romanians*, passim; Ioan-A. Pop, *op. cit.*, p. 14-15.

[85] Ş. Papacostea, *Românii*, p. 73-74.

„schismatici", a unei țări sau formațiuni politice conduse de un cnez, formațiune în care funcționa o episcopie de rit răsăritean după 1200, arată, de fapt, cât de firavă și de inconsistentă fusese acțiunea de „cucerire" a ungurilor în zonă, la începutul secolului X și chiar ulterior. Despre un control al ungurilor în Crișana, în zona de apus a fostului ducat, se poate vorbi încă din secolul X, mai ales după ce, la 955, expedițiile apusene ale cetelor lor au încetat. Însă cucerirea efectivă și organizarea teritoriului cucerit s-au produs mai târziu și treptat, din moment ce, după 1200, sunt menționate realități politico-religioase românești, de natura celor înfățișate mai sus.

Este greu de spus, dacă se ține seamă doar de izvoarele scrise, care era stadiul de evoluție social-economică a lumii bihorene în jurul anului 900. Sunt însă indicii ale unui proces de feudalizare incipientă, pe care arheologia îl surprinde mai fidel și care se va accentua pe parcurs. *Menumorut* era vasalul împăratului bizantin și, la rândul său, avea și el vasali pe fruntașii ducatului, comandanții cetăților etc. Atacul ungurilor de după 900 a tulburat într-un fel ordinea firească a lucrurilor, dar, cum s-a văzut, impactul a fost de scurtă durată. Timp de peste un secol și jumătate după luptele de la Biharea nu se mai cunoaște nici o informație despre prezența ungurilor sau secuilor în zonă. Cele câteva zeci de morminte de călăreți unguri, grupate în jurul unor fortificații, dovedesc doar că aceștia au căzut în luptă[86].

La scurt timp după atacarea Bihariei, conducătorul triburilor maghiare, *Árpád*, a murit (907). Fiul său, *Zulta*, fiind doar un copil, au început lupte pentru întâietate și s-au manifestat tendințe centrifugale ale șefilor triburilor. În cele din urmă, s-a impus *Bulcsu*, care a păstrat unitatea triburilor prin expediții de pradă spre vest și sud, oprite numai în 955, prin marea înfrângere de la Lechfeld.

Cu timpul, după 955, societatea ungară trece printr-o serie de schimbări structurale. Prada încetează să mai fie principala sursă de venit, triburile se sedentarizează, sub influența Apusului și a populațiilor premaghiare din *Pannonia* și din vecinătate (slavi, români ș.a.). Procesul de feudalizare se accentuează, astfel că se ajunge la fondarea

---

[86] L. Borcea, I. Țepelea, *op. cit.*, p. 87.

statului propriu-zis, etapă marcată oficial prin creştinarea şi încoronarea ca rege a lui *Vajk* (997-1000), devenit Ştefan I (1000-1038) şi ulterior sanctificat. Noul stat este numit regat apostolic şi primeşte de la papalitate misiunea de convertire a păgânilor şi „schismaticilor".

Şefii ginţilor şi triburilor, căpeteniile aristocraţiei maghiare devin beneficiarii unor feude, dăruite de rege pentru fidele servicii, prioritar militare. Ei devin reprezentanţi ai regelui în teritoriu, în fruntea unor „comitate castrense" (*comitatus castri*), deşi unii dintre ei rămâneau mai departe în preajma regelui, după practica deţinerii de dregătorii *in partibus*[87].

Un astfel de comitat castrens, creat pe ruinele ducatului lui *Menumorut*, îşi avea reşedinţa la Biharea şi fusese fondat, probabil, în a doua jumătate a secolului XI.

După tradiţie şi în acord cu unele mărturii scrise, episcopia de Oradea s-a întemeiat sub Ladislau I (1077-1095)[88]. Un document provenit din jurul anului 1067 pomeneşte un funcţionar (pristald) al comitelui Ştefan de Bihor, dar cele două instituţii, comitatul şi episcopia, funcţionau sigur la 1111, când sunt menţionaţi episcopul Syxtus şi comitele Saul de Bihor[89]. Între timp, după 1067, *Cronica pictată de la Viena* relatează despre devastarea întregii zone a Nirului până la cetatea Biharea de către „cumani" (de fapt, pecenegi)[90]. Cu timpul, mai ales în secolul XIII, colonizările de populaţie ungurească în Crişana cresc în intensitate. Până la urmă, comitatul Bihor a ajuns să cuprindă numai nucleul fostului ducat al lui *Menumorut*, zone întregi din acesta intrând în componenţa altor comitate (Zarand, Satu Mare, Solnoc etc.).

Cum s-a demonstrat, organizarea comitatelor şi instituirea controlului regatului şi al bisericii catolice asupra zonei nu au putut desfiinţa vechile instituţii şi realităţi româneşti din Crişana. Românii îşi continuă viaţa în cadrul bisericii ortodoxe şi al măruntelor lor

---

[87] Vezi *Ibidem*, p. 89-91.

[88] *Istoria*, p. 83-84.

[89] *Ibidem*, p. 92.

[90] *Ibidem*.

formațiuni – cnezate, voievodate – numite uneori de oficialitate districte. Numai în comitatul Bihor, sursele menționează, în întreg evul mediu, zeci de cnezate și voievodate românești, organizate după vechea tradiție[91], precum și districtele Beiuș, Suplac, Coleșerul Mic, Călata de Mijloc etc.[92]

Desigur, românii, ca vechi stăpâni ai locurilor, după instaurarea temeinică a dominației ungare, au fost deposedați de bunurile lor, obligați să se replieze în anumite zone, să se adapteze rigorilor feudalismului apusean. Lor li s-au confiscat mereu bunuri, li s-au restrâns ori anulat vechi libertăți și li s-a prigonit biserica. În pofida tuturor acestora, realitățile românești au continuat să existe, iar instituțiile românilor au continuat să funcționeze, chiar și în forme modeste și adaptate[93].

3.5. Ducatul lui Glad

Existența ducatului lui *Glad-Ahtum* este confirmată de două izvoare independente, anume de *Gesta Hungarorum* a lui *Anonymus* și de *Legenda Sancti Gerardi*.

Conform notarului lui *Béla* și cercetărilor istorice, ducele *Glad* stăpânea teritoriul Banatului de mai târziu, adică o zonă cuprinsă între Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați sau, cum spune chiar textul cronicii, *Glad* „își avea domnia de la râul Mureș până la cetatea *Horom*"[1].

Acest teritoriu făcuse parte în întregime din provincia romană *Dacia*, întemeiată de Traian, și suferise un intens proces de romanizare[2]. În legătură cu Banatul nu se poate vorbi decât la modul relativ despre retragerea aureliană, deoarece sudul regiunii a rămas

---

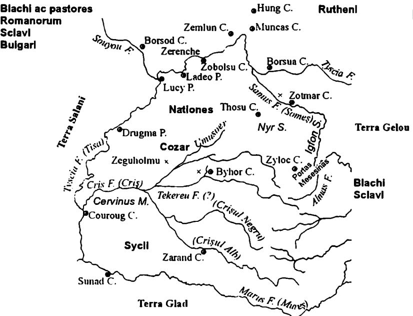
[91] Șt. Pascu, *Voievodatul*, III, p. 525-531.

[92] *Ibidem*, IV, p. 64-65.

[93] Ioan-A. Pop, *Instituții*, p. 163-179.

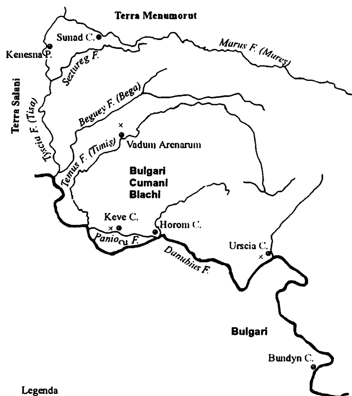
[1] *Anonymus*, cap. XLIV.

[2] Doina Benea, *Din istoria*, passim; D. Protase, *Autohtonii*, p. 228-252.

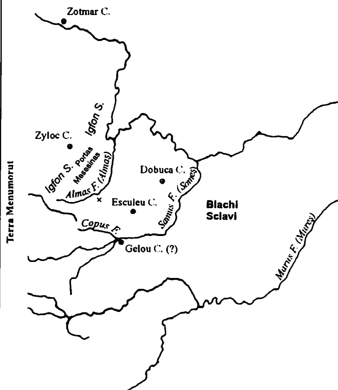
Ducatul lui Menumorut
După Cronica lui Anonymus
Blachi ac pastores
Romanorum
Sclavi
Bulgari
Ruteni
Hung C.
Zemlun C.
Muncas C.
Borsod C.
Zerenche
Soigou F.
Zobolsu C.
Borsua C.
Tiscia F.
Ladeo P.
Lucy P.
Zotmar C.
Samus F. (Someș)
Nationes
Thosu C.
Nyr S.
Terra Gelou
Terra Salani
Drugma P.
Cozar
Umusoer
Igfon S.
Tiscia F. (Tisa)
Zeguholmu
Zyloc C.
Portas Mesesinas
Byhor C.
Cris F. (Criș)
Alnus F.
Blachi
Sclavi
Cervinus M.
Tekereu F. (?)
(Crișul Negru)
Couroug C.
Sycli
(Crișul Alb)
Zarand C.
Sunad C.
Terra Glad
Marus F. (Mureș)
Legenda
C = castrum (cetate)
F = flumen (râu)
M = mons (munte, deal)
P = portus (port, vad)
S = silva (pădure)
× = luptă
Sycli = populație, popor, etnie

Ducatul lui Glad
După Cronica lui Anonymus

Legenda

C = castrum (cetate)
P = portus (port, vad)
F = flumen (râu)
S = silva (pădure)
× = luptă
Blachi = populaţie, popor, etnie

Ducatul lui Gelou
După Cronica lui Anonymus
Zotmar C.
Igfon S.
Zyloc C.
Igfon S. Portas Mesesinas
Almas F. (Almaş)
Dobuca C.
Esculeu C.
Samus F. (Someş)
Blachi
Sclavi
Copus F.
Gelou C. (?)
Terra Menumorut
Murus F. (Mureş)
Legenda
C = castrum (cetate)
F = flumen (râu)
S = silva (pădure)
× = luptă
Blachi = populaţie, popor, etnic

secole la rând, după 271-275, sub control roman şi romano-bizantin. Cercetările arheologice au demonstrat că populaţia daco-romană, străromânească şi românească şi-a continuat, în condiţii dificile, existenţa în Banat şi în perioada migraţiilor[3].

Evident, ungurii, după invadarea Pannoniei, şi-au îndreptat atenţia şi spre Banat, în primul rând, din dorinţa procurării prăzii. *Anonymus* spune că *Árpád* şi soţii săi au ajuns la un moment dat în insula *Sepel* (Csepel), unde au rămas din aprilie până în octombrie, după obiceiul crescătorilor de animale. Iar apoi, ieşind din insulă, au hotărât să meargă peste Dunăre, să cucerească ţara Pannoniei şi să pornească după aceea război contra carintienilor şi să se pregătească să meargă în ţinuturile de la graniţa Lombardiei[4]. Dar înainte de a face acestea, relatează cronica, ducele *Árpád* şi fruntaşii săi au decis „să trimită o oaste contra ducelui *Glad*".

În acest scop, au fost trimişi în fruntea unei cete *Zuardu*, *Cadusa* şi *Boyta*, „care, după ce şi-au luat rămas bun, au plecat călare, au trecut peste Tisa la *Kenesna* (Kanizsa) şi au descălecat lângă râul *Seztureg* (Csesztreg)"[5], un afluent al Tisei inferioare. Se precizează că nu s-a aflat deocamdată nici o oaste care să se ridice contra lor, deoarece toţi oamenii din acea ţară erau speriaţi. De la *Seztureg*, cetele ungare au plecat spre părţile Begăi (*Beguey*), unde au rămas două săptămâni, timp în care locuitorii dintre Mureş şi Timiş li s-au supus şi şi-au dat fiii ca ostatici. Drumul atacatorilor a continuat spre râul Timiş, unde şi-au aşezat tabăra, lângă locul numit Vadul Nisipurilor (*Vadum Arenarum*)[6]. Dar, când au voit să treacă Timişul, le-a ieşit înainte *Glad*, „ducele acelei patrii" (*dux illius patrie*), „împreună cu o mare armată de călăreţi şi pedestraşi [alcătuită] cu ajutorul cumanilor, bulgarilor şi românilor" (*cum magno exercitu equitum et peditum*,

---

[3] Vezi rezultatele cercetărilor arheologice efectuate de M. Rusu, Al. Rădulescu, M. Barbu, M. Zdroba, A. Bejan, D. Ţeicu ş.a., publicate, cu precădere, în revistele *Tibiscum* şi *Banatica*.

[4] *Anonymus*, cap. XLIV.

[5] *Ibidem*.

[6] *Ibidem*.

adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum)[7]. Întâmplările s-au derulat, în continuare, cu repeziciune. O zi întreagă, cele două oşti au stat faţă în faţă cu râul între ele, fără ca vreuna să-l poată trece. Apoi, *Zuardu* l-a trimis pe fratele său *Cadusa*, cu jumătate din ceată, să coboare pe râu şi să treacă apa pe ascuns, căzând în spatele inamicului. Aşa s-a şi întâmplat, astfel că jumătate din oastea ungurilor, conduşi de *Cadusa*, era peste râu, pe aceeaşi parte cu oastea lui *Glad*, iar cealaltă jumătate a oştii, în frunte cu *Zuardu*, trecea înot râul, spre a-l învălui pe inamic. În acest fel, ungurii au obţinut o mare victorie (*victoriam magnam*)[8]. Pentru a fi mai elocvent în legătură cu victoria, cronicarul adaugă: „Şi în această luptă au murit doi duci ai cumanilor şi trei cneji ai bulgarilor şi însuşi *Glad*, ducele lor, numai cu fuga a scăpat, iar armata sa s-a topit ca ceara faţă cu focul şi a pierit de ascuţişul săbiilor"[9].

În urma victoriei, *Zuardu*, *Cadusa* şi *Boyta* au părăsit locul şi s-au îndreptat spre hotarele bulgarilor (*versus fines Bulgarorum*) şi şi-au aşezat tabăra lângă râul *Ponoucea* (Panyoca, de fapt, un braţ al Dunării). *Glad* s-a refugiat în cetatea sa *Keve* (*Kuvin*, *Cuvin*), care curând a fost asediată de urmăritori vreme de trei zile şi apoi s-a încercat luarea ei cu asalt. În faţa acestei situaţii, ducele *Glad* a trimis soli şi a cerut pace, supunându-se şi făcând daruri atacatorilor. De aici, ungurii şi-au continuat drumul spre cetatea *Urscia* (Orşova sau, după unele opinii, Vârşeţ), pe care au cucerit-o, de asemenea, locuind în ea timp de o lună. *Boyta*, cu o parte din armată, cu ostaticii şi cu prăzile, a fost trimis la *Árpád*. Tot la acesta, capii oastei ungare din Banat ar fi trimis o solie, pentru a cere permisiunea să meargă în Grecia şi să cucerească toată Macedonia, „de la Dunăre până la Marea Neagră" (*a Danubio usque ad Nigrum Mare*), „fiindcă ungurii, în acel timp, atât de mult se bucurau de vărsarea sângelui omenesc ca şi lipitoarea"[10]. Ducele *Árpád*

---

[7] *Ibidem.*

[8] *Ibidem.*

[9] *Ibidem.*

[10] *Ibidem.*

a lăudat faptele lor de arme şi le-a dat permisiunea (lui *Zuardu* şi *Cadusa*) de a se duce în Grecia şi de a supune ţara.

Înainte de a vorbi despre atacarea Banatului, autorul prezintă formaţiunile politice sau statele incipiente găsite de unguri în regiune, când ei au descins dinspre Rutenia. Cu acest prilej, se dau următoarele detalii despre ţara lui *Glad*: „În ţara care se întinde de la râul Mureş până la cetatea *Urscia* o ocupase dinainte un anume duce cu numele *Glad*, ieşit cu ajutorul cumanilor din cetatea Vidin, din ai cărui urmaşi s-a născut Ohtum, pe care mai târziu, după un lung timp, în vremea regelui Ştefan cel Sfânt, l-a omorât, în cetatea sa de lângă Mureş, *Sunad* (Csanád), fiul lui *Dobuca* (*Doboka*), nepotul regelui, deoarece i-a fost în toate adversar numitului rege. Lui [lui Sunad], numitul rege, pentru bunul lui serviciu, i-a dăruit o soţie şi cetatea [lui] Ohtum cu toate aparţinătoarele sale [...]. Această cetate se numeşte acum Sunad (Cenad)“[11].

O problemă specială în legătură cu ducatul lui *Glad* este datarea expediţiei prin care căpeteniile ungare au încercat să supună această ţară. Până la un punct, lucrurile par clare, deoarece *Anonymus* spune că *Árpád* însuşi a hotărât trimiterea oştii contra lui *Glad*, ceea ce înseamnă că expediţia a fost înainte de 907 (când a murit *Árpád*). Numai că acelaşi *Anonymus* relatează, în finalul capitolului despre ţara lui *Glad*, că după supunerea Banatului, *Zuardu şi Cadusa* au pornit spre sudul Dunării, să atace Grecia, adică Macedonia. Or, se ştie că o expediţie a ungurilor până în Macedonia a avut loc doar în 934. *Anonymus* spune că *Zuardu* s-ar fi şi căsătorit în Grecia, unde ar fi rămas pentru totdeauna împreună cu ceata sa[12].

Despre *Zuardu* se mai ştie că a fost unul din conducătorii cetelor maghiare pătrunse în Italia în 922 şi 924. Liutprand, pe atunci, în 924, diacon în oraşul Ticino, îl numeşte *Salardo*, trecându-i numele prin filtrul limbii latine şi italiene[13]. Aceste fapte ar fi argumente solide pentru o datare a atacului decisiv contra lui *Glad* chiar în 934,

[11] *Ibidem*, cap. XI.

[12] *Ibidem*, cap. XLV.

[13] E. Glück, *Unele informaţii*, p. 81.

cum s-a opinat deja[14]. Pe de altă parte, legarea expediției narate de *Anonymus* de numele lui *Árpád* și mențiunea că ea ar fi avut loc înainte de „războiul contra carintienilor" și de atacarea „ținuturilor de la granița Lombardiei" pledează hotărâtor pentru o datare timpurie. Primele expediții ungare contra Lombardiei și Carintiei au fost în 898-899 și, respectiv, 901. E drept însă că asemenea expediții au avut loc și în 937[15].

În final, înclinăm să credem că au fost mai multe expediții de jaf contra ducatului lui *Glad* și că prima a fost, într-adevăr, în vremea lui *Árpád*. Cea din urmă, mai importantă, va fi fost prin 934, când protagoniștii ei și-au îndreptat apoi atacul și spre Grecia, într-o campanie mai lungă, pomenită de izvoarele bizantine și de una din versiunile cronicii kievene *Povestea anilor trecuți*[16]. În ceea ce privește atacurile contra lui *Glad*, *Anonymus*, destul de neglijent cu cronologia și cu succesiunea unor evenimente, va fi procedat prin contracție, unificând lucrurile. Chiar și așa, ca și în cazul ducatului bihorean, se disting clar mai multe etape ale atacurilor:

– în prima, ceata ungară trece Tisa la sud de confluența Mureșului cu aceasta și ajunge în zona râului Aranca (numit probabil în cronică *Seztureg*);

– în a doua etapă, atacatorii au avut nevoie de două săptămâni ca să supună – probabil nu fără rezistență – populația dintre Mureș și Timiș, cu axa pe Bega; rezistența locuitorilor este confirmată de săpăturile efectuate la fortificația Arad-Vladimirescu, al cărei prim nivel a fost dezafectat de un incendiu petrecut în prima parte a secolului X[17].

– ultima etapă coincide cu rezistența oștirii lui *Glad* pe linia Timișului, urmată de asalturile asupra cetăților *Keve* și *Urscia*.

Prin urmare, în prima parte a secolului X, ducatul lui *Glad* a fost puternic lovit și prădat de cetele ungare și o parte din fortificațiile

---

[14] *Ibidem*; idem, *Contribuții II*, p. 94.

[15] Gaina Fasoli, *Points de vue*, passim (harta p. 25).

[16] E. Glück, *Contribuții II*, p. 94.

[17] M. Barbu, M. Zdroba, *Noi cercetări*, p. 24.

sale au fost distruse. Dar *Glad* a continuat să trăiască şi, probabil, şi-a refăcut în parte forţele. E posibil ca ducatul să fi fost obligat să dea periodic atacatorilor un tribut şi să permită liberă trecere călăreţilor unguri spre zona balcanică, dar de o cucerire efectivă a sa nu poate fi vorba. Cert este că, în preajma anului 1000, un urmaş al lui *Glad*, anume ducele *Ahtum* (*Ohtum*), ducea o politică fermă de independenţă şi era adversar al regelui Ştefan I al Ungariei.

Structura etnică a Banatului în acea vreme o conturează, indirect şi aproximativ, *Anonymus*, când spune că oastea lui *Glad* era formată din „cumani, bulgari şi români". Pe baza acestei menţiuni, unii critici ai notarului lui *Béla* au catalogat cronica acestuia drept fabulaţie. Cauza ar fi pomenirea „cumanilor" care nu se aflau pe teritoriul României la o dată atât de timpurie. Nu mai departe decât în 1991, un distins cercetător al istoriei sud-est europene şi româneşti remarca „evidentul anacronism" în cauză, „deoarece cumanii nu sunt atestaţi în Europa de Est până la mijlocul secolului XI"[18]. Această „greşeală" este de natură, pentru unii, să relativizeze întreaga cronică ori, cel puţin, pasajele referitoare la români.

Însă chiar cercetătorii unguri au dovedit că în maghiara veche, prin etnonimul *kun* erau desemnate mai multe populaţii turcice de stepă, precum cabari, pecenegi sau cumani[19]. Evident, *Anonymus* a tradus în latină termenul *kun* prin *Cumanus*, preluând şi sensurile multiple ale acestuia. În cronică, etnonimul *Cumani* este folosit de mai multe ori. De pildă, atunci când se relatează despre asocierea celor şapte duci ai „cumanilor" la triburile ungurilor care veneau spre *Pannonia*, este evident vorba de *khabari*, fapt confirmat de un pasaj din *De administrando imperio*[20]. Dar când este vorba despre componenţa oştii lui *Glad* în confruntarea cu ungurii, probabil că acei *Cumani* erau în realitate pecenegi. Aşadar, cronicarul nu greşeşte deloc când întrebuinţează termenul *Cumani* cu referire la secolul X, ci greşim noi când nu cunoaştem sensurile de odinioară ale acestui

---

[18] D. Deletant, *Studies*, p. 337.

[19] V. Spinei, *Români şi turanici*, p. 55, nota 68.

[20] Idem, *Migraţia*, p. 129-130.

etnonim. De altfel, atunci etnonimele nu aveau preciziunea de mai târziu, fixată mai ales pe linie savantă, încât nu este de mirare că un nume etnic desemna mai multe popoare și populații înrudite. Chestiunea este cvasisimilară în cazul termenului *Romani*, evocat mai sus, a cărui folosire de către *Anonymus* nu este un anacronism sau o greșeală[21].

Prin urmare, populația de atunci a Banatului, ținând seama și de antecedente, putea să fie formată din români, bulgari, pecenegi, dacă nu cumva prin *Cumani*, în acest caz, s-ar putea înțelege și avari târzii, cum s-a sugerat[22]. Populația maghiară s-a fixat greu și târziu în Banat și, mai ales, în târguri și orașe. Un recensământ din 1743 numără în Banat 401 sate românești, 120 sârbești, 19 sate mixte româno-sârbe, 15 sate de coloniști germani (șvabi) și un sat sârbo-șvab. Nu este semnalat nici un sat unguresc[23].

Ca și în cazul lui *Menumorut*, etnia lui *Glad* este imposibil de precizat. Se pot face doar unele supoziții. *Anonymus* spune despre el, în mod destul de confuz, că a „ieșit (*egressus*) din cetatea Vidin (*Bundyn*), cu ajutorul cumanilor", cum s-a menționat deja. Nu se înțelege în ce fel a ieșit, a pornit sau a ajuns *Glad* de la Vidin, cu ajutorul pecenegilor sau, în orice caz, al unui neam turcic. „Venirea" lui din Vidin ar putea să presupună etnia bulgară a lui *Glad*, dar nu neapărat, mai ales că orașul s-a aflat atunci și se află și azi într-o zonă (Timocul) intens populată cu români (vlahi). Pe de altă parte, când se relatează pierderile suferite în confruntarea cu ungurii, se spune că „au murit doi duci ai cumanilor și trei cneji ai bulgarilor și însuși *Glad*" abia a scăpat cu fuga. Ordinea enumerării o respectă pe cea care redă componența oștii bănățene, numai că în locul eventualelor pierderi din partea românilor e menționat *Glad*. Evident, aceste observații sunt numai presupuneri care nu au darul să lămurească problema. „Ieșirea" lui *Glad* din Vidin a sugerat unor autori impunerea

---

[21] St. Brezeanu, *„Romani" și „Blachi"*, passim; și alte cronici latino-maghiare denumesc prin *Cumani* diferite populații turcice de stepă.

[22] M. Rusu, *Considerații*, p. 187.

[23] J. Nouzille, *La Transylvanie*, p. 17.

ducelui bănățean în fața Țaratului Bulgar, cu ajutor peceneg și recunoașterea autorității acestui duce la Vidin de către țarul Simeon[24]. Cu alte cuvinte, episodul legat de Vidin ar marca alianța vasalică a lui *Glad* în raport cu Țaratul Bulgar. Interpretarea este tentantă, dar rămâne la stadiul de ipoteză.

Nici etimologia numelui *Glad* nu duce la rezultate mai clare și, chiar dacă s-ar ști precis ce origine are numele, se mai știe că adesea aceasta nu concordă cu etnia purtătorului său. De pildă, Dragoș și Bogdan, cei doi întemeietori ai statului Moldova, sunt indiscutabil români, dar au nume de origine slavă. În epoca romantică, *Glad* (sau *Clad*) a fost socotit o coruptelă de la latinescul *Claudius* sau, mai târziu, tot greșit, un termen de origine gepidă; se pare totuși că este un cuvânt sud-slav, devenit poreclă[25]. Oricum, amintirea antroponimului *Glad* s-a păstrat ferm într-o serie de toponime, răspândite chiar și la nord de albia principală a Mureșului, semn, după unii, că ducatul în cauză s-ar fi întins și în acea regiune[26].

Astfel, lângă Vărădia de Mureș, este atestată documentar *Valea lui Glad*. În 1446, în zona Bârzava, se menționează toponimul *Balad* (*Galad*). În 1177 apare documentar numele de loc *Geled*, repetat în 1549, cu ocazia unei zălogiri. În registrele de decimă papală apare localitatea *Gladova* (1332-1337), azi Cladova. La sud de Mureș sunt localitățile *Ghilad* și *Gladna*. În secolul XII este semnalată mănăstirea *Galad*. În 1551 se atestă cetatea *Galad*, care a luat naștere prin fortificarea mănăstirii omonime. Un pârâu cu numele *Glad* (azi Galacka) există lângă Araci, Franiova (Iugoslavia)[27]. Ca și în cazul lui *Menumorut*, atestarea numelui de *Glad* și a derivatelor sale, cu precădere în toponimie, într-un număr atât de mare, este o mărturie clară a existenței reale a personajului respectiv.

Prin urmare, se poate conchide că, la năvălirea ungurilor în *Pannonia*, pe teritoriul Banatului funcționa un stat incipient, locuit

---

[24] A. Bejan, *Banatul*, p. 108, 126.

[25] N. Drăganu, *Românii*, p. 227.

[26] E. Glück, *Contribuții II*, p. 85.

[27] *Ibidem*.

de români, bulgari (slavi) şi unele rămăşiţe ale populaţiilor turcice migratoare, stat condus de ducele *Glad*. Zona era puternic populată şi apărată natural. În cuprinsul ducatului sunt menţionate o serie de fortificaţii, cum ar fi *Keve* (*Cuvin*) şi *Horom* (Palanca?) - pe teritoriul de azi al Iugoslaviei, în Banatul sârbesc - *Urscia* (probabil Orşova) şi cetatea de la *Vadul Nisipurilor* (neidentificată încă pe teren). O fortificaţie de pământ şi lemn din secolele VIII-IX a fost cercetată arheologic la Arad, în zona Vladimirescu, iar altele la Ilidia, Pescari, Bulci etc.[28] De asemenea, conform ultimelor cercetări, se pare că cetatea de la Cenad (pe Mureş) funcţiona şi în epoca lui Glad[29]. Deci, la cumpăna secolelor IX-X existau în ducatul bănăţean o serie de realităţi specifice unei societăţi feudale timpurii. Nu credem să fi existat neapărat o singură cetate de reşedinţă a ducelui, dar dacă totuşi a existat o asemenea fortificaţie principală, considerăm că ea se afla în sudul sau sud-estul zonei (*Keve*, *Urscia*), unde pare să fi fost nucleul de rezistenţă al ducatului. Despre confesiunea locuitorilor şi a ducelui nu se dau detalii în cronică, dar se ştie că românii erau creştini şi că şi bulgarii primiseră cuvântul Domnului la 864.

Pe plan extern, sub aspect politico-militar şi, poate, confesional sunt atestate legături ale ducatului (ale lui *Glad*) cu lumea sudică, bizantino-slavă, în speţă cu Primul Ţarat Bulgar.

3.6. Ducatul lui Ahtum (Ohtum)

După cum s-a menţionat, nici atacatorii Banatului de la începutul secolului X nu au putut şi nici nu au intenţionat să cucerească ducatul lui *Glad*. De altminteri, Cronica Notarului Anonim nu menţionează nici prinderea sau moartea lui *Glad* şi nici aşezarea unui alt conducător în fruntea ţării. Cea mai bună dovadă că integrarea părţilor respective în regiunea dominată efectiv de unguri nu avusese loc, sau se produsese firav şi temporar, este existenţa ducatului lui *Ahtum* în Banat şi zonele adiacente, cam la un secol după atestarea ducatului lui *Glad*.

---

[28] A. Bejan, *op. cit.*, p. 122.

[29] *Ibidem*, p. 112-115.

În trei rânduri, *Anonymus* îl numeşte pe *Ohtum* (*Ahtum*) drept rudă şi urmaş al lui *Glad* la conducerea ducatului. Prima menţiune este, cum s-a văzut, mai la începutul cronicii, în capitolul XI, unde se vorbeşte despre realităţile politice ale Pannoniei, înainte de (şi la) venirea ungurilor: pe teritoriul de la Mureş până la Dunăre (*Urscia*) domnea „*Glad*..., din ai cărui urmaşi s-a născut *Ohtum*..., pe care mai târziu..., pe vremea regelui Ştefan cel Sfânt, l-a omorât, în cetatea sa de lângă Mureş, Sunad..., fiindcă [*Ohtum*] i-a fost în toate adversar numitului rege"[30]. A doua menţiune se face în capitolul XLIV, când se vorbeşte despre oastea trimisă contra lui *Glad*: din neamul acestuia, care domnea de la Mureş până la cetatea *Horom* (Palanca), „după multă vreme pogorâse *Ohtum*, pe care l-a omorât Sunad"[31]. A treia oară, tot în capitolul XLIV, se spune că *Glad*, „din neamul căruia se trage *Ohtum*", i-a oprit pe unguri cu oastea sa pe Timiş[32]. O parte din aceste preţioase date oferite de *Anonymus* sunt confirmate şi de alte surse scrise, cum ar fi *Legenda Sfântului Gerard*, un pasaj din cronica turcă a lui Mahmud Terdzüman, lucrările proprii ale lui Gerard (mai ales, *Deliberatio*), un chrysobul al împăratului bizantin de la 1019-1020 şi o predică a călugărului franciscan Oswaldus de Laska, publicată în 1499 la Haga[33].

Cel mai important izvor este *Legenda Sf. Gerard* (*Vita Sancti Gerardi*), o lucrare hagiografică, avându-l în centru pe călugărul benedictin italian Gerardo, născut în jur de 980, mort în 1046, ajuns episcop de Cenad (1030-1046) şi canonizat ulterior (1083). Lucrarea s-a păstrat în trei forme principale – legenda mare (*maior*), cu ample referiri la ducatul lui *Ahtum*, legenda mică (*minor*) şi legenda în imagini – şi în mai multe variante[34]. S-a ajuns la concluzia că legenda mare a fost elaborată pe baza unor izvoare din secolul XI şi definitivată, în linii mari (fără ultimul capitol), la cumpăna secolelor XI-XII, după canonizarea episcopului[35], ori spre jumătatea veacului XII[36].

[30] *Anonymus*, cap. XI.

[31] *Ibidem*, cap. XLIV.

[32] *Ibidem*.

[33] E. Glück, *Contribuţii I*, p. 89-93; idem, *Ahtum*, p. 101-105.

[34] Idem, *Ahtum*, p. 101-102.

[35] *Ibidem*, p. 103.

[36] Idem, *Contribuţii I*, p. 90.

Vom rezuma în cele ce urmează conținutul legendei în privința lui *Ahtum*[37]. Astfel, se spune că pe vremea lui Gerard era în cetatea sau „orașul" de pe Mureș (*urbs Morisena*) un principe foarte puternic, pe nume *Ahtum*, botezat după ritul grecesc în cetatea Vidinului și având șapte neveste. Bazat pe mulțimea oștenilor și nobililor săi, pe tăria și puterea sa, el nu i se închinase regelui Ștefan al Ungariei. *Ahtum* era un om bogat, căci avea o mulțime de cai neîmblânziți, plus hergheliile ținute în grajdurile sale, avea turme fără număr și păstori, ca și moșii și curți (*allodia et curias*). El își instaurase autoritatea asupra sării regești ce era trimisă pe Mureș în jos, punând în porturile acelui râu, până la Tisa, vameși și străji, orânduindu-le toate pentru sporirea venitului său. Având autoritate de la bizantini, *Ahtum* ridicase în cetatea Mureșului o mănăstire cu hramul fericitului Ioan Botezătorul, stabilind acolo un stareț (*abbatem*) și călugări greci, *recte* ortodocși, după rânduiala și ritul acestora.

Țara supusă lui era întinsă de la Criș, în nord, până la Dunăre, adică la Vidin și Severin, în sud, și de la Tisa, în vest, până în părțile Transilvaniei (*ad partes Transilvanas*), la est. Ostașii lui erau mai numeroși decât ai regelui ungar, pe care-l nesocotea. Dintre ostașii lui *Ahtum*, cel mai mare în rang era *Chanadinus* (*Sunad*, la *Anonymus*), pus să-i comande pe ceilalți. Bănuit că ar unelti contra domnului său și că ar plănui să-l omoare pe acesta, *Chanadin* a fugit în taină la regele Ștefan și s-a pus în slujba lui. Ca dovadă a credinței, la dorința noului său stăpân, *Chanadin* a fost rebotezat, după ritul apusean. Aflând de la transfug tainele domnului său *Ahtum*, regele pregăti o expediție contra principelui bănățean, ca să pună mâna pe țara (*regnum*) lui. În fruntea oștii, fu așezat *Chanadin*, care ieși la război trecând Tisa. După prima ciocnire cu *Ahtum* și oastea lui, invadatorii fură nevoiți să se retragă într-un loc ferit. În acest moment, *Chanadin* se rugă Sfântului mucenic Gheorghe și-i făgădui că, în caz de victorie, va ridica o mănăstire închinată acestuia. În urma unui vis, considerat semn dumnezeiesc, *Chanadin* și oastea ungară năvăliră asupra oștii

---

[37] Vezi textul la I.D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente*, p. 28-30 și 45-47.

lui *Ahtum*, îl uciseră pe principe pe câmpul de luptă şi câştigară victoria. Învingătorii luară trupurile tovarăşilor lor morţi şi le îngropară în cimitirul mănăstirii ortodoxe din *Morisena*, mănăstire la care slujea o treime din populaţia cetăţii. *Chanadin* nu-i alungă pe călugării de rit bizantin, dar luă cu sine pe câţiva dintre ei, în frunte cu stareţul, şi-i duse la locul unde avusese visul, spre a-şi împlini făgăduiala către Sfântul Gheorghe. Ajuns la curtea regelui, *Chanadin* îl demască pe un soţ al său, anume *Gyula*, care se lăudase cu uciderea lui *Ahtum*. Între onorurile hotărâte de rege pe seama învingătorului fu şi acela de a schimba numele Morisenei în cetatea lui *Chanadin*, unde acesta deveni comite. Revenind în Banat, acesta îi ridică Sfântului Gheorghe o mănăstire cu călugări ortodocşi, aduşi, cum s-a văzut, de la vechiul locaş al lui *Ahtum*.

Aceasta este, în linii mari, relatarea despre *Ahtum* şi ţara sa, dar legenda mai oferă o serie de detalii despre Banat cu prilejul narării activităţii de păstorire a episcopului Gerard în dieceza sa.

Coroborarea tuturor surselor scrise cunoscute referitoare la ducatul lui *Ahtum* permite formularea unor observaţii utile referitoare la evoluţia societăţii în vestul României, în prima parte a secolului XI.

Ţara lui *Ahtum* era cu mult mai întinsă decât ducatul înaintaşului său *Glad*, ea cuprinzând şi o parte din fostul ducat al lui *Menumorut*, situată la nord de Mureş, între acest râu şi, probabil, valea celor trei Crişuri reunite. Se poate, cum s-a sugerat, ca şi o parte din sud-vestul Transilvaniei (*ad partes Transilvanas*) să fi aparţinut lui *Ahtum*[38]. Acest stat incipient, cu suprafaţa totală de cca 40.000 kmp (cam cât a Olandei şi mai mare decât a Belgiei), se învecina la sud cu Ţaratul Bulgar, la apus cu Ungaria, la nord cu teritorii controlate de Ungaria şi la est cu formaţiunea statală din Transilvania. Prin urmare, acest ducat era departe de a fi cât un comitat, cum s-a spus tendenţios[39].

Conform izvoarelor, pe acest vast teritoriu se practica agricultura, cultivându-se cereale. Pe la 1030, regele Ştefan I a instituit în Banat decima eclesiastică, alcătuită, evident, şi din grâne. Legenda mare

---

[38] E. Glück, *Ahtum*, p. 105.

[39] B. Köpeczi, *Histoire*, p. 118.

amintește o roabă care măcina grâu, învârtind o râșniță[40], iar în *Deliberatio* se vorbește de cultura orzului[41]. Creșterea animalelor este ilustrată de multele herghelii și cirezi, de faptul că oamenii de rând îi ofereau episcopului cai, oi, boi și juninci, deși Gerard respinge asemenea practici[42]. Există și mărturii despre cultura viței-de-vie și producerea vinului, atât pentru consum, cât și pentru cult. Sunt menționate sau atestate arheologic o serie de construcții civile, militare și religioase, ceea ce presupune dezvoltarea meșteșugurilor[43]. Mahmud Terdzüman menționează porturile de pe Mureș[44], pomenite și de Legenda mare. Este evident că se prelucrau metalele și lutul, obținându-se o ceramică de calitate. Comerțul este ilustrat prin plutele de sare care treceau pe Mureș, spre Ungaria. După ce, din 1003, țara lui *Ahtum* se învecina la Dunăre cu Imperiul Bizantin, se poate surprinde arheologic o circulație mai intensă a mărfurilor și a monedei. Izvorul turcesc amintit vorbește despre tezaurul stăpânului de la *Morisena*, păstrat într-un fort al său[45].

În condițiile unei vieți economice atât de intense, se presupune că populația zonei era destul de numeroasă, mai ales că *Morisena* este numit *urbs* și că apar nominalizate orașe și sate vechi, în care, după supunere, se construiesc biserici de rit apusean. Primele localități din Banat consemnate în documentele latino-maghiare din secolele XIV-XV au nume de origine română și româno-slavă[46]. Populația era stratificată, în acord cu evoluția feudală timpurie a societății. Principele sau ducele era un mare proprietar înconjurat de „nobili" bogați. După războiul ungaro-bănățean, descendenții lui *Ahtum* au salvat o parte din posesiuni, care le mai aparțineau în secolele XIII-XV[47]. *Chanadinus* (*Sunad*), dacă într-adevăr a fost un înalt demnitar

---

[40] I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 33.

[41] E. Glück, *Ahtum*, p. 107.

[42] *Ibidem.*

[43] *Ibidem*, p. 110.

[44] *Ibidem.*

[45] *Ibidem*, p. 113.

[46] *Ibidem*, p. 115-117; vezi și N. Drăganu, *Românii*, p. 223-273.

[47] E. Glück, *Ahtum*, p. 118.

al lui *Ahtum* şi nu nepotul regelui Ştefan (cum îl prezintă *Anonymus*), trebuie să fi fost şi el un om avut. Oricum, documentele secolului XIII arată că familia lui *Chanadin* avea întinse posesiuni, din care unele, situate la vest de *Morisena*, ar putea să fie proprietăţi străbune, deţinute din vechime[48].

Evident, o parte din populaţie era dependentă în grade diferite de categoriile suprapuse. S-a văzut că o treime din populaţia *Morisenei* servea la mănăstirea ortodoxă a lui *Ahtum*, păstorii aveau grijă de turmele ducelui şi ale „nobililor", ţăranii lucrau moşiile, o roabă (*ancilla*) învârtea râşniţa etc.

Sub aspect politic, izvoarele concură în a înfăţişa formaţiunea lui *Ahtum* drept un stat incipient, numit când *terra*, când *regnum* sau, la *Anonymus, ducat* şi *patrie*. Termenul de *regnum* este dat, de obicei, în evul mediu, statelor constituite, cu organizare social-politică, militară, economică, religioasă şi culturală temeinică şi cu o existenţă de sine stătătoare. Conducătorul acestui stat apare şi în *Legenda maior* şi la Mahmud Terdzüman drept „principe" cu o putere mare sau la *Anonymus* ca un dinast care moştenise ducatul de la rudele sale, anume urmaşii lui *Glad*. Prin urmare, în ducatul bănăţean, pentru perioada 900-1000, este atestată o dinastie. Din texte reiese că nobilimea datora sprijin şi supunere „principelui" sau „ducelui"[49]. Acesta dispunea, cum s-a arătat, şi de un aparat administrativ-fiscal, care asigura paza şi vămuirea, purtând grija veniturilor conducătorului.

În centrul relatărilor izvoarelor se află, cum se ştie, confruntarea între cele două forţe, a atacatorilor unguri şi a lui *Ahtum*. Pentru a face faţă situaţiei, ducele avea nevoie de o organizare militară superioară. *Ahtum* dispunea de o armată, în frunte, probabil, cu *Chanadinus*, de garnizoane în cetăţi şi de oameni de pază în locuri mai importante. Izvoarele vorbesc de mulţimea ostaşilor şi sugerează chiar o ierarhie militară.

Textul lui Terdzüman vorbeşte despre garnizoanele cetăţilor şi despre faptul că *Chanadin* era chiar comandantul unei asemenea

---

[48] *Ibidem.*

[49] *Ibidem*, p. 121.

fortificații[50]. Demnitarul turc mai scrie că, în fața pericolului, stăpânul *Morisenei* a „unit și înarmat pe toți supușii săi", sugerând că, alături de oastea obișnuită (a sa și a nobililor credincioși), i-a chemat la luptă pe toți bărbații în stare să poarte arme[51]. Menționarea cailor crescuți special, a hergheliilor de cai, presupune existența unei oști de cavalerie redutabile, alături de pedestrași.

Cele mai importante cetăți (de pământ și lemn) din țară erau *Morisena* (azi Cenad), consemnată în izvoare scrise, și Arad-Vladimirescu, cercetată arheologic. Cea din urmă este similară cu cetățile de la Dăbâca, Moldovenești, Biharea, Șirioara și Moigrad[52]. Alte cetăți, contemporane cu cele de mai sus - Terdzüman menționează mai multe cetăți, nenumite - vor fi fost cele de la Feldioara, Frumușeni sau chiar Zarand[53].

În privința organizării bisericești, reiese din izvoare că, în ducatul lui *Ahtum*, era dominantă confesiunea creștină de rit răsăritean, ducele însuși fiind botezat în acord cu acest rit. Centrul eclesiastic era, evident, *Morisena*, unde funcționa mănăstirea călugărilor basiliți, închinată Sf. Ioan Botezătorul. Cum s-a văzut, chiar *Chanadin*, deși botezat după ritul latin, a organizat o nouă mănăstire, după victorie, cu ajutorul călugărilor ortodocși. La venirea lui Gerard ca episcop roman (după 1030), călugării de rit bizantin fură scoși din lăcașul lor vechi, care reveni noilor autorități bisericești, numite de rege (adică episcopul și călugării de rit apusean)[54]. Viața monastică ortodoxă a continuat însă în aceste locuri. În secolele XII-XIII, până la invazia tătară (1241), sunt atestate vreo 13 mănăstiri (multe mănăstiri-necropolă) ortodoxe, ale unor familii de nobili, în zona Mureșului[55]. Din bulele papei Honoriu III, din 1216 și 1218, reiese organizarea și în părțile Aradului a unor mănăstiri ținând de vasta organizație

[50] *Ibidem.*

[51] *Ibidem*, p. 122.

[52] M. Barbu, M. Zdroba, *op. cit.*, p. 28.

[53] E. Glück, *Ahtum*, p. 123.

[54] I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 30.

[55] E. Glück, *Ahtum*, p. 119, 124-125.

monahală a Sf. Theodosiu. Ambele redactări ale bulei pomenite amintesc la *Tosani* sau *Rosani* o mănăstire cu bunuri „donate odinioară" de către *Glad* și Manuel[56].

Viața creștină de tip bizantin din Banat a fost stânjenită prin implantarea creștinismului apusean, mai ales după înființarea la Cenad, în 1030, a episcopiei catolice. Din *Legenda maior* reiese că Gerard și preoții săi rebotezau după ritul latin „mulțime de norod", deși s-a exprimat și opinia că ar fi vorba doar de acea *reconciliatio*, adică de confirmarea unor creștini deja botezați[57].

Despre apartenența acestor teritorii la jurisdicția bisericească superioară ortodoxă nu există informații sigure. S-ar putea ca mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul din *Morisena* să fi avut rang de stavropighie, deoarece starețul său pare să dispună de autoritate mai mare și de atribuții mai multe decât era obișnuit[58]. În jurul Bizanțului, existau în acea vreme mănăstiri al căror stareț era hirotonisit drept episcop. Pe de altă parte, din diplomele împăratului Vasile II, din 1019-1020, reiese că între episcopiile subordonate mitropoliei de Ohrida (Macedonia) figura și cea de la Branicevo, având un centru episcopal la *Dibiscos*, asimilat cu *Tibiscos* (Timiș)[59]. Însă dependența întregii biserici bănățene din acea vreme de scaunul Ohridei este greu de dovedit. Oricum, *Morisena* pare situată în afara unei astfel de dependențe.

Mai rămân de analizat și împrejurările internaționale în care s-a produs atacul ungar împotriva lui *Ahtum*. Creștinarea în masă a ungurilor, după exemplul ducelui lor *Vajk*, a mărit forța statului ungar, transformat în regat. *Vajk*-Ștefan (997-1038) a urmat o politică de uniformizare a structurilor din interior, de lichidare a vechilor autonomii tribale și de cucerire a unor teritorii din vecinătate, inclusiv a Crișanei de deal și de munte, a Banatului și Transilvaniei.

[56] *Ibidem*, p. 125-126.

[57] I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 61.

[58] E. Glück, *Ahtum*, p. 127.

[59] I.I. Nistor, *Ohrida*, passim; Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 299; A. Bejan, *op. cit.*, p. 129.

În această situație, aliatul firesc sau puterea protectoare a ducatului lui *Ahtum* era Imperiul Bizantin. Țaratul Bulgar, refăcut la 976, mai păstra pe la 980 alianța cu ungurii. Acest fapt era defavorabil formațiunilor politice de pe teritoriul României. Situația se schimbă în urma marii campanii bizantine începute în 1001, după care teritoriul controlat de bulgari intră sub dominația Imperiului Bizantin. În 1004, Vasile II cucerește Vidinul, după 8 luni de asediu, astfel că granița imperială ajunge la Dunăre, în vecinătatea Banatului. Se pare că în acest moment *Ahtum* devine confederat sau vasal al împăratului de la Constantinopol. În acest fel trebuie, probabil, interpretat pasajul din Legenda mare care spune că el „a primit autoritatea de la greci" (*accepit autem potestatem a Graecis*), dacă nu cumva această autoritate se referea doar la înălțarea mănăstirii ortodoxe din *Morisena*.

După 1020, o dată cu orientarea forțelor bizantine spre teatrele de război din Asia Mică, planurile expansioniste ale Regatului Ungar revin în actualitate. Moartea împăratului Vasile II, supranumit Bulgaroctonul, în 1025, a favorizat și mai mult aceste planuri. În aceste condiții, *Ahtum* este lipsit de sprijinul efectiv al suzeranului său, dar, conform lui Terdzüman, se pregătește de luptă și trimite chiar iscoade pe teritoriul Regatului Ungar[60]. Demnitarul turc mai consemnează că Ștefan I era nemulțumit de pregătirile de luptă ale lui *Ahtum*, iar Legenda mare relevă hotărârea suveranului ungur de a supune statul bănățean[61]. Probabil că atacul pecenegilor contra Bizanțului (1027) și moartea împăratului Constantin VIII (1028) l-au determinat pe Ștefan I să acționeze contra lui *Ahtum*. La 1030, Gerard era hirotonisit ca episcop la Cenad. Din izvoare reiese că între înfrângerea lui *Ahtum* și consacrarea episcopului a trecut o anumită perioadă de timp. De aceea, înclinăm spre opinia că expediția ungară contra ducatului lui *Ahtum* a avut loc în 1028[62]. În ultima vreme, a fost readusă în discuție ipoteza datării conflictului dintre *Ahtum* și Ștefan I imediat după anul 1000 (prin 1004), fără ca argumentele să fie însă suficient de concludente[63].

---

[60] E. Glück, *Ahtum*, p. 130.

[61] *Ibidem*.

[62] *Ibidem*, p. 137-138.

[63] Al. Madgearu, *Contribuții*, p. 5-12.

După 1028-1030, în ciuda morții lui *Ahtum*, a înființării episcopiei catolice și a instalării unui trimis regesc la *Morisena*-Cenad, lucrurile nu au apucat să se schimbe prea mult în Banat. Biserica de rit răsăritean a trecut pe plan secund, casa regală stabilind poziția privilegiată a bisericii romane și acordând acesteia importante donații. Pe când noile realități păreau să se consolideze, a intervenit moartea regelui Ștefan I (1038), după care au izbucnit în regat puternice lupte interne și s-au manifestat tendințe ale împăraților germani de a supune statul maghiar[64]. În 1046 a izbucnit o puternică răscoală a păgânilor și poate a celor de rit răsăritean, îndreptată contra bisericii romane. În timpul ei, au fost omorâți 3 episcopi (inclusiv Gerard) și mulți preoți și au fost dărâmate lăcașuri de cult[65].

În aceste condiții, refacerea autorității regale și bisericești s-a produs anevoie, ceea ce a făcut ca restaurarea dominației ungare asupra Banatului de câmpie să se amâne pentru mai mult timp. Comitatul Cenad este atestat documentar pentru prima oară doar în 1197, semn că adevărata sa organizare se va fi produs relativ târziu. Banatul de deal și de munte, de la Severin până spre Poarta de Fier a Transilvaniei, a ajuns efectiv sub control ungar abia în secolele XIII-XIV și chiar și atunci la modul indirect, deoarece vechile instituții românești au continuat să funcționeze[66].

Chestiunea etniei locuitorilor ducatului se pune, ca și în cazul formațiunii lui *Glad*, prin prisma mărturiilor din jurul anului 1000, a antecedentelor și a realităților din secolele următoare. În urma unei asemenea analize, prezența românilor în Banat, alături de alte etnii, este în afara oricărei discuții. Numele de *Ahtum* sau *Ohtum* este și el nerelevant din acest punct de vedere, cu toate că unii lingviști i-au stabilit o rezonanță turcică[67]. Botezul ducelui în ritul bizantin, coroborat cu această rezonanță a numelui, ar putea sugera vag o ascendență pecenegă a lui *Ahtum*, dacă nu cumva actul semnifică

---

[64] E. Glück, *Ahtum*, p. 139.

[65] Gy. Györffy, *La Christianisation*, p. 73.

[66] Ioan-A. Pop, *Instituții*, p. 67-68.

[67] N. Drăganu, *Românii*, p. 228.

reafirmarea apartenenţei ducatului la sfera politico-spirituală răsăriteană[68]. Cert este că antroponimicul *Ahtum* (ung. Ajton), ca şi *Glad*, se reflectă copios în toponimie (*Ajton* în Caraş-Severin, fost *Ahton* la 1458; *Ajton* şi *Ajtonmonostora* în Arad; *Ajton* în jud. Cluj, numit în 1345 chiar *Ahtum* etc.)[69], semn că personajul a intrat în conştiinţa publică.

De altfel, originea numelui „ducelui" sau „principelui" bănăţean nu are, cum s-a văzut, importanţă. Importante sunt mărturiile despre organizarea şi stadiul de evoluţie al acelei ţări din vestul şi sud-vestul României actuale. În acest sens, *Ahtum*, descendent din casa lui *Glad*, conducea un *regnum* „foarte întins şi foarte bogat", independent de Regatul Ungariei, faţă de care manifesta o atitudine ostilă, vămuind pe Mureş plutele cu sare ce se deplasau spre Apus. Din acest motiv şi din dorinţa de cucerire, suveranul ungur a decis atacarea lui *Ahtum*, deşi acesta, înconjurat de mulţimea cavalerilor şi nobililor săi, dispunea de mai mulţi soldaţi decât însuşi regele Ştefan.

Ţara avusese o viaţă economică prosperă, la întretăierea unor importante căi de comunicaţie, structurile feudale erau în curs de cristalizare, iar organizarea religioasă urma modelul răsăritean.

După înfrângerea lui *Ahtum* (probabil în 1028) şi întemeierea episcopiei de rit latin (1030) la Cenad, începe instaurarea controlului ungar asupra Banatului, în fapt, o acţiune de cucerire armată şi instituţională, întreruptă o vreme în urma crizei regatului din secolul XI, reluată ulterior cu intermitenţe şi încheiată, în linii mari, în secolul XIII. Vechilor structuri feudale româneşti, de influenţă romano-bizantină şi bizantino-slavă, li se suprapun elemente ale feudalismului apusean, vizibile mai ales la nivelul elitelor, al administraţiei, al bisericii. Treptat, se organizează comitatele (Timiş, Cenad, Cuvin, Caraş, Zarand etc.) şi Banatul de Severin, în cadrul cărora, sub forma districtelor, autorităţile regatului sunt silite să recunoască vechi formaţiuni locale româneşti, alcătuite din cnezate şi voievodate. Aceste districte, circa 35 cunoscute în evul mediu, au conservat cadrele de

---

[68] A. Bejan, *op. cit.*, p. 129-130.

[69] N. Drăganu, *Românii*, p. 228.

viață tradițională, au limitat imixtiunile străine, au impus, pentru cel puțin opt dintre ele, codificarea vechilor libertăți sub formă de privilegii, au păstrat ideea de „țară românească", într-un cuvânt, au perpetuat în timp specificul civilizației românești, cristalizate în a doua jumătate a mileniului I[70].

3.7. Ducatul lui Gelu

Mult mai departe de centrul sălașelor ungurești așezate la 896 în Câmpia Pannonică se afla, spre răsărit, „țara de peste păduri" sau *Terra Ultrasilvana*.

Cum s-a văzut, după victoria contra lui *Menumorut*, căpeteniile ungurești *Zobolsu, Thosu* și *Tuhutum* au ținut sfat și au hotărât ca marginile țării ducelui *Árpád* (*meta regni ducis Árpád*) să fie Poarta Meseșului, unde locuitorii țării lui *Menumorut* au fost puși să ridice „porți de piatră" și „o îngrăditură mare din arbori"[1]. În acel moment, *Zobolsu, Thosu* și *Tuhutum* se simțeau foarte mândri față de locuitorii acelei țări, căci subjugaseră pentru domnul lor mai multe „națiuni" de acolo (*subiugaverunt domino suo fere plures nationes illius terre*)[2].

În continuare, *Anonymus* relatează amănunțit atacarea de către unguri a țării ultrasilvane și supunerea lui *Gelou*, conducătorul acelei țări[3]. Astfel, ni se spune că *Tuhutum*, cât a stat la Porțile Meseșului, a reușit să afle de la locuitorii băștinași „despre bunătatea țării de dincolo de păduri, unde deținea domnia *Gelou*, un anumit român" (*bonitatem terre Ultrasilvane, ubi Gelou, quidam Blacus, dominium tenebat*). Aflând acestea, *Tuhutum* și-a făcut planul ca, printr-o învoire de la ducele *Árpád*, să dobândească țara respectivă „pentru sine și pentru urmașii săi" (*sibi et suis posteris*).

---

[70] V. Achim, *Districtele*, p. 23-35; A. Bejan, *op. cit.*, passim.

[1] *Anonymus*, cap. XXII.

[2] *Ibidem*, cap. XXIII.

[3] *Ibidem*, cap. XXIV-XXVII.

Mai departe, *Tuhutum*, bărbat foarte prevăzător (*vir prudentissimus*), a trimis în *Ultrasilvania* pe iscoada *Ocmand*, tatăl lui *Opaforcus*, ca să afle detalii despre calitatea şi fertilitatea pământului de acolo, despre locuitori şi despre posibilitatea de a purta un război cu aceştia. *Tuhutum*, spune cronica, era împins de dorinţa de a-şi câştiga renume şi pământ. *Ocmand*, pe ascuns ca vulpea, a constatat direct bunătatea şi rodnicia pământului, i-a văzut pe locuitorii ţării şi toate i-au plăcut nespus de mult. Revenit la stăpânul său, „spionul" a relatat cu detalii că pământul acelei ţări este udat de cele mai bune râuri, ale căror nume şi foloase le-a înşiruit, că din nisipul râurilor se culege aur, că aurul din acea ţară este cel mai bun şi că de acolo se scot sare şi materii sărate. *Ocmand* a cules date şi despre locuitorii ţării lui *Gelou*: ei erau, sub aspect etnic, „români şi slavi" (*Blasii et Sclavi*) şi aveau ca arme doar arcuri şi săgeţi, suferind multe neajunsuri din partea unor migratori, cum erau „cumanii şi pecenegii". Probabil că din pricina acestei vieţi precare, mereu ameninţată de inamici, cronicarul adaugă că locuitorii acelei ţări erau cei mai nevoiaşi sau mai sărmani (*viliores*) oameni din toată lumea, că *Gelou* nu era prea puternic (*minus tenax*) şi că nu avea în juru-i oşteni buni. Asemenea caracterizare era, desigur, menită şi să-l mulţumească pe *Tuhutum* şi să arate de ce *Gelou* cu ai săi „n-ar îndrăzni să se opună curajului ungurilor".

După aceste veşti optimiste, *Tuhutum* a trimis solie la *Árpád* şi a obţinut imediat învoirea de a trece dincolo de păduri şi de a lupta contra lui *Gelou*. După o serie de pregătiri alături de oştenii săi, *Tuhutum* a trecut peste păduri, spre răsărit, împotriva lui *Gelou*, numit acum „ducele românilor" (*dux Blachorum*). Acesta, aflând despre invadatori, şi-a strâns oastea şi a pornit călare în cea mai mare grabă (*velocissimo*), ca să-i oprească la Porţile Meseşului, ceea ce nu a reuşit. *Tuhutum* a străbătut pădurea într-o zi şi a sosit la râul *Almas* (Almaş), unde numai apa îl despărţea de armata lui *Gelou*, hotărât să-i stăvilească pe inamici acolo. Căpetenia ungară a procedat după o tactică verificată: şi-a trimis o parte din ceată mai sus pe râu, pentru ca, trecându-l în secret, să cadă în spatele armatei de arcaşi ai lui *Gelou*. Lupta s-a dat cu înverşunare (*acriter*), dar oştenii ducelui *Gelou* au

fost învinşi, mulţi omorâţi sau luaţi prizonieri. Ducele, văzând acestea, împreună cu o parte din armată s-a refugiat spre cetatea sa, situată lângă râul Someş (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*). Dar, se narează mai departe, luptătorii lui *Tuhutum* l-au urmărit pe *Gelou* şi l-au ucis lângă râul *Copus* (Căpuş), un afluent al Someşului. În acest moment cronica redă un episod semnificativ: locuitorii ţării, văzând moartea domnului lor (*videntes mortem domini sui*), „şi-au dat dreapta de bunăvoie" cu inamicul, şi l-au ales ca domn al lor pe *Tuhutum*, tatăl lui *Horca* (*dominum sibi eligerunt Tuhutum, patrem Horca*). Ei şi-au întărit cuvântul dat prin jurământ în localitatea numită de-atunci *Esculeu* – Aşchileu (de la ung. esküdni, a jura). Astfel, din ziua aceea, spune *Anonymus*, *Tuhutum* şi urmaşii săi au stăpânit ţara în pace şi fericire (*pacifice et feliciter*), vreme de circa un secol, până când primul rege al Ungariei a hotărât s-o cucerească.

Spre deosebire de celelalte ducate menţionate în cronică, în cazul ţării lui *Gelou* nu ni se spune nimic precis despre întinderea sa. Totuşi se arată că ţara era aşezată la est de Porţile Meseşului, „dincolo de pădure", şi că pe teritoriul acestei ţări erau situate râurile Someş, Almaş, Căpuş şi locul numit ulterior Aşchileu. Evident, această zonă, unde au avut loc principalele confruntări armate şi presupusa împăcare sau pace, nu este echivalentă cu ţara peste care domnea *Gelou*. Totuşi, de ce, oare, cronicarul nu precizează hotarele ducatului de peste pădure, aşa cum procedează, de pildă, în cazul ducatului din Crişana? Nu credem că acest lucru se întâmpla din cauza ignoranţei lui *Anonymus* – el cunoştea prea bine locurile descrise – sau pentru că hotarele ţării lui *Gelou* erau mai puţin precizate decât în cazul formaţiunilor vecine sau decât era cutuma în epocă. Explicaţia trebuie să fie faptul că, în timp ce ţările lui *Menumorut* şi *Glad-Ahtum* dispăruseră între timp şi fuseseră încadrate în cea mai mare măsură în Regatul Ungar, fără urma vreunei autonomii, ţara lui *Gelou* exista încă în epoca lui *Anonymus* (1150-1200) ca o entitate şi se numea tot „ţara de peste păduri". Şi ea fusese treptat cucerită sau era pe cale să fie, dar îşi păstrase într-un fel existenţa şi numele. Oricine ştia că la răsărit de pădurea *Igfon – que iacet ad Erdeuelu*[4] – şi dincolo de ea era

[4] *Ibidem*, cap. XI.

țara ultrasilvană, numită apoi transilvană (cele două prepoziții, *ultra* și *trans*, fiind sinonime) și oricine știa cât se întindea ea. Cronicarul pare să sugereze că pe teritoriul voievodatului transilvan pe care-l cunoșteau el și contemporanii săi se întinsese odinioară țara lui *Gelou*. E drept că acest teritoriu, înainte de 1200, își avea axa pe Someșuri, pe Mureș și pe Târnave, dar nu cuprinsese încă sub control ungar țările Hațegului, Oltului (Făgărașul), zona răsăriteană și sud-estică (unde tocmai urmau să fie colonizați secuii și cavalerii teutoni), precum și alte depresiuni de margine, apărate natural. Prin urmare, *terra Ulstrasilvana* înțeleasă de *Anonymus* pe vremea lui *Gelou* era, probabil, cea care apucase să intre sub control ungar și asupra căreia avea, în jur de 1150, ori cu ceva după această dată, autoritate voievodul. Aceasta pare să fie explicația lipsei din cronică a detaliilor referitoare la hotarele *Ultrasilvaniei*, dar faptul nu înseamnă, automat, că țara lui *Gelou* era cu necesitate atât de întinsă cât încearcă să sugereze cronicarul. Tot așa, nu există nici argumente împotriva unei asemenea întinderi. Pare însă evident că, pe când scria *Anonymus*, hotarele voievodatului Transilvaniei nu atinseseră încă linia Carpaților de sud și est.

Ce i-a determinat pe unguri să atace Transilvania? Ca și în cazul lui *Glad*, dar spre deosebire de *Menumorut*, aici nu se invocă moștenirea hunică drept pretext[5], deoarece părțile intracarpatice nici nu intraseră efectiv în „imperiul" hunic. Aici, mai prozaic, dar mai aproape de realitate - dincolo de motivații politice calchiate după o ideologie elitară, dominantă în epocă - se invocă bunătatea și fertilitatea acelei țări, bogăția ei în roade ale pământului, în aur și sare. Este interesant că exact aceleași motive i-au determinat și pe romani, la începutul erei creștine, să facă din Transilvania nucleul unei înfloritoare provincii romane. Izbitor de reală și de constantă peste milenii este și imaginea culegerii aurului din nisipul râurilor. Unul dintre ele a și fost botezat de unguri *Aranyos*, adică „râul cu aur" (în română Arieș). Această acțiune de spălare a nisipului aurifer a fost practicată de daco-romani, de români pe la anul 900 și apoi încă mai mult de un mileniu, până în secolul XX, de către urmașii acelor daco-

[5] St. Brezeanu, *„Romani" și „Blach."*, p. 1335.

romani şi români. Toate sursele concordă în a susţine că numai românii şi înaintaşii lor au făcut această operaţiune în Munţii Apuseni, deşi beneficiarii ei au fost alţii, mai întotdeauna.

Confruntarea dintre cele două oşti ridică şi ea o serie de probleme. Este vorba despre o clară incompatibilitate între felul de a lupta al oamenilor lui *Gelou* şi modul de luptă al călăreţilor stepei. Mândria acestora, conştiinţa superiorităţii lor militare sunt evidente. Dar această nepotrivire nu era atât de dotare, cât de tactică, de rapiditate a şarjelor de cavalerie etc. Altminteri, şi oamenii lui *Gelou* erau înarmaţi cu arcuri şi săgeţi (*arcus et sagittas*) - termeni moşteniţi în română din limba latină - şi dispuneau de fortificaţii, din care una e amintită, fără să fie localizată precis şi numită. Slăbiciunea lui *Gelou* şi a oamenilor săi, populaţie sedentară şi cultivatoare, venea, mai ales, cum spune cronica, din desele atacuri, de data aceasta dinspre răsărit, ale altor neamuri ale stepei, anume pecenegi şi alţi turanici (cuprinşi sub etniconul *kun-cumani*, dar nu cumanii propriu-zişi de mai târziu)[6], ce se apropiaseră de Dunărea de Jos şi de Carpaţi, venind din zonele nord-pontice. În aceste condiţii şi ca urmare a secolelor de invazii barbare trecute peste *Dacia*, era firesc ca supuşii lui *Gelou* să fie caracterizaţi drept „cei mai sărmani", iar ducele drept neputernic. *Anonymus* reflectă aici o altă evidentă realitate, când vorbeşte de aur în acelaşi context cu sărăcia oamenilor. Aurul locurilor şi sărăcia locuitorilor au rămas o constantă în Munţii Transilvaniei de-a lungul secolelor.

Cu toată această sărăcie şi lipsă de forţă a localnicilor, lupta a fost înverşunată şi putem presupune că nu a decurs sub forma unei singure confruntări. În mai multe cetăţi din secolele IX-XI, stratul corespunzător începutului de secol X cuprinde urme de arsură, distrugeri şi avarii, care nu pot fi puse exclusiv pe seama atacurilor pecenege, ci şi a celor ungureşti[7]. Arheologia a demonstrat că în epoca lui *Gelou* funcţionau în Transilvania mai multe fortificaţii de pământ şi lemn,

---

[6] V. Ciocâltan (*Observaţii*, p. 450) presupune că acei *Cumani* puteau fi avari, khazari sau bulgari.

[7] M. Rusu, *Consideraţii*, p. 188.

precum cele de la Dăbâca, Moigrad, Cuzdrioara, Şirioara, Dedrad, Chinari, Cluj-Mănăştur, Moreşti şi Moldoveneşti[8], unele dintre ele putând fi situate la hotarele stăpânirii sale, drept cetăţi de apărare.

S-a discutat mult în istoriografie despre chestiunea cetăţii de reşedinţă a lui *Gelou*, sugerată de cronică prin expresia *castrum suum*. Singurul indiciu dat de cronicar era râul Someş, în sensul că cetatea era situată lângă Someş. Evident, mai întâi s-a făcut o asociere între numele lui *Gelou* şi cel al satului *Gilău* sau *Gelău*, situat nu departe de Cluj, iar apropierea, cum se va vedea, era pe deplin justificată. Numai că investigaţiile nu au dus, deocamdată, la descoperirea în hotarul Gilăului a vreunei cetăţi din acea vreme. Pe de altă parte, din cronică nu reiese că *Gelou* a fost ucis la cetatea sa, ci în drum spre aceasta, lângă râul Căpuş, adică tocmai acolo unde se află localitatea Gelău (Gilău). Probabil că toponimicul în chestiune nu este legat de vreo cetate existentă în epocă, ci pur şi simplu de locul unde a murit *Gelou*. Dacă Gilăul este legat de acest fapt istoric şi dacă drumul lui *Gelou* pornise de la râul Almaş, se poate presupune că acel *castrum suum* era la Cluj-Mănăştur. Spre o asemenea concluzie ar conduce realitatea geografică.

Totuşi, cele mai multe opinii din ultimele decenii înclină să identifice acel „castru" de lângă Someş cu cetatea Dăbâca, situată cam la 10 km vest de vărsarea râului Lona în Someşul Mic. Numele de Dăbâca e de origine slavă şi vine de la termenul „dlubocu", însemnând înfundătură sau adâncitură[9]. Prima pomenire documentară a cetăţii este în legătură cu o luptă a oştii maghiare cu pecenegii. Pentru a pune capăt unor incursiuni pecenege în *Pannonia* şi Transilvania, regele Solomon (1063-1074) împreună cu ducii Geisa şi Ladislau au ieşit cu oastea înaintea pecenegilor în retragere (conduşi de Osul) şi i-au aşteptat o săptămână în târgul sau cetatea Dăbâca (*in urbem Dobuka*). Lupta a avut loc nu departe de Dăbâca, la Chiraleş, în 1068[10].

---

[8] *Ibidem*; idem, *Les Formations*, p. 365.

[9] Şt. Pascu, M. Rusu ş.a., *Cetatea*, p. 153.

[10] *Ibidem*, p. 154.

Cu timpul, în teritoriile cucerite şi anexate coroanei, ungurii au organizat, peste instituţiile populaţiei locale, instituţii feudale apusene, cum au fost comitatele. De obicei, centrele acestor comitate au fost la început vechi fortificaţii ale aceleiaşi populaţii locale. Astfel, comitatul Dăbâca, amintit documentar la 1164, şi-a avut reşedinţa în cetatea omonimă. Săpăturile arheologice au confirmat faptul că, timp mai îndelungat, inclusiv în secolele VIII-XI, la Dăbâca a funcţionat o puternică cetate cu patru incinte şi cu un inventar bogat şi variat[11]. Toate aceste motive, ca şi poziţia sa geografică şi strategică, de apărătoare a drumului pe care se transporta sarea de la Sic spre Porţile Meseşului, i-au determinat pe specialişti să considere că Dăbâca ar fi fost cetatea lui *Gelou*. Ceea ce este cert, însă, este faptul că cetatea exista şi funcţiona în preajma anului 900.

Despre componenţa etnică a ducatului intracarpatic şi despre etnia conducătorului său, cronicarul este cu mult mai precis decât în cazul ducatelor vecine, ale lui *Menumorut* şi *Glad-Ahtum*. Astfel, el spune că ţara era locuită de români şi slavi şi că ducele era un anume român. Ba, la un moment dat, *Gelou* e numit de-a dreptul *dux Blacorum*[12], semn al faptului că elementul etnic principal în ţară erau românii. Aflată în acord cu o serie de antecedente – fixarea în Transilvania a nucleului statului dac şi a capitalei sale, Sarmizegetusa, existenţa aici a centrului provinciei romane *Dacia* şi a capitalei sale, Ulpia Traiana, desfăşurarea în Transilvania a celui mai intens şi mai direct proces de romanizare, relevarea dovezilor de viaţă romană şi apoi străromânească în zona intracarpatică după 275 d.Hr., afirmarea, chiar de către cronicarii unguri, a conştiinţei originii romane a românilor etc. – şi precedente – masiva prezenţă românească în Transilvania, consemnată documentar la modul direct cel puţin din secolul XII –, afirmaţia lui *Anonymus*, că la primele atacuri ungureşti din jurul anului 900 românii existau ca băştinaşi în Transilvania, nu a surprins iniţial pe nimeni. Chiar cronicile maghiare din secolele XII-XIV, nu numai gestele lui *Anonymus*, arătau că românii erau colonii şi păstorii romanilor, rămaşi

---

[11] *Ibidem*, passim.

[12] *Anonymus*, cap. XXVI.

de bunăvoie în *Pannonia*. Cu atât mai mult prezența lor era firească în Transilvania. Cu alte cuvinte, cronicarii maghiari timpurii afirmă originea romană a românilor și, în dreaptă consecință, existența acestora pe fostele teritorii romane.

Ulterior, lucrurile au căpătat alte conotații, și prezența românilor în Transilvania înainte de 900, precum și existența reală a lui *Gelou* au fost puse sub semnul incertitudinii. Relativ recent, s-a pornit de la faptul că opera notarului lui *Béla* este o lucrare de propagandă, făcută în interesul marii nobilimi de viță veche, care avea interesul să-și bazeze dreptul de proprietate pe străvechea ascendență genealogică, ascendență pe care noua aristocrație domenială nu o putea invoca[13]. Astfel, *Anonymus* a apărat interesele aristocrației de origine tribală, amenințată la sfârșitul secolului XII de deposedări regale în favoarea unor nou veniți, chiar străini de Ungaria. Pe de altă parte, tot el ar fi creat cu ajutorul toponimelor personaje princiare importante învinse de unguri, spre a spori gloria acestora[14]. În această categorie s-ar încadra și *Gelou*.

Numai că, așa cum s-a dovedit în mod judicios de către unii reputați specialiști[15], acest lucru este imposibil. Dacă intenția notarului era să sporească gloria lui *Árpád* și a lui *Tuhutum*, ei nu aveau nevoie de un adversar ca *Gelou*, prezentat modest chiar de cronicar, în sensul că era *minus tenax* și avea soldați slabi, înarmați doar cu arcuri și săgeți. Nici românii, ca adversari „creați", nu ar fi servit deloc intenția lui *Anonymus*, deoarece ei erau, cum s-a arătat, „cei mai sărmani oameni din toată lumea"[16]. Ce fel de glorie aducea înfrângerea unui asemenea inamic? Cronicarul, dacă era un plăsmuitor, nu avea decât să consemneze – în dreptul numelui lui *Gelou* – *quidam Bulgarus* sau *quidam Sclavus* în loc de *quidam Blacus*, răspunzând astfel cum s-ar fi cuvenit presupuselor sale intenții[17].

---

[13] Gy. Györffy, *Formation*, p. 30.

[14] *Ibidem*; V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 448.

[15] V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 448-449; V. Spinei, *Migrația*, p. 128.

[16] V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 448.

[17] V. Spinei, *op. cit.*, p. 128.

Dar mai există un fapt esențial care contravine interpretării tendențioase de mai sus: ca apărător al nobilimii vechi, cronicarul nu avea de ce să creeze dovezi fictive pentru a justifica moștenirea transilvană a lui *Tuhutum*, deoarece neamul acestuia era stins în Transilvania încă din preajma anului 1000, fapt consemnat în cronică de însuși *Anonymus*[18]. Cu alte cuvinte, în acest caz, cronicarul nu avea motivația falsului; prin urmare, în dreaptă logică, nu a procedat la fals.

Sub aspect etimologic, numele *Gelou* a fost considerat de origine maghiară, slavă sau turcică[19], dar faptul nu are însemnătate în cazul de față, din moment ce etnia purtătorului său e cunoscută. Această situație nu face decât să confirme concluzia de mai sus, anume că rezonanța antroponimelor nu are, cel mai adesea, legătură cu etnia purtătorilor lor.

O altă chestiune importantă este a relației dintre antroponimul *Gelou* și toponimul *Gilău*, anume dacă *Gelou* se trage din *Gilău* sau invers. În general, specialiștii maghiari sunt de acord că de la antroponime s-a ajuns la toponime sau hidronime în Ungaria medievală[20]. La fel s-a întâmplat și în Țările Române: numeroase toponime sunt creații secundare, derivând din antroponime. În cazul concret discutat, s-a dovedit că de la întemeietorul dinastiei arpadiene și de la aproape toți descendenții săi mai importanți sau de la căpeteniile sale au derivat numeroase localități: *Árpád*, *Tarhacsia* (de la *Tarhos*, fiul lui *Árpád*), *Tevel* (de la fiul lui *Tarhos*), *Tormás* (de la fiul lui *Tevel*), *Koppány* (de la nepotul de frate al lui *Tormás*), *Üllö* (de la fiul lui *Árpád*), *Tas* (de la fiul lui *Üllö*), *Jutas* (de la fiul lui *Árpád*), *Fajsz* (de la fiul lui *Jutas*), *Zoltán* (de la fiul lui *Árpád*), *Taksony* (de la fiul lui *Zoltán*), *Geycheyd* (de la *Géza*, fiul lui *Taksony*), *Bogat* (de la căpetenia *Bugat*), Szabolcs, Zsombor, Sarolt etc.[21] Din moment ce această regulă se aplică la teritoriul Ungariei medievale și în condițiile în care s-a arătat cum se

---

[18] V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 448-449.

[19] N. Drăganu, *Românii*, p. 428-432; V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 450-451.

[20] Pesty Fr., *Magyarország*, p. XXVIII. Vezi și Gh. I. Brătianu, *Tradiția*, p. 210.

[21] V. Spinei, *op. cit.*, p. 139-142.

reflectă în toponimie numele lui *Menumorut*, *Glad* şi *Ahtum*, nu vedem de ce *Gelou* ar face excepţie, mai ales că prezumpţia de fals a dispărut. Prin urmare, *Gelou*, „un anumit român", având o existenţă reală, are acelaşi drept ştiinţific de a fi socotit erou eponim ca şi căpeteniile enumerate. Ca urmare, numele Gilăului provine de la cel al lui *Gelou* şi nu invers[22]. Numele românesc al localităţii *Gilău*, cu varianta *Gelău*, trimite în mod cert la *Gelou* din cronica lui *Anonymus*, forma maghiară a toponimului, *Gyalu*, fiind mult mai îndepărtată[23]. De fapt, *Gelău* şi *Gelou* redau grafic exact acelaşi cuvânt, în condiţiile în care vocala *o* din *Gelou* reprezintă sunetul românesc *ă*, ca în *Copus* pentru *Căpuş*, din acelaşi context[24]. Prin urmare, indiferent de originea sa îndepărtată (explicabilă, probabil, prin intensele contacte ale românilor cu populaţii turcice premaghiare), antroponimul *Gelou* este un produs lingvistic românesc - dovadă fonetismul specific limbii române, înregistrat de *Anonymus* - ca şi toponimicul *Gilău*, căruia i-a dat naştere[25].

În urma acestor mărturii, se impune concluzia că *Gelou* şi statul incipient condus de el au avut o existenţă reală. Localizată în spaţiul ultrasilvan, această formaţiune politică, cu axa pe Someşuri şi pe Mureş avea structuri organizatorice, social-economice, politice şi militare destul de solide. Autoritatea supremă era „ducele" *Gelou*, care *ţinea domnia* (*dominium tenebat*). Cultivarea pământului fertil, extragerea sării şi a aurului stau mărturie pentru nivelul vieţii economice. Apărarea ţării era asigurată de armată şi de cetăţi. Armata era formată din călăreţi şi pedestraşi, înarmaţi cu arcuri şi săgeţi. În condiţiile vieţii precare şi nesigure, ale atacurilor barbare, supuşii lui *Gelou* erau, în general, săraci, dar aceasta nu exclude existenţa unei elite sociale şi politico-militare, care deţinea puterea alături de „duce". Sub aspectul politicii externe, spre deosebire de contemporanii săi, *Gelou* pare

---

[22] V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 449.

[23] *Ibidem*, p. 450.

[24] *Ibidem*.

[25] *Ibidem*, p. 450-451.

complet independent, cronica nemenţionând nici un fel de relaţie de vasalitate cu alt suveran.

Mai rămâne de lămurit chestiunea titlului politico-militar al lui *Gelou* şi al contemporanilor săi din Crişana şi Banat. În general, istoriografia română i-a numit pe aceştia *voievozi* (de la un termen de origine slavă), chiar dacă izvoarele nu îi menţionează ca atare. Se justifică oare o asemenea denumire?

Titlul dat de către *Anonymus* acestor conducători este acela de *duce*. Dar, cum s-a văzut, tot *duce* (de la latinescul *dux,-cis*) au fost numiţi şi *Árpád* sau unii conducători premaghiari de pe cuprinsul viitoarei Ungarii. Prin urmare, numele de *duce* este unul generic şi nu reflectă felul în care aceşti conducători se denumeau pe sine sau modul în care îi numeau supuşii lor. S-a presupus, cum s-a arătat mai sus, că în limba română veche – prin caracterul său romanic – s-a păstrat denumirea de *ducă*, având înţelesul de comandant sau conducător cu atribuţii militare. Ca urmare, s-ar justifica numele de *duci*, dat în româneşte liderilor amintiţi. Numai că, în urma contactelor strânse şi apoi a convieţuirii cu slavii, românii – chiar dacă vor fi avut în limbă termenul *ducă* – au trecut la utilizarea curentă a cuvântului *voievod*, sinonim al celuilalt. Mai mult, românii sunt singurii din această regiune, care au dat şefului statelor lor medievale titlul suprem de „mare voievod şi domn", titlu purtat numai sub forma de „voievod", aşa cum dovedesc documentele secolului XII (şi ulterior, până în secolul XVI), şi de către conducătorii Transilvaniei, ajunsă sub dominaţie ungară. Mai ales denumirea de *voievod* păstrată la nivel central în Transilvania – singura regiune cuprinsă în Regatul Ungariei care avea în frunte un dregător cu acest nume, similar titlului suveranilor români de la sud şi est de Carpaţi –, ca şi perpetuarea, secole la rând, a instituţiei voievodale la nivel local, atât în Transilvania intracarpatică, cât şi în Crişana, Maramureş şi Banat, sunt argumente hotărâtoare care să determine istoriografia română să utilizeze pentru *Gelou* şi contemporanii săi titlul de *voievod*. De altfel, cele două cuvinte – *duce* şi *voievod* – sunt, în cazul de faţă, cvasisinonime. Noi am preferat forma *duce*, deoarece ea este cea cuprinsă în izvoarele latine, deşi nu avem garanţia că ea reflectă particularismul Transilvaniei.

3.8. Ducatul lui Geula (Iulus, Iula sau Gyla)

La moartea lui *Gelou*, cum s-a văzut, puterea a fost preluată, în *Ultrasilvana*, cu învoirea locuitorilor ţării – români şi slavi – de către *Tuhutum*. El nu a luat conducerea acelei ţări pentru ducele *Árpád*, *ci pentru sine şi pentru urmaşii săi*, cum spune *Anonymus*. Prin urmare, *Tuhutum* a creat în „ţara de peste pădure" un *dominium* propriu şi o dinastie: „Iar *Tuhutum* din ziua aceea a stăpânit ţara în pace şi fericire şi urmaşii lui au stăpânit-o până în timpul regelui Ştefan cel Sfânt"[26].

Urmaşul lui *Tuhutum* a fost întâi *Horca*, fiul său. El a avut doi copii, anume pe *Geula* şi *Zubor*. *Geula* a avut două fete, *Caroldu* şi *Saroltu*, iar *Zubor*, la rându-i, a dat naştere lui *Geula cel Mic* sau *Tânăr* (*Minor Geula*), tatăl lui *Bua* şi *Bucna*. Mai spune *Anonymus* că în timpul lui *Geula cel Tânăr*, care a întreprins multe acţiuni duşmănoase contra regelui Ştefan, suveranul ungar ar fi „subjugat ţara Ultrasilvană"[27]. Pe de altă parte, aceeaşi sursă precizează că *Sarolt*, fiica lui *Geula Maior*, a fost chiar mama regelui Ştefan I. Înfrânt de rege, deşi îi era rudă, *Geula cel Tânăr* a fost dus legat în Ungaria şi ţinut toată viaţa în închisoare, „fiindcă nu avea credinţă şi refuza să fie creştin" (*christianus*) şi, evident, pentru că era inamicul suveranului ungar[28].

Dar aceste nume şi fapte, prezente la *Anonymus*, apar şi în alte surse. Astfel, o serie de izvoare bizantine (Skylitzes, Kedrenos şi Zonaras)[29] menţionează că, în jur de 950, prinţul *Gylas*, botezat în legea creştină la Constantinopol şi dăruit cu titlul de *patricius*, l-a luat cu sine în ţara sa la întoarcere pe episcopul *Hierotheus*, hirotonisit de patriarhul *Theophylactos*[30]. Cei mai mulţi istorici l-au identificat pe acest *Gylas* cu ducele *Gylas, Geula, Iula* sau cu regele *Iulus*, cum este numit în cronici. *Anonymus*, cum s-a văzut, îl prezintă pe *Geula* (*Gylas*) ca pe fiul lui *Horca* şi nepotul lui *Tuhutum*. Prin fiica sa Sarolta,

---

[26] *Anonymus*, cap. XXVII.

[27] *Ibidem*.

[28] *Ibidem*.

[29] I. Lupaş, *Studii*, p. 67.

[30] *Ibidem*, p. 66-67.

căsătorită cu ducele ungar *Géza* (972-997), *Geula* devine bunicul regelui Ştefan I.

Simon de Keza îl consideră pe *Iula* drept căpitan al lui *Árpád*, „care a intrat mai întâi în *Pannonia* şi a locuit apoi în Transilvania"[31]. *Cronica pictată de la Viena* (scrisă de Marcus de Kalt) - din acelaşi arhetip cu cronica bihoreanului - crede şi ea că *Gyula* era unul dintre comandanţii lui *Árpád*: „Acest *Gyula* era un mare şi puternic duce, care a descoperit, cu ocazia unei vânători, în Transilvania, o mare cetate [probabil, Alba Iulia], ce fusese construită, în urmă cu mai mult timp, de către romani[32]. Fiica sa *Sarolta* a fost căsătorită cu ducele *Géza*, „la sfatul şi cu sprijinul lui *Beliud*, care conducea ţara lui *Kulan*"[33]. Ţara lui *Kulan*, lăsată moştenire ginerelui său *Beliud*, este o formaţiune politică localizabilă incert undeva spre sudul Transilvaniei[34] şi pomenită în *Cronica pictată*[35], fără alte amănunte. Căsătoria *Saroltei* cu ducele *Géza* prin mijlocirea lui *Beliud* arată mai degrabă că ţara lui *Gyla* era separată de ţara lui *Géza* şi independentă de ea. Considerarea acestui *Gyla* drept căpitan al lui *Árpád* este o eroare a unora din cronici. Probabil că iniţial a fost vorba despre un alt *Gylas*, un contemporan al lui *Árpád*, cu o funcţie importantă (*gylas*, cum s-a văzut, e o demnitate, un rang), care ulterior a fost contopit cu celălalt *Gyla* sau *Geula*, ducele ultrasilvan. Acesta din urmă, ca nepot al lui *Tuhutum*, nu putea trăi decât pe la 950. Numai astfel fiica lui se putea căsători cu *Géza*, spre a deveni apoi mama lui Ştefan I.

Deci, ducii Transilvaniei care au purtat numele *Gyla* (cu variante) sunt personaje certe, atestaţi de mai multe surse scrise, iar ducatul guvernat de ei nu s-a aflat sub dominaţia ducilor arpadieni în secolul X. Mai mult, *Gyla* cel Bătrân primeşte titlul de *patricius*, devenind federat sau vasal al Bizanţului. Constantin Porfirogenetul îi trimite

---

[31] M. Rusu, *Les formations*, p. 372.

[32] *Ibidem*.

[33] *Ibidem*.

[34] Idem, *Consideraţii*, p. 188.

[35] *Cronica pictată*, p. 21.

un episcop de rit bizantin, punându-se astfel bazele unei episcopii răsăritene la Alba Iulia. Această episcopie a lui *Hierotheus* nu se putea crea doar ca urmare a convertirii lui *Gyla*. Este clar că episcopia era pentru mulțimea de credincioși - români și slavi -, despre care se știe că locuiau în ducat încă de pe vremea lui *Gelou*.

Alte amănunte despre ducatul ultrasilvan, până la domnia lui *Gyla-Geula cel Tânăr*, nu mai există în sursele scrise cunoscute. *Cronica pictată*... îl confirmă pe *Anonymus* în acest sens: *Geula cel Tânăr* fusese „dușmanul ungurilor din *Pannonia*" și „el nu a încetat să-i atace pe unguri"[36]. Atașat bisericii răsăritene, ca și supușii săi și ca și înaintașul său cu același nume, având în cetatea sa, Alba Iulia, un episcop trimis de la Constantinopol, *Geula* își va fi agravat situația în ochii regelui Ștefan I. În jurul anului 1000, contradicțiile dintre biserica romană și cea constantinopolitană erau foarte ascuțite, iar neofitul Ștefan, botezat în rit latin, va fi profitat de orientarea lui *Geula* spre Constantinopol, pentru a-l ataca[37]. Expresia „nu voia să fie creștin" (*noluit esse christianus*), aplicată de *Anonymus* lui *Geula*, nu trebuie să înșele, deoarece „creștin" în sursele occidentale înseamnă creștin roman, mai ales că, după Cruciada a IV-a (1204), „schismaticii" (=creștinii ortodocși) sunt asimilați ereticilor[38]. Dacă *Anonymus* și-a scris cronica în jur de 1200, este firesc ca el să fi folosit această terminologie, în cadrul căreia creștinul răsăritean nu era considerat și nu era numit *christianus*.

Nu este însă exclusă nici ipoteza ca *Geula* să fi revenit la păgânism, deși existența episcopiei bizantine în țara sa pledează împotriva acestei supoziții.

Oricum, acest *Geula*, care, pe la 1002, „domnea peste întreaga țară transilvană", este atacat de oastea ungară și înfrânt. Regele oferă ducatul transilvănean rudei sale *Zoltán* (*proavum suum nomine Zoltán*)[39]. Parte din aurul și bunurile jefuite au fost donate de Ștefan I bisericii din Alba Regală (Székesfehérvár), numai că „deoarece

---

[36] M. Rusu, *Les formations*, p. 374.

[37] *Ibidem*.

[38] Ș. Papacostea, *Românii*, p. 51-55.

[39] *Cronica pictată*, p. 32.

bunurile acestui *Gyula* fură câştigate prin procedee rele, biserica însăşi luă foc de mai multe ori"[40]. De mare importanţă pentru rege era şi sarea Transilvanei, fapt pentru care-l va ataca şi pe *Ahtum* din Banat, căci acesta îndrăznea s-o vămuiască.

O dată cu *Geula*, captiv pentru întreaga viaţă, au fost duşi în Ungaria şi fiii săi, *Bua* şi *Bucna*. După moartea lui Ştefan I, pe vremea urmaşului său Petru (1038-1046, cu o întrerupere), *Bua* şi *Bucna* cu rudele lor s-au ridicat contra acestui din urmă rege de rit latin, în 1046, voind să plaseze pe tronul Ungariei pe Andrei, *Béla* sau *Levente* (iniţial creştini răsăriteni)[41]. Mişcarea a căpătat curând şi unele accente păgâne. Regele Petru a fost prins şi orbit, conform obiceiului de a-i pedepsi pe uzurpatorii de tron. Dar mişcarea nu s-a încheiat. Unii nobili, în frunte cu *Vatha*, din cetatea *Bellus*, s-au adunat la Cenad şi au trimis soli în Rusia, la Andrei şi *Levente*, cărora le-au promis suport în obţinerea tronului ungar. Aceştia au venit în Ungaria, la *Novum Castrum* (Abaujvár), s-au pus în fruntea răsculaţilor şi i-au îndemnat „să meargă şi să moară după ritul străbunilor"[42]. Insurgenţii au omorât trei episcopi (*Buldus*, *Benedictus* şi *Gerardus*), cum s-a văzut, „numeroşi preoţi şi laici", dar, mai ales, „pe toţi germanii şi latinii care se aflau răspândiţi în Ungaria şi ocupau diferite funcţii"[43].

Cronica îi acuză pe răsculaţi că doreau să trăiască după obiceiul păgân sau, alteori, că erau eretici, adică ortodocşi, iar lui *Levente* îi reproşează că „n-a trăit după credinţa catolică"[44]. Mişcarea din 1046 a căpătat clare accente păgâne, dar, în unele momente ale ei, pare să fi reprezentat şi o confruntare între adepţii bisericii romane şi cei ai bisericii răsăritene.

O altă mişcare cu aspect religios a izbucnit în timpul domniei lui *Béla* I (1060-1063), insurgenţii cerând să trăiască după ritul păgân şi să scape de perceptori[45].

---

[40] M. Rusu, *Les formations*, p. 374.

[41] *Ibidem*, p. 375; idem, *Consideraţii*, p. 194-195.

[42] Idem, *Les formations*, p. 375.

[43] *Ibidem*.

[44] *Ibidem*.

[45] Idem, *Consideraţii*, p. 195.

Aceste mişcări din 1046 şi 1060 par să fi avut şi alte semnificaţii decât cele pur religioase. Sunt evidente şi implicaţiile politice (ridicarea contra regelui Petru), sociale (dorinţa de a scăpa de dări şi alte prestaţii) şi chiar „naţionale“ (atacarea şi omorârea străinilor din Ungaria). Pe de altă parte, răscoala din 1046, condusă la început de fiii lui *Gylas cel Tânăr*, trebuie să fi avut legătură şi cu soarta ducatului ultrasilvan. Încă de la început, după capturarea lui *Gyla*, la cârma ducatului a fost instalat un localnic, anume *Zoltán Ardeleanul (Zoltán Erdeelui)*, rudă, probabil dinspre mamă, cu Ştefan[46]. Acţiunea lui *Bua* şi *Bucna* din 1046 trebuie să fi avut şi tentă politică, în sensul că aceştia doreau preluarea moştenirii paterne.

Anonymus nu numeşte nici cetatea de reşedinţă a lui *Gyla*, în schimb alte surse menţionează fortificaţia de la Bălgrad (Alba Iulia), în legătură cu acele evenimente de la începutul secolului XI. După *Legenda Sf. Ştefan*, scrisă de episcopul Hartvic, între pecenegi şi unguri s-a dat o luptă la *Alba Transilvana*[47]. *Cronica pictată de la Viena*, vorbind de *Gyula cel Bătrân*, spune despre el, cum s-a văzut, că a descoperit o mare cetate construită de romani[48], iar *Chronicon Posoniense* precizează că cetatea găsită de *Gyula* în Transilvania se numea *Alba*[49]; la Henric de Mügeln, numele cetăţii este *Weissenburg*[50], adică Cetatea Albă. Numele acesta a fost dat iniţial, sub forma *Bălgrad*, de către populaţia româno-slavă din zonă. Românii au numit (până în secolul XX) cetatea şi oraşul utilizând toponimul Bălgrad, tradus apoi în maghiară (*Fehérvár*) şi în germană (*Weissenburg*). Este mai presus de orice îndoială că forma *Bălgrad* este cea mai veche, deoarece ea provine din perioada de convieţuire româno-slavă, atestată arheologic şi în scris (de către cronicile latino-maghiare) ca fiind premaghiară.

Puternica aşezare romană *Apulum* i-a impresionat de timpuriu pe toţi locuitorii Transilvaniei prin zidurile sale albe, căzute în ruină,

---

[46] V. Spinei, *op. cit.*, p. 142.

[47] M. Rusu, *Les formations*, p. 379.

[48] *Ibidem.*

[49] *Ibidem.*

[50] *Ibidem.*

dar solide încă. Aici își va fi avut centrul *Gyla* cel Bătrân, aici a fost, probabil, sediul episcopiei conduse de *Hierotheus* și tot aici va fi rezistat *Gyla* cel Tânăr în fața regelui Ștefan. Desigur că și celelalte cetăți atestate arheologic pe vremea lui *Gelou* funcționau și la anul 1000 în Transilvania.

După moartea lui Ștefan I (în 1038), regatul trece printr-o puternică criză, datorată, pe de o parte, luptelor pentru tron dintre Petru și Aba Samuel și, pe de alta, răscoalelor cu aspect religios și social-politic din 1046 și 1060-1063. În aceste condiții, Transilvania își recâștigă vechiul statut de țară separată.

După moartea lui *Gelou*, de-a lungul acelui *saeculum obscurum*[51], Transilvania nu a mai fost condusă de români, dar și-a păstrat statutul de independență și, datorită numărului mare de creștini de rit răsăritean – români și slavi –, a găzduit, începând cu jumătatea veacului X, o episcopie dependentă de Constantinopol. Evident, după marea schismă din 1054, s-a pus problema înființării la Alba Iulia a unei episcopii catolice. Datorită împrejurărilor interne și internaționale nefavorabile, acest lucru a fost posibil, se pare, numai în vremea regelui Ladislau (1077-1095) sau chiar ceva mai târziu, după anul 1100. Oricum, primul episcop catolic cunoscut este Simion, menționat documentar abia în 1111, ca martor la un act de danie[52]. Activitatea noii episcopii se va intensifica însă numai în a doua jumătate a secolului XII, o dată cu întărirea stăpânirii politice și militare a Regatului Ungariei.

---

[51] Vezi H. Zimmermann, *Veacul*, passim.

[52] Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 305.

4. Transilvania în secolele XI-XIV. Schiță istorică

4.1. Cucerirea Transilvaniei de către maghiari (secolele XI-XIII)

Statul maghiar, întemeiat în a doua parte a secolului X și consolidat abia în urma creștinării de după anul 1000, nu a avut capacitatea să cucerească și, mai ales, să domine Transilvania decât într-o perioadă mai târzie. Dacă zonele de câmpie ale Crișanei și Banatului au fost mai ușor de anexat și de stăpânit, regiunile colinare și montane, văile superioare ale râurilor, depresiunile intramontane și, mai ales, Transilvania intracarpatică au fost supuse o vreme doar incursiunilor de jaf și de pradă, fără să poată fi cucerite efectiv.

Cucerirea propriu-zisă a Transilvaniei, adică a țării de dincolo de pădurea *Igfon*, a început în a doua parte a secolului XI. În 1068, o oaste din Transilvania întreprinde chiar o incursiune pe teritoriul Ungariei[1]. Regele Solomon (1063-1074) (cu principii Géza și Ladislau) răspunde acestei incursiuni și trece cu trupele sale prin Porțile Meseșului, ocazie cu care îi înfrânge pe pecenegi, cum s-a arătat, la Chiraleș. Această înfrângere a pecenegilor marchează începutul primei etape a pătrunderii ungurilor și a cuceririi organizate a Transilvaniei de către regatul arpadian. Ca urmare, în 1075, cancelaria regală emite primul document cunoscut în care apar realități transilvane, anume cetatea Turda (cu numele consemnat în forma românească), identică probabil atunci cu vechiul castru roman (al Legiunii a V-a Macedonica), ale cărui ziduri s-au păstrat la suprafață până în secolul XVII[2].

---

[1] M. Rusu, *Les formations*, p. 381.

[2] *Ibidem*.

Desigur, atacurile pecenegilor, corelate uneori cu cele ale românilor[3], au putut să reprezinte o piedică în calea înaintării stăpânirii ungare spre răsărit în Transilvania, fără ca aceste atacuri să fie o dovadă certă a unei ferme dominații politice pecenege în interiorul arcului carpatic[4].

La finele veacului XI își fac loc noi incursiuni spre apus ale populațiilor stepei[5]. Uzii și cumanii se îndreaptă deopotrivă spre Imperiul Bizantin și spre Ungaria. În 1071, prințul khazar cu o armată de pecenegi atacă Ungaria dinspre Belgrad, dar e respins, iar în 1074, un lider peceneg, *Zoltán*, se aliază cu *Géza*, în lupta sa pentru tron, contra regelui Solomon. Acesta, învins, va fi închis la Vișegrad și eliberat abia în 1083, de către Ladislau I. Dar, tot atunci, Solomon se refugiază la prințul Kutesk, șef al cumanilor, căruia îi promite stăpânirea asupra Transilvaniei, dacă îl ajută contra lui Ladislau I. Kutesk organizează o expediție de jaf în Ungaria, dar e respins și apoi înfrânt. Alți șefi cumani – *Copulei* și *Akus* – vor lupta contra regelui Ladislau, după ce, aveau să pustiască o bună parte a Ungariei. Prin urmare, rezultă că numai după victoria bizantinilor contra pecenegilor la Lebunion (1091) și după numeroasele lupte ale lui Ladislau I cu cumanii, dominația ungurilor asupra unei părți a Transilvaniei începe să se consolideze gradat[6]. Este vremea când în Transilvania se îngroapă o serie de tezaure monetare și când cancelaria regală nu mai emite nici un document referitor în mod direct la această țară.

Cu mare greutate s-a putut ieși, după 1100, din această perioadă de tulburări și de insecuritate.

Secolul al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea marchează ultima etapă a cuceririi teritoriului intracarpatic de către regalitatea maghiară. Vaste teritorii din est-sud-est și din zonele montane ale Transilvaniei, încadrate anterior doar formal în statul cuceritor, sunt acum organizate după modelul politic și economico-social implantat

---

[3] *Ibidem*.

[4] V. Spinei, *Migrația*, p. 131-132.

[5] M. Rusu, *op. cit.*, p. 383-384.

[6] *Ibidem*, p. 384.

dinspre Apus. O dovadă a acestui proces este înființarea de noi comitate – instituții administrativ-politice aduse de cuceritori – peste vechile țări, voievodate și cnezate românești. De pildă, pomenirea documentară simultană a mai multor comiți de Solnoc la cumpăna secolelor XII și XIII sugerează faptul că toate cele trei comitate cu acest nume (Solnocul Interior, Solnocul Exterior și Solnocul Mijlociu) existau deja în jur de 1200. În 1177 este atestat comitatul Clujului, format din partea centrală a fostului ducat al lui *Gelou* și desprins, se pare, din comitatul mai vast și mai vechi al Albei. Cu toate acestea, și comitatul Alba, cu centrul la Bălgrad (după vechiul nume românoslav) sau Alba Iulia, ce cuprindea nucleul fostei formațiuni politice a lui *Gyla-Iula*, este atestat în scris tot în 1177. În fine, comitatul Târnava, situat în centrul Transilvaniei, nu apare în documente înainte de 1214. Hunedoara apare consemnată drept comitat doar în 1276[7].

Tot în această perioadă, se încearcă introducerea în Transilvania a unei noi instituții străine, preluate de maghiari din lumea feudală germană, anume principatul. Însă, spre deosebire de voievodat, principatul era o instituție politică centrală care trebuia, în intenția promotorilor săi, să dea o nouă orientare „țării de peste păduri". În două documente din anii 1111 și 1113, este atestat un *Mercurius princeps Ultrasilvanus*, despre care se știu foarte puține lucruri și căruia nu i se cunoaște nici un rol în viața politică a Transilvaniei. Tot în 1111 este consemnat, cum s-a văzut, Simion *episcopus Ultrasilvanus*. Se pare că Mercurius și Simion au purtat titlurile de principe și, respectiv, episcop „in partibus", fără să fi rezidat efectiv în Transilvania. După mai bine de 60 de ani, vreme în care nici un alt conducător al Transilvaniei nu mai este cunoscut, apare la 1176 numele lui *Leustachius Voyvoda*, probabil fostul comite de Dăbâca de pe la 1164, care era acum căpetenia țării[8]. Faptul este semnificativ din cel puțin patru motive: 1) șirul conducătorilor Transilvaniei este întrerupt pentru peste șase decenii: 2) numele tradițional de voievod, recunoscut căpeteniei Transilvaniei, se va perpetua și menține de-a lungul evului mediu, până la 1541; 3)

---

[7] Șt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 99-103, 171-172.

[8] M. Rusu, *op. cit.*, p. 384.

dintre toate provinciile și țările cucerite și încadrate în Regatul Ungariei, numai Transilvania a păstrat formula voievodatului ca instituție politică centrală; 4) această instituție, deși modificată de către noii stăpâni, este identică la origine cu instituția omonimă din Țara Românească și Moldova. În zona central-sud-est europeană, numai conducătorii Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei au purtat titlul de voievod, inițial ca marcă a atribuțiilor lor militare supreme asupra țărilor lor. Desigur, voievodul Transilvaniei nu a mai putut avea și calitatea de dominus, pe care au avut-o omologii săi de la sud și est de Carpați, deoarece suveranitatea asupra țării și supușilor trecuse asupra regelui Ungariei prin cucerire. Oricum, menținerea în Transilvania a titlului de voievod sub stăpânire străină, după ce s-a încercat înlocuirea acestuia, pare să sugereze o anumită rezistență a populației locale în vederea contracarării dominației maghiare și a apărării tradiției. Probabil că, vreme de câteva decenii în secolul XII, lucrurile au fost grave și situația relativ instabilă în Transilvania, din moment ce țara pare să fi rămas mult timp fără conducător oficial, controlat de regalitate.

Ulterior însă, la nivel local și în mod treptat, implantarea unor modele, instituții și reguli străine nu a mai putut fi decât în mică măsură contracarată. O dată cu aceste comitate, au venit dregătorii adiacenți, slujbașii regelui, armata, castelanii, demnitarii cetăților, biserica catolică și instituțiile sale etc. Evident, în toată această perioadă (secolele XII-XIII), grupuri mai mari sau mai mici de populație, ca și persoane situate mai sus în ierarhia social-politică, religioasă și militară a regatului sunt orientate și deplasate spre Transilvania. În veacurile XIII și XIV începe să crească numărul posesiunilor de origine donativă din Transilvania, acordate de regii Ungariei nobililor lor credincioși din familii originare din Ungaria propriu-zisă. Aceste posesiuni sunt situate cu precădere în zonele joase din Câmpia Transilvaniei și pe văile râurilor, adică pe principalele direcții de penetrare a maghiarilor dinspre vest, și nu în regiunile montane, submontane sau în depresiunile de margine, unde cucerirea reală, la teritoriu, s-a făcut mai anevoios și mai târziu. Însă pentru încheierea cuceririi și pentru stăpânirea directă și efectivă a acestei țări bogate, pline de resurse, ca

şi pentru apărarea eficientă a ei şi a întregului regat, oficialităţile au găsit şi alte metode. Una dintre ele, considerată oportună şi folositoare, a fost colonizarea şi aşezarea organizată a unor populaţii străine pe teritoriul Transilvaniei.

4.2. Noi „oaspeţi" veniţi în Transilvania: secui, saşi

Cum s-a arătat mai sus, venirea unor grupuri sau persoane maghiare în Transilvania, încă în perioada cuceririi, nu mai era un lucru neobişnuit. Zonele deschise, anexate mai uşor şi mai de timpuriu, mai simplu de organizat şi de supravegheat, au stat efectiv în atenţia acestor colonişti timpurii. Numai că populaţia maghiară era destul de rară şi de puţină chiar şi în Câmpia Pannonică. Pentru întărirea regatului era nevoie de noi impulsuri demografice care, datorită unor împrejurări din epocă, trebuiau să vină din afară. Statul maghiar a fost încă de la începuturile sale un mozaic etnic. În legendarul testament lăsat de regele Ştefan I (997-1038) se spunea că regatul cu o singură „limbă" (în sens de etnie) este slab şi fragil. Felurite cauze au făcut ca, pe lângă popoarele şi populaţiile găsite de unguri la venirea lor în *Pannonia* şi în zonele adiacente, să fie încurajată colonizarea unor grupuri etnice din afara regatului, din zone mai îndepărtate sau mai apropiate, deopotrivă dinspre vest şi est, creştini sau păgâni. Nici o parte a regatului nu a fost ferită de asemenea colonizări[9]. În Transilvania, regiune de cucerire anevoioasă şi târzie, populaţia maghiară era prea puţină pentru a asigura o bună integrare a teritoriului în noul stat. Zone întregi din sud, din est, din Munţii Apuseni şi, în general, depresiunile de margine rămăseseră compact româneşti, deşi nici aici densitatea demografică nu era ridicată. Aceste regiuni trebuiau întărite în vederea apărării cu supuşi credincioşi, dăruiţi cu privilegii, supuşi care să fie recunoscători statului care i-a primit.

În afară de unguri, primul grup etnic mai important, aşezat la începutul mileniului II în Transilvania, au fost secuii. Conform

[9] J. Szűcs, *The Peoples*, passim; Ioan-A. Pop, *The Structure*, passim.

tradiției consemnate în cronicile latino-maghiare, ei erau mai vechi în *Pannonia* decât ungurii, chiar dacă originea lor precisă a rămas deocamdată nelămurită. Simon de Keza susține, cum s-a arătat, că secuii ar fi rămășițe ale hunilor și că, după invazia ungurilor, ar fi dobândit o parte din țară, „însă nu în Câmpia Pannoniei, ci în munții de margine", unde „au avut aceeași soartă cu românii; de aceea, amestecați cu românii, ei se folosesc de literele acestora"[10]. În secolele XI și XII, nu fără opoziții, secuii s-au convertit la creștinism, în ritul apusean.

Opiniile despre originea secuilor (hunică, pecenegă, maghiară, avară, gepidă, cumană etc.)[11] nu s-au putut închega până astăzi într-o teorie general acceptată, deși părerea că ei ar fi rămășițe ale triburilor khabaro-khazare, care au precedat cu puțin timp cucerirea Pannoniei de către maghiari, pare să fie mai verosimilă. Vechile cronici mai spun că secuii, pe la 895, le-au ieșit înainte ungurilor în Rutenia și că împreună au cucerit *Pannonia*. *Anonymus* îi consemnează apoi iarăși, cum s-a relevat, alături de unguri în luptele din Crișana contra ducelui *Menumorut*. Probabil că o parte a lor au rămas cu această ocazie acolo, alături de români. Alții vor fi rămas mai departe în *Pannonia*, alături de unguri, de la care au deprins ușor unele obiceiuri și limba maghiară, apropiată, se pare, de propria lor limbă. În mai multe izvoare, secuii sunt atestați ca războinici de temut, aflați în prima linie (*in prima acie*) în multe din luptele pe care ungurii le-au avut cu popoarele din jur. Ca avangardă a oștii maghiare, vor fi ajuns ei și în Transilvania propriu-zisă, după ce ungurii au început cucerirea sistematică a acestei țări. Pe la începutul secolului XII, o parte a lor se aflau probabil în centrul Transilvaniei, pe Târnave, unde toponimia (ca și cea din Crișana) amintește de ei. Este de presupus că, în acel moment, cucerirea efectivă a Transilvaniei atinsese văile Târnavelor. Mai târziu, în a doua parte a secolului XII și începutul veacului XIII, secuii fac ultimul pas spre est-sud-est, așezându-se, în linii mari, pe locurile unde trăiesc și astăzi[12]. Desigur că unii, în număr mai mic, au continuat

---

[10] *Simon de Keza*, p. 36-37.

[11] B. Köpeczi, *Histoire*, p. 177.

[12] Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 105-115.

să vieţuiască în diferite zone ale Ungariei, fiind cu vremea complet asimilaţi. Rosturile lor militare primordiale sunt de mare importanţă şi se pare că de aceste rosturi trebuie legat drumul lor cu popasuri până în regiunea Carpaţilor de Curbură: regii Ungariei i-au folosit ca luptători şi ca apărători ai frontierelor, oferindu-le în schimb, sub formă de privilegii, garantarea libertăţilor lor şi a propriului mod de organizare. De altfel, izvoarele confirmă în continuare menirea lor de militari: în jurul anului 1210, secuii, alături de saşi, români şi pecenegi, vor alcătui o oaste sub comanda comitelui Ioachim de Sibiu[13]; în 1241, românii şi secuii (*Olaci et Siculi*), locuitori lângă Munţii Carpaţi, au închis pasurile Carpaţilor pentru a opri trecerea tătarilor[14].

Documentele îi pomenesc pe secui organizaţi pe „neamuri", pe „generaţii", împărţite în „ramuri", ocupându-se mai ales cu creşterea animalelor, datorită reliefului muntos şi colinar. „Familiile mari" sau cetele (*hadak*) erau proprietare ale animalelor, pădurilor şi pământului; ele întemeiau mici nuclee rurale care treptat se contopeau formând sate. Pământul arabil, puţin cât era, se împărţea în loturi familiale numite „săgeţi" (*nyilföldek*) şi era tras la sorţi periodic. Satele erau împărţite în „decanate", adică în unităţi de câte zece gospodării. Această organizare gentilică arhaică a supravieţuit o vreme şi după aşezarea lor în zona de sud-est a Transilvaniei. În veacurile XIII şi XIV, însă, vechea organizare egalitară se estompează în favoarea noii ordini feudale. Se disting astfel în secolul XIV trei categorii militare, dar, de la un timp, şi sociale, anume secuii fruntaşi, cei călăreţi şi pedestraşii. Spre finalul veacului XIV, apare categoria ţăranilor fără pământ (*inquilini*) aşezaţi pe sesiile secuilor înstăriţi (*seniores*, *primores*, *primipili*)[15].

Sub aspect politico-administrativ, teritoriul ocupat de secui era împărţit în scaune (*sedes*), consemnate documentar în secolele XIV şi XV: Telegd, devenit Odorhei, Kezd, Orbai, Sepsi, Ciuc, Mureş, Arieş etc. După tradiţie erau şapte scaune, dar numărul lor a variat de-a

---

[13] Ş. Papacostea, *Românii*, p. 65; *DIR*, C, veac XI, XII, XIII, vol. I, p. 338-341.

[14] V. Spinei, *Moldova*, p. 161.

[15] Vezi S. Jakó, *Evoluţia*, p. 29-55.

lungul timpului, mai ales după ce s-au format și scaunele filiale. În fruntea scaunelor se afla câte un jude local, cu atribuții judecătorești și câte un jude regesc, reprezentând interesele puterii centrale. Un rol important în scaunele secuiești avea căpitanul (*maior exercitus*, *capitaneus sedis*), care comanda oștirea scaunului respectiv, dar avea și atribuții administrative și judecătorești, fiind superior în rang celor doi juzi scăunali. Deasupra tuturor se situa comitele (*comes Siculorum*), ca reprezentant al autorității centrale, cu rol politic, militar, administrativ, judecătoresc asupra tuturor scaunelor[16]. De multe ori, cei mai puternici și mai prestigioși voievozi ai Transilvaniei erau recunoscuți de rege și drept comiți ai secuilor. Mărturiile autonomiei teritoriale a secuilor apar încă din 1222, când un act emis de Andrei II amintește *terra Siculorum*[17], aflată categoric în regiunea popasului lor final. Gruparea comunităților autonome secuiești (*universitates*) într-un corp teritorial-etnic, sub conducător unic, dependent de regalitate, cu reguli proprii de drept, a marcat evoluția acestui grup spre statutul de „stare" (=entitate privilegiată), încadrată în congregația Transilvaniei (sfârșitul secolului XIII).

Colonizarea sașilor pe teritoriul Transilvaniei[18] prezintă anumite particularități în raport cu procesul analog referitor la secui, deși perioada venirii celor două grupuri etnice este aproximativ aceeași (o parte din sași au continuat să vină și după ce secuii se așezaseră). Colonizarea germană spre Europa de Est și, în speță, în zone aflate sub dominația Ungariei se încadrează într-un proces istoric mai larg, caracterizat uneori prin expresia „Drang nach Osten". Cert este că în Ungaria au început să vină coloniști germani chiar și înainte de anul 1000, adică înainte de creștinarea și feudalizarea ungurilor, de formarea statului propriu-zis. Împotriva lor s-au stârnit de timpuriu, cum s-a arătat, reacții dușmănoase. Însă colonizarea reală în Ungaria, în grupuri compacte și regiuni precise, s-a produs abia în secolele XII și XIII, în două valuri de coloniști: primul, petrecut în vremea consolidării

---

[16] Șt. Pascu, *op. cit.*, I, p. 218-221.

[17] *Ub.*, I, p. 22-24.

[18] Th. Nägler, *Așezarea*, passim.

puterii centrale, s-a caracterizat prin enclave, cu precădere rurale, diferențiate lingvistic și juridic de regiunile din jur; al doilea, desfășurat când autoritatea regală era deja subminată, nu a mai condus la insule de populație germană rurală, în schimb a fost propice formării orașelor germane[19]. Pe la jumătatea secolului XIV, toate cele cam 150 de orașe din regatul Ungariei aveau populație covârșitor germană[20]. Marile enclave de populație germană din Ungaria, mai precis din Slovacia și din Transilvania, nu s-au aflat în regiuni locuite prioritar de maghiari, ci de slovaci și, respectiv, români[21]. Deci, colonizarea sașilor a avut, pe lângă rolul economic și militar (de pază a granițelor) și un evident rol politic. Regalitatea a dăruit sașilor teritorii ce nu puteau fi ținute sub controlul direct al maghiarilor, deoarece Arpadienii nu mai aveau forțe proprii în vederea asigurării regiunilor de frontieră. În general, aceste zone, pe la 1150-1200, nu erau încă integrate administrației regale sau erau ocupate doar formal și provizoriu[22]. Ce motive i-au putut determina pe coloniști să-și părăsească locurile natale? Desigur, au fost cauze multiple și conjugate, economico-sociale, politice, demografice, naturale: creșterea populației în vestul Germaniei și Flandra, limitarea suprafețelor care puteau fi amenajate pentru agricultură, starea materială precară a unor categorii ale populației, unele calamități naturale, dispute senioriale, dorința de aventură, promisiunile ademenitoare ale regilor Ungariei, făcute prin agenții de colonizare etc. Coloniștii numiți germani nu au venit toți dintr-o regiune anume a Germaniei și nici măcar nu au fost cu toții de neam german. Documentele îi numesc pe noii veniți *hospites* și îi caracterizează ca *Theutonici*, *Flandrenses* sau *Saxones*[23]. Primul grup mai important se pare că a venit la chemarea regelui *Géza* II (1141-1162) în zona Sibiului și provenea în principal din Franconia. Alte grupuri au fost din Turingia, Bavaria, Saxonia, Flandra, nord-estul

---

[19] Ioan-A. Pop, *The Structure*, p. 19-20.

[20] J. Szücs, *The Peoples*, p. 17. Vezi și K. G. Gündisch, *Das Patriziat*, p. 9-100.

[21] Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 119.

[22] P. Philippi, *Ecclesia*, p. 126.

[23] Th. Nägler, *op. cit.*, p. 73-103.

Franţei etc., cuprinzând, alături de germani, şi valoni. În fruntea grupului de colonişti se aflau, de obicei, locatori sau greavi (*greb*, *grew*). Unii dintre ei au dat numele lor satului nou întemeiat şi au încercat să obţină o anumită preeminenţă cu caracter feudal asupra sătenilor. Sistemul de organizare a satelor corespundea vechilor comunităţi (mărci) germane. Câte zece gospodării dintr-un sat formau „zecimi" (*Zehner*), iar o sută de sate alcătuiau o unitate numită *Hundertschaft*. Pământul atribuit de regalitate saşilor s-a întins între Orăştie şi Baraolt şi între văile Târnavelor şi valea Oltului, adică zona de sud a Transilvaniei, plus ţara Bârsei şi regiunea Bistriţei. Acest teritoriu a fost împărţit, după tradiţie, în şapte scaune, dar, ca şi la secui, numărul de şapte a crescut cu vremea. Primele sunt menţionate în secolul XIV, deşi organizarea lor este, probabil, mai veche: Sibiu, Sebeş, Mediaş, Şeica Mare şi Mică, Cincu, Sighişoara, Orăştie, Nocrich, Rupea, Miercurea etc. Braşovul şi Bistriţa au primit denumirea de districte. În fruntea fiecărui scaun, ca şi la secui, era judele local şi cel regesc, iar cel mai înalt dregător era comitele saşilor (*comes Saxonum*), funcţie deţinută adesea de către cei mai puternici voievozi ai Transilvaniei. Organizarea autonomă a saşilor, modul lor de conducere, dependenţa lor directă de regalitate şi privilegiile de care se bucurau au fost trecute în scris în celebrul document „Andreanum" („Bula de aur a saşilor"), emis de regele Andrei II în 1224[24]. Începuturile autonomiei săseşti sunt însă mai vechi, poate din timpul regelui *Géza* II (1141-1162), căruia tradiţia îi atribuie cel dintâi privilegiu acordat coloniştilor germani. Prima mărturie certă a tendinţei saşilor de a avea un organism autonom datează de la 1191, când au dobândit confirmarea dreptului de a avea o „prepozitură liberă" (fondată, probabil, între 1173-1190), independentă de episcopia Transilvaniei[25]. Natural, episcopia s-a opus acestei evoluţii şi până la urmă a avut câştig de cauză, dar conflictul cu saşii pe această temă nu se va stinge decât odată cu Reforma. Pe acest fond, în 1277, saşii se răscoală şi atacă sediul episcopiei din Alba Iulia, devastează catedrala

---

[24] *Ub.*, I, p. 34-35.

[25] P. Philippi, *op. cit.*, p. 125-126.

şi ucid numeroşi clerici împreună „cu o mulţime de unguri ..."[26]. În anii de criză a regatului din 1307-1308, conflictul dintre saşi şi episcopie capătă iarăşi forme violente, o dată cu întărirea autonomiei prin alegerea de comiţi din rândurile lor. În acest fel, calitatea de corp privilegiat a comunităţii săseşti se întăreşte, dobândind şi ea atributul de stare. Urmând firul acestei evoluţii, în veacul XV, sub regele Matia Corvinul (1458-1490), saşii îşi consolidează instituţia politico-administrativă superioară, numită *Universitas Saxonum*, care le întăreşte modul specific de organizare, garantat prin „Andreanum"[27].

Saşii au cuprins şi o parte din teritoriul secuilor (zona Sebeş, de pildă), dar în principal ei s-au aşezat pe teritorii locuite de români. Maghiarii lipseau aproape cu totul din aceste locuri, în momentul colonizării săseşti. După cum s-a văzut, ei nu erau prezenţi nici în oastea comitelui Ioachim de Sibiu, din 1210, formată din saşi, români, secui şi pecenegi. În regiunea de la sud de Oltul transilvan, pe la 1222, este atestată documentar „ţara românilor" (*Terra Blacorum*)[28], probabil în regiunea Făgăraşului. Un act din 1223 aminteşte că în urmă cu circa 20 de ani, pe când domnea voievodul Benedict, mănăstirea cisterciană de la Cârţa (fondată la sfârşitul secolului XII) a primit un pământ răpit de la români (*terram ... exemptam de Blaccis*)[29]. În 1224 este consemnată „pădurea românilor şi pecenegilor" (*silva Blacorum et Bissenorum*), care este dăruită saşilor pentru a o folosi împreună cu românii şi pecenegii[30].

Deşi pe alocuri populaţia era rară sau retrasă din zonele deschise, în momentul colonizării şi aşezării lor în Transilvania, saşii, ca şi secuii, i-au găsit aici pe români, după cum arată izvoarele documentare, narative şi arheologice. Noii veniţi, împreună cu românii, au lucrat pământul, au crescut animale, s-au ocupat de meşteşuguri, de minerit sau de comerţ.

---

[26] *Ub.*, I, p. 133.

[27] Ioan-A. Pop, *Privilèges*, p. 38-39.

[28] *Ub.*, I, p. 23.

[29] *Ub.*, I, p. 27-28. Vezi Ş. Papacostea, *Românii*, p. 76-77, 177.

[30] *Ub.*, I, p. 35; Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 79.

4.3. Încercări de colonizare eşuate: cavalerii teutoni şi cavalerii ioaniţi

Intenţia regalităţii maghiare a fost să mai aducă la graniţele Transilvaniei sau în apropierea lor noi populaţii străine, dar această intenţie nu s-a putut realiza. Prima încercare a fost făcută cu acei cavaleri teutoni, ordin militar călugăresc catolic creat de papalitate pe Locurile Sfinte, la 1190, pe vremea când ideea cruciadei clasice era încă vie. La începutul secolului XIII, situaţia cavalerilor, stabiliţi acum la Acra, era precară, de aceea invitaţia regelui Ungariei, Andrei II (1205-1235), ca ei să se aşeze în Transilvania, a fost binevenită. Instalarea noilor colonişti trebuia să asigure, în intenţia regalităţii, apărarea sud-estului ţării împotriva cumanilor care dominau încă regiunile româneşti de la sud şi est de Carpaţi, precum şi atragerea la catolicism a populaţiei ortodoxe din zonele de aşezare şi din cele învecinate. Prozelitismul catolic dobândise noi dimensiuni în sud-estul Europei, după Cruciada a IV-a (1204), când armatele apusene cuceriseră Constantinopolul. Aceste premise favorabile ar fi trebuit să ducă şi la extinderea stăpânirii maghiare asupra regiunilor extracarpatice. Pe de altă parte, din perspectivă mai largă, Imperiul Româno-Bulgar al Asăneştilor trebuia prins între două forţe catolice, din care una era Imperiul Latin de Răsărit (fondat vremelnic la Constantinopol), iar cealaltă urma să fie pomenitul ordin al teutonilor. Ei trebuiau să fie un front al cruciadei în spaţiul carpato-dunărean[31]. De aceea, între regele Andrei şi magistrul ordinului teutonic s-a încheiat în 1211 o înţelegere, prin care cavalerii primeau Ţara Bârsei (sud-estul Transilvaniei), alături de largi libertăţi şi scutiri, ca de pildă dreptul de a se folosi în parte de bogăţiile subsolului, de veniturile din vămi, de a construi cetăţi şi oraşe din lemn etc. Ei erau supuşi direct autorităţii regeşti şi nu celei voievodale. Cu vremea, ei au obţinut şi imunitate fiscală, precum şi cedarea tuturor dărilor de la localnicii români (ungurii şi secuii ce urmau să se aşeze acolo în viitor rămâneau datori vistieriei şi episcopiei Transilvaniei). La 1222, ei obţin scutire de vamă

[31] Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 31-36.

la trecerea prin țara secuilor și prin țara românilor. Dar aceste scutiri, libertăți și privilegii nu le-au fost de ajuns: au început să încalce pe față contractul stabilit, extinzându-și stăpânirea pe cont propriu, clădindu-și cetăți de piatră, bătând monedă proprie, nerecunoscând autoritatea episcopului din Alba Iulia și apelând direct la papă etc. Ei au trecut și la colonizarea fără învoire a populației germane în regiunile dăruite lor și în vecinătate. Toate aceste tendințe de autonomie excesivă și chiar de independență au fost suficiente motive pentru armata regală de a interveni. Astfel, în 1225, același suveran care i-a invitat pe teutoni i-a și alungat din Transilvania[32]. La scurt timp, ei se vor stabili în Prusia, contribuind la politica de catolicizare, de colonizare și de cucerire îndreptată spre est.

Bilanțul șederii teutonilor în Țara Bârsei este totuși important: ei au pus capăt dominației cumane în teritoriile de la sud și est de Carpați, au dus la destrămarea a însuși „imperiului" cuman (lovit de ei dinspre apus și de tătari dinspre răsărit) și au arătat Regatului Ungar drumul spre Dunărea de Jos și Marea Neagră, adică spre un obiectiv principal de politică externă, urmat apoi timp de două secole[33].

Un nou contract de colonizare este încheiat la 1247, între regele Ungariei, *Béla* IV, și magistrul ordinului cavalerilor ioaniți (sau ospitalieri), cu scopul de a asigura apărarea acelorași zone sudice (Banat și sud-vestul Transilvaniei) în fața marii primejdii tătaro-mongole[34]. Cavalerii ioaniți sunt a doua forță organizată a cruciadei adusă pe teritoriul românesc, după teutoni. Ei aveau rol defensiv (apărarea regatului de o nouă incursiune tătară) și ofensiv (readucerea „Cumaniei" sub dependența ungară și presiunea spre Peninsula Balcanică, în sprijinul Imperiului Latin de Răsărit). Cavalerilor Sf. Ioan de la Ierusalim le era destinat un vast teritoriu (Țara Severinului), situat la sud-vest de Transilvania, între Banat și râul Olt, teritoriu pe care, din motive nelămurite, nu l-au ocupat decât efemer. Diploma rămasă, însă, ca mărturie a contractului încheiat, pune în lumină

---

[32] M. Holban, *Din cronica*, p. 9-48; P. Philippi, *op. cit.*, p. 128-129.

[33] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 31-36.

[34] *DRH*, D, I, p. 21-24. Vezi Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 61-62.

existenţa unor formaţiuni statale româneşti conduse de cnezi şi voievozi, formaţiuni care, la acea dată, mai cuprindeau şi teritorii intracarpatice. Aşa era ţara voievodului Litovoi, extinsă pe ambii versanţi ai Carpaţilor, în nordul Olteniei şi în sudul Transilvaniei (mai precis, în Ţara Haţegului) şi ţara voievodului Seneslau, ce se întindea în nordul Munteniei şi, probabil, şi în Ţara Făgăraşului (acea *terra Blacorum*). Partea transilvană a voievodatului lui Litovoi – Ţara Haţegului – cunoaşte acum, prin voinţa regalităţii ungare, un început de desprindere din legătura cu voievodatul oltean, desprindere care se va accentua ulterior. O parte din Ţara Severinului fusese transformată de regalitatea ungară prin 1232 în banat de Severin şi adusă sub controlul său. Deşi se aflau (cu excepţia ţării lui Seneslau) în raporturi de vasalitate faţă de Ungaria, aceste state incipiente româneşti erau bine organizate: aveau structuri sociale feudale bine precizate, o viaţă economică activă şi complexă, un „aparat de război", biserici, episcopii etc.[35]

În concluzie, se poate spune că, după cucerirea pe cale armată a Transilvaniei de către maghiari, derulată între secolele XI-XIII şi, parţial, concomitent cu această cucerire, s-a desfăşurat o acţiune de organizare şi consolidare a noii stăpâniri. Una din căile multiple de realizare a acestui scop a fost colonizarea şi aşezarea unor populaţii străine, cu rosturi economice, militare şi politice. Este cert astăzi că populaţia românească locală, obişnuită din cauza atacurilor barbare să trăiască mai retrasă în zonele de deal şi de munte şi în depresiuni, era mai rară în regiunile deschise şi era mai puţin înclinată spre colaborare cu noii stăpâni. Pe de altă parte, aceştia nu aveau încredere în populaţia cucerită. Această problemă a fost rezolvată parţial prin aducerea de populaţie maghiară din *Pannonia*, numai că rezervorul demografic maghiar era prea limitat în comparaţie cu vastul teritoriu cucerit. De aceea, noii veniţi urmau să aibă multiple roluri militare, economice, demografice şi politice. Prin ei, statul maghiar a urmărit nu numai o eficientă dominare şi integrare a Transilvaniei în structurile sale, dar şi o extindere a stăpânirii ungare la sud şi est de Carpaţi.

---

[35] Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 57-65. Vezi şi vol. *Constituirea*, p. 25-50.

4.4. „Călăreţii diavolului“ în Europa: invazia tătară din 1241-1242 şi efectele ei

Tătarii erau de neam turanic, ca şi alte populaţii ale stepei care i-au precedat ca migratori în Europa. Ţara lor de origine era Mongolia de azi, unde au trăit multă vreme într-o societate tribală arhaică, axată pe creşterea animalelor[36]. În 1206, la adunarea generală a triburilor (numită *kuriltai*), a fost proclamat kagan, adică stăpânitor autocrat al tuturor mongolilor, Temugin, cunoscut de-atunci cu supranumele de Genghis-han. După ce a cucerit întinse teritorii din Asia (China, Chorezm, Afganistan, Corasan, Persia), Genghis-han a ocupat regiunea dintre Marea Caspică şi Marea Neagră. La 1223, în lupta de la Kalka, a fost înfrântă coaliţia cumano-rusă şi desfiinţată Cumania Albă. Moartea marelui han (1227) a amânat pentru o vreme continuarea marşului victorios al tătarilor spre Europa. După dezastrul suferit, o mare parte dintre cumani – vreo 40.000 de corturi – au găsit adăpost în Ungaria, unde regele *Béla* IV i-a primit între Tisa şi Dunăre (1238). Acest act nu s-a dovedit a fi prea inspirat, deoarece cumanii s-au integrat cu mare dificultate, pe de o parte, şi au dat prilej tătarilor – care după victoria de la Kalka se considerau stăpânii cumanilor – să invadeze Ungaria, pe de altă parte. Sub noul împărat Ogodai, prin marii comandanţi Batu-han şi Subotai, tătarii reiau luptele prin 1236 şi cuceresc Bulgaria Mare de pe Volga, devastează Armenia, nimicesc oraşele ruseşti Moscova, Susdal, Vladimir, supunând în 1240 însuşi Kievul. Din Polonia, o parte a oastei s-a îndreptat spre vest, iar cealaltă spre Ungaria şi ţinuturile româneşti. Această parte a oastei s-a împărţit în mai multe corpuri, din care cel principal, în aprilie 1241, a zdrobit complet armata ungară pe râul Sajó. Alte corpuri de oaste tătară s-au îndreptat spre Transilvania, Moldova şi Ţara Românească[37]. Doi comandanţi tătari, Cadan şi Buri, au trecut Carpaţii prin Bucovina şi pe la Oituz şi au atacat Rodna, Bistriţa, Dejul, Clujul, Zalăul, Oradea, dar şi Braşovul, Ţara Bârsei, Cetatea de Baltă, Sibiul şi Sebeşul. Distrugerile provocate de tătari au fost uriaşe, iar invazia a sporit

[36] J. Chambers, *The Devil's Horsemen*, passim.

[37] V. Spinei, *Moldova*, p. 157-187; Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 84-101.

sentimentul de nesiguranţă în rândul populaţiei, mai ales că, asupra spaţiului românesc, atacurile se vor repeta de-a lungul secolelor, desigur fără forţa iniţială. Totuşi, ultima expediţie de jaf a tătarilor asupra Moldovei până în Maramureş a avut loc în 1717.

Românii şi ceilalţi locuitori din preajma lor au încercat să se apere şi să reziste în faţa atacatorilor. Cronicarii apuseni Jean de Ypres şi Marino Sanudo arată că românii şi secuii au întărit paza trecătorilor din Carpaţi, pentru a-i împiedica pe tătari să intre în Transilvania. Rashid-od-din, cronicar persan, spune că tătarii au intrat în Valahia Neagră (*Kara Oulag*) şi i-au bătut pe români. Şi cronica rusească *Voskresenskaja* aminteşte ciocniri ale tătarilor cu românii. În 1242, spaţiul românesc este iarăşi prădat de armatele tătare care reveneau din centrul Europei. Cronica rimată a lui Filip de Mousket semnalează cu acest prilej: „a venit veste dinspre tătari, cu mare bucurie în lumea toată, că regele din ţara vlahilor i-a învins la trecători". Este, evident, vorba despre pasurile Carpaţilor, iar „regele ţării vlahilor", adică românilor, trebuie să fie un dinast local (cnez sau voievod), conducător al uneia din formaţiunile politice existente. Călugărul *Rogerius*, luat captiv la Oradea de către tătari, în a sa lucrare *Carmen miserabile*, dă detalii utile şi interesante despre jafurile mongolilor, despre moravurile lor, despre suferinţele localnicilor. Şi el aminteşte numele unui voievod local, situat în părţile vestice, prin Crişana[38].

Invazia tătarilor a avut importante urmări asupra evoluţiei regiunilor de la Dunărea de Jos şi, natural, şi asupra Transilvaniei. Aceasta din urmă şi-a consolidat autonomia, ajungând, spre finalul secolului XIII, să aspire chiar la statutul de *regnum*, adică de ţară separată, desprinsă complet de Ungaria. Pe de altă parte, mongolii au descurajat şi chiar zădărnicit parţial tendinţele de expansiune ale regatului arpadian la sud şi est de Carpaţi, precum şi prozelitismul catolic ce însoţea aceste tendinţe. Este adevărat că ţinuturile româneşti extracarpatice au trecut pentru o vreme sub dominaţia tătarilor şi că Transilvania şi Ungaria au fost serios ameninţate şi ele de o asemenea dominaţie, numai că un astfel de imperiu al stepei exercita o stăpânire

---

[38] Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 94-98.

adesea formală. Se poate presupune că stăpânirea tătară nu a încurajat unificarea statelor incipiente românești, dar, în același timp, în comparație cu o dominație directă și apăsătoare, ea a permis existența și chiar evoluția acestor formațiuni politice. Din diploma ioanită, emisă la șase ani după invazie, reiese că voievozii românilor ce stăpâneau deopotrivă zone extra- și intracarpatice erau destul de puternici, activi și bine organizați, păstrând, unii din ei, doar o vasalitate formală în raport cu Ungaria. După slăbirea treptată a puterii tătare, proces la care românii, maghiarii, rușii, polonii și alte popoare din zonă au contribuit din plin, statele românești vor fi destul de puternice pentru a riposta cu succes în fața reluării ofensivei Ungariei spre sudul și răsăritul Carpaților. Sub aspect religios, invazia mongolă a descurajat pentru o vreme și prozelitismul catolic manifestat, care mergea mână în mână cu expansiunea politico-militară a Ungariei și care, după Cruciada a IV-a (1204), luase forma unor asalturi continue asupra teritoriilor ortodoxe.

Ca orice invazie pustiitoare, însă, în linii mari, venirea violentă a tătarilor și dominația lor vremelnică au reprezentat forțe destructive, au dus la nimicirea unor bunuri de civilizație și a unor valori culturale, la pierderi de vieți omenești. A fost ciocnirea dintre două lumi incompatibile, dintre care, până la urmă, cea mai vulnerabilă și mai puțin adaptată noilor condiții a pierit[39].

4.5. Cum reflectă documentele societatea transilvăneană

În afara cronicilor, din veacul XIII începând, un rol important pentru reconstituirea trecutului Transilvaniei îl au documentele. Dar folosirea documentelor în vederea descifrării structurilor instituționale, etno-confesionale și demografice presupune multă precauție și spirit de discernământ[40]. Cum se știe, lumea medievală nu se

[39] *Ibidem*, p. 98-125 (inclusiv invaziile de după 1242).

[40] I. Moga, *Considerațiuni*, passim.

caracteriza prin noțiunile de drepturi, democrație sau egalitate, ci prin cele de privilegii, ierarhie și supunere. Documentul în acele vremuri era instrumentul prin care vorbeau categoriile privilegiate între ele: proprietari individuali, instituții laice și bisericești, grupuri alogene, aduse și așezate în condiții avantajoase în țară. Masa țărănească, adică majoritatea covârșitoare a populației, nu vorbea prin documente (decât accidental), pentru simplul motiv că era obiect și nu subiect istoric; cu alte cuvinte, nu era factor politic. Pe de altă parte, există în Transilvania și o limitare geografică: actele de danie sau de confirmare a unor proprietăți, până la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului XV, se referă la un spațiu relativ restrâns, nedepășind zona inferioară de creștere a fagului, adică altitudinea de 600 de metri. Aceste acte au în atenție regiunile de șes, văile largi ale râurilor, zona colinară și de podiș, adică ele cuprind în sfera lor de interes circa o treime până spre cel mult jumătate din totalul suprafeței Transilvaniei. Cu alte cuvinte, documentele din acel timp sunt incapabile să dea informații privitoare la viața care se desfășura pe o mare parte din teritoriul Transilvaniei, format din regiunea deluroasă înaltă, din unele depresiuni de margine, din zona pădurilor și din cea a șesurilor alpine. Cum s-a ajuns la o asemenea situație? În primul rând, Transilvania, cu regiunile românești adiacente ei, a fost cucerită din punct de vedere militar, cum s-a văzut, treptat, cam între secolele XI și XIII, urmându-se o direcție dinspre vest și nord-vest spre sud și sud-est. Evident, cuceritorii și-au fixat puncte de dominație în zonele deschise, accesibile, unde rezistența populației locale a putut fi mai repede înfrântă. Cucerirea aceasta militară a fost urmată de una instituțională, de o acțiune de implantare și de organizare a noilor instituții, acțiune care a fost și ea treptată. Zonele de deal și de munte, cele împădurite etc. au rămas multă vreme departe de noile instituții. De aceea, de pildă, apariția documentară a multor sate, apariție datorată cel mai adesea unui factor exterior, nu reprezintă aproape niciodată data înființării acestor sate. Documentul, de obicei, introduce o ordine juridică nouă (situație de drept) peste o realitate veche (situație de fapt).

Deci, în analiza documentelor medievale referitoare la Transilvania, până în veacul XIV cel puțin (dar, în parte, și ulterior), trebuie

avută în vedere o dublă rezervă: una de natură social-politică (reflectarea cu precădere a chestiunilor ce priveau grupurile privilegiate, iar aceste grupuri erau, în majoritate, neromânești) și alta de natură geografico-juridică (reflectarea acelor realități care erau accesibile noilor veniți și care s-au lovit de necesitatea actului scris). Prin urmare, încercarea de a deduce numărul populației, ponderea unei etnii sau a unei confesiuni, gradul de extensiune a unei realități, aria de acțiune a unei instituții etc. exclusiv prin analiza statistică a documentelor este nerelevantă și poate conduce la rezultate false. Deci, creșterea treptată a numărului de așezări și de realități românești consemnate documentar este un lucru firesc, datorat unor factori obișnuiți: intrarea progresivă a unor noi regiuni în sfera de interes a instituțiilor emitente de documente; intrarea unor noi categorii sociale și etno-confesionale în această sferă de interes; ocuparea unor posesiuni românești de către străini; adaptarea elitei românești la exigențele feudalismului de model apusean; creșterea naturală a populației și întemeierea de noi așezări prin roire; prigonirea credinței ortodoxe etc. Documentele au reflectat, deci, o lungă perioadă de timp, structuri parțiale, atât sub aspect social-politic și demografic, cât și din punct de vedere geografic. De aceea, documentele singure nu pot servi drept bază pentru descifrarea compoziției etnice a Transilvaniei, nici pentru ponderea confesiunilor, în condițiile în care doar o parte infimă din societate vorbea prin acest limbaj scris[41].

Încă din veacurile XI-XII, impactul dintre structurile feudale apusene, implantate de noii stăpâni ai Transilvaniei, și vechile forme de existență ale societății locale românești, aflată și ea pe cale de feudalizare după canoanele răsăritene, de sorginte bizantino-slavă, a devenit evident.

4.6. Societatea transilvăneană în secolele XIII-XIV: feudali, clerici și țărani

Ca și în lumea feudală apuseană, societatea din aceste zone părea să reflecte timid cele trei ordine consacrate: *bellatores*, adică cei care

---

[41] Idem, *Les Roumains*, passim.

luptă, *oratores*, sau cei care se roagă, şi *laboratores*, cei care lucrează. Un document emis în 1360, la Haţeg, cuprinzând structura unei adunări districtuale româneşti, reflectă de fapt alcătuirea societăţii româneşti locale: cnezii – feudalitatea pe cale de agregare, preoţii, în frunte cu protopopul local, şi oamenii de rând, numiţi „Olachi populani"[42]. E drept că unii dintre preoţii mai înstăriţi erau şi ei cnezi, calitatea aceasta arătând rangul lor social mai important.

Elita societăţii româneşti după secolul IX apare consemnată sub diferite nume: duci-voievozi, juzi-cnezi, „maiores terrae", „potentes", jupani etc. Denumirea cea mai răspândită este cea de juzi, provenită din latinescul *iudices* sau de cnezi (*kenezii*) – vechi cuvânt german, preluat prin filieră slavă. Prin urmare, cnezimea reprezintă tipul cel mai cunoscut sau prototipul feudalităţii româneşti prestatale şi statale incipiente. Termenul de origine latină „jude" (cu varianta muntenească „judec") a fost copleşit în urma contactelor cu slavii de termenul analog mai larg utilizat, deşi identitatea şi coexistenţa jude-cnez este evidentă, mai ales în urma corespondenţei judecie-cnezat. În Transilvania, termenul de jude pare să se fi perpetuat, dobândind şi înţelesul de primar al satului, al oraşului, de membru al unui for de judecată, de fruntaş al nobilimii din comitate, însărcinat cu anumite atribuţii etc., sub influenţa latinei ca limbă de cancelarie. Voievozii, aleşi în general dintre cnezi (cum dovedeşte Diploma ioanită sau situaţia Maramureşului) şi numiţi de români şi duci (singular ducă, din latinescul *dux,-cis*), aveau în primul rând atribuţii militare. În Transilvania, o parte dintre cnezii care şi-au ctitorit lăcaşuri de cult ortodoxe s-au numit pe sine şi jupani, iar pe soţiile lor jupaniţe, în tablourile votive din secolele XIV şi XV. Dar cei mai mulţi, în situaţii similare şi în altele, s-au denumit cnezi sau juzi. Cuvântul cnez, cu înţelesul de fruntaş, principe, stăpân, arată el însuşi că, după ce s-au desprins din rândul comunităţilor care-i învestiseră iniţial cu unele funcţii (şi după ce conducătorii de origine slavă au fost asimilaţi), cnezii au devenit stăpâni ereditari ai satelor, adică ai cnezatelor lor. Înţelesul teritorial al cuvântului cnezat (=judecie) nu lasă nici o

[42] *DRH*, C, XI, p. 506-510. Vezi Ioan-A. Pop, *Instituţii*, passim.

îndoială în acest sens. Cnezii percepeau cote patrimoniale de la supușii lor, exercitau în continuare atribuții judecătorești, ctitoreau biserici ortodoxe, își construiau locuințe mari, din piatră, uneori adevărate turnuri-locuință, înconjurate cu ziduri, purtau veșminte prețioase și arme adecvate rangului lor, toate de inspirație bizantină, cu influențe occidentale[43]. Uneori, în subsidiar, datorită creșterii demografice, secătuirii unor terenuri etc., cnezii au condus și acțiuni de roire a satelor, la distanțe mici (câțiva kilometri de vatra veche). Aceste acțiuni de roire sau de repopulare a unor sate ori de creștere a numărului locuitorilor unor așezări sunt aspecte firești în toată lumea medievală. Ele s-au petrecut, ca și în Franța sau Anglia ori Italia, în interiorul spațiului locuit de români și în imediata vecinătate a acestuia. Aceste roiri sunt uneori numite „colonizări" sau „migrări", deși s-au desfășurat pe distanțe mici, în același spațiu de civilizație, noile așezări primind în general denumirile „de Sus", „de Jos", „de Mijloc", „Nouă" etc. Însă nu din asemenea acțiuni decurge calitatea de stăpân a cnezului, deși prin astfel de acte, pentru care primeau adesea acordul oficialității, cnezii își sporeau posesiunile și obțineau anumite avantaje, pe care le aveau și în satele lor stăpânite din vechime.

Cnezimea a fost o realitate generală românească în perioada de agregare statală (sec. IX-XIV) și în epoca timpurie a statelor feudale unificate (sec. XIV-XV). Ca feudalitate prestatală, categoria cnezilor a suferit însă un proces de transformare după geneza statelor Țara Românească și Moldova, care și-au renovat și adaptat structurile feudale începând cu secolul XIV. Astfel, la sud și est de Carpați, o parte din cnezi și-au oficializat calitatea de feudal prin boierire (au devenit boieri), iar altă parte au rămas o vreme mici stăpâni, feudali de rang secund, topindu-se în secolele XVI-XVII în rândul țărănimii libere. În Transilvania, lucrurile au fost mult mai complicate, datorită cuceririi și stăpânirii maghiare. Arpadienii au adus în Transilvania structuri feudale oficiale de model apusean, pe care noua dinastie angevină (1308-1382) le-a întărit și mai mult în rigorile lor. Asimilarea cnezimii cu noua feudalitate a statului maghiar s-a lovit aici de ra-

[43] Vezi R. Popa, *Țara Maramureșului*, passim; idem, *Țara Hațegului*, passim.

dicalele deosebiri confesionale, dar şi de cele etno-lingvistice, de puternica tradiţie romano-bizantină şi de influenţa bizantino-slavă care animau societatea românească. Oficial şi, adesea, formal, prin *dominium eminens*, regele devine proprietarul întregului pământ al ţării. Toate pământurile neocupate încă de nobili sau de biserica catolică fac parte din domeniul regal. În veacul XII, proprietatea regală era mai întinsă decât cea nobiliară şi bisericească. Atât cetăţile vechi, existente înainte de cucerire, cât şi cele noi aveau în jurul lor întinse domenii care formau proprietatea regelui. Acolo unde lipseau cetăţile, se organizau „curţi" (*curiae*), în care rezidau reprezentanţii regali[44]. Conducerea acestor „curţi" revenea comiţilor ca trimişi ai puterii centrale. Sfera de autoritate a comitelui cuprindea un comitat, alcătuit nu numai din domenii regale,ci şi din proprietăţi nobiliare. În cadrul comitatului regal, mai ales pe domeniile regale, trăiau categorii de oameni liberi, cu rol militar, unii cu statut de mici nobili, alţii mai aproape de condiţia de ţăran (*castrenses*, *cives*, *servientes regis*, *milites*). Din întinsele sale domenii, regele dăruia unor supuşi, laici şi clerici, numeroase moşii ca răsplată pentru credincioase slujbe. Ca urmare a acestor danii, proprietatea regală se micşorează şi sporeşte proprietatea feudală. Creşterea puterii marii nobilimi este în defavoarea nobilimii mici şi a slujitorilor (*servientes*) care organizează o mişcare în vederea refacerii domeniilor cetăţilor şi a anulării daniilor regale mai recente. Rezultatul acestei mişcări este diploma din 1222, a lui Andrei II, cunoscută în istoriografie sub numele de „bula de aur" a nobilimii[45]. Prin acest act, nobilimea mică şi mijlocie obţine aceleaşi privilegii ca şi „adevăraţii" nobili (nobilimea mare), fără ca luptele dintre diferitele pături ale nobilimii să înceteze; dimpotrivă, ele se înteţesc.

La antipod, se afla ţărănimea dependentă, numită, în general, în Transilvania iobăgime (*iobagiones*), formată din românii de rând, ajunşi pe domeniile bisericeşti şi nobiliare laice, din ţărani maghiari veniţi cu ocazia cuceririi şi, ulterior, din colonişti sau oaspeţi (*hospites*), aşezaţi pe domenii nobiliare şi izolaţi astfel de masa coloniştilor dăruiţi,

---

[44] B. Köpeczi, *Histoire*, p. 161-168.

[45] *DIR*, C, veac XI, XII, XIII, vol. I, p. 189-193.

cum s-a văzut, cu privilegii regale. Ţăranii dependenţi, ca şi în Europa Apuseană, aveau diferite obligaţii în produse (natură), muncă şi bani faţă de feudal, faţă de rege şi faţă de biserica catolică. Românii ortodocşi nu ar fi trebuit să dea dijma bisericească, dar uneori, prin abuz, li se pretindea. În virtutea ocupaţiilor lor agrar-pastorale, după cucerire, românii sunt obligaţi să dea regelui *quinquagesima ovium* (datul oilor), adică o oaie cu miel şi cu mioară la fiecare cincizeci de oi. Datul oilor se percepea din fiecare zonă a Transilvaniei, el apărând ca o prestaţie generală, semn al individualităţii Transilvaniei, adică al caracterului său cvasiromânesc[46]. La fel se întâmpla cu mardurina sau marturina (darea pieilor de jder), specifică Slavoniei.

Cum s-a văzut, existau şi categorii intermediare de oameni liberi care, cu excepţia locuitorilor din oraşe şi târguri, se apropie tot mai mult de situaţia ţăranilor. Asemenea categorii locuiau cu precădere pe pământurile dăruite saşilor şi secuilor şi pe domeniile cetăţilor. Unii dintre oamenii cetăţilor, dintre fruntaşii saşilor şi secuilor încep să deţină moşii şi să se poarte ca nobilii (*predia tenentes et more nobilium se gerentes*). Datorită unei astfel de acute polarizări a societăţii transilvane, uneori izbucnesc conflicte violente, adevărate „jacquerii", cum s-a întâmplat în 1437, când ţăranii români şi maghiari, aplicând tactica husită, s-au ridicat contra nobilimii şi conducerii bisericii catolice.

În această structură complicată a societăţii, translatată dinspre Apus, cnezimea română şi-a căutat un loc. Iniţial, sub Arpadieni, se pare că o parte a cnezilor români au fost asimilaţi tacit micii nobilimi, ca elită feudală incipientă, deşi cnezatele lor au ajuns încadrate (formal la început) în domeniul regal, mai ales pe domeniile cetăţilor, sau au fost dăruite coloniştilor. Mulţi dintre cnezi au ajuns însă pe domeniile bisericeşti şi laice. Cei de pe domeniile episcopiilor, de pildă, au fost o vreme asimilaţi nobililor prediali (micilor nobili, supuşi unor obligaţii), dar cei de pe moşiile dăruite unor nobili laici s-au văzut supuşi pe propriile pământuri, căpătând calitatea de intermediari între oamenii lor şi noii stăpâni, adică administratori de moşie sau primari

---

[46] Al. Doboşi, *Datul oilor*, passim.

ai satelor (*villici*). Majoritatea acestora au ajuns la statutul de iobag. Ceilalţi cnezi, de pe domeniile regale mai ales, datorită situaţiei lor precare (oricând cnezatele lor puteau fi dăruite unui nobil), s-au străduit să obţină o oficializare a statutului lor de feudali, de stăpâni. Această oficializare s-a făcut pe etape sau în trepte: întâi, cnezul care se punea în slujba regalităţii era confirmat în cnezatul său cu drept cnezial (*ius keneziale*) – varianta de tip feudal a dreptului românesc (*ius Valachicum*) – putându-şi stăpâni pe mai departe cnezatul, cu anumite condiţii; apoi, putea să fie recunoscut ca stăpân cu drept nobiliar şi se numea cnez-nobil; în fine, unii, mai puţini, ajungeau să fie „adevăraţi" nobili ai regatului, deşi au mai păstrat o vreme şi atributul etnic de *nobiles Valachi*[47]. Această diferenţiere a căpătat amploare, cum se va vedea, sub Angevini, mai ales sub Ludovic I (1342-1382), care a stabilit precis condiţiile în care, pe plan juridic, cnezul putea fi asimilat nobilului. În acest fel, situaţia cnezimii române, relativ unitară şi uniformă la început, a ajuns diferenţiată. Diferenţierea aceasta are şi un aspect teritorial datorită faptului că stăpânirea străină s-a impus treptat, în timp, între secolele XI-XIII, şi în spaţiu. Unele teritorii au fost cucerite mai de timpuriu şi direct, altele mai târziu şi formal, firav. În regiunile unde infiltraţia elementelor alogene s-a produs târziu şi cu intensitate redusă – Maramureş, Hunedoara-Haţeg, Banatul de deal şi de munte, Făgăraşul, zone din Munţii Apuseni –, cnezimea s-a perpetuat cu anumite obligaţii faţă de stat, sub forma unei categorii de stăpâni ereditari ai satelor. Dimpotrivă, în zonele de câmpie din Crişana şi Banat sau din centrul Transilvaniei, unde influenţa şi penetraţia străină au început mai de timpuriu (secolele X-XI), cei mai mulţi cnezi sunt în secolele XIV-XV (şi mai târziu) simpli *villici*, primari ai satelor, supuşi noilor stăpâni. În aceste regiuni deschise şi de podiş se constată existenţa celor mai multe domenii feudale maghiare, laice şi ecleziastice, de origine donativă. Consultarea hărţii este relevantă în acest sens: în Făgăraş sau Maramureş, unde penetraţia feudală străină a fost

[47] A.A. Rusu, *Un formular*, p. 155-170; I. Drăgan, *Nobilimea*, passim; Ioan-A. Pop, *Instituţii*, passim; V. Achim, *La féodalité*, passim.

aproape nulă până în secolul XIV, în Haţeg (*terra Harszok*), unde a fost cu totul nesemnificativă, sau în Banat, unde a fost marginală, sunt concentraţi mai toţi cnezii stăpâni de pământuri şi de supuşi, ctitori ai bisericilor ortodoxe, deţinători ai curţilor şi cetăţilor de piatră şi recunoscuţi în cea mai mare parte în cnezatele lor ca nobili; în Câmpia Vestică şi în centrul Transilvaniei, pe pământurile dăruite nobililor unguri sau colonizate cu populaţii străine, adică acolo unde cucerirea s-a făcut timpuriu şi direct, la teritoriu, nu există, în general, cnezi liberi (regali) sau cnezi înnobilaţi, ci doar cnezi asimilaţi cu şerbii. Deci, procesul de feudalizare a societăţii româneşti are o vechime anterioară consemnării existenţei sale în izvoarele scrise şi nu a putut fi determinat de modelul feudal apusean, deoarece acest model are cele mai slabe ecouri tocmai în regiunile cu cea mai viguroasă şi mai puternică cnezime. Or, în aceste regiuni, primele mărturii scrise vorbesc despre cnezi care stăpânesc din vechime cnezatele, adică proprietăţile lor ereditare, pe care le pot înstrăina, împărţi, zălogi etc. În aceste cnezate apar supuşi numiţi *populi* sau *iobagiones* sau în alt fel, care prestează servicii pentru cnez, îi datorează cote patrimoniale din roadele muncii lor şi îi duc daruri[48]. Cu alte cuvinte, societatea locală românească din Transilvania, ca şi în zonele extracarpatice, a evoluat în a doua jumătate a mileniului I spre forme şi formule feudale incipiente, adaptate specificului sud-est european, influenţate de tradiţia romano-bizantină şi de ecourile convieţuirii şi vecinătăţii cu slavii. Însăşi terminologia dovedeşte acest lucru. De pildă, cuvintele jude, judecată, judecie, ducă, domn, cetate, pământ, moşie, moştenire, ţară, curte, biserică, dare, supunere, ascultare etc. sunt de origine latină sau traco-dacă, pe când cnez, voievod, boier, stăpân, ocină, ohabă etc. sunt de origine slavă sau pătrunse în română prin filieră slavă. În majoritatea lor absolută, termenii care se referă la lumea feudală românească au fost moşteniţi în română din vechea tradiţie daco-romană şi din perioada de convieţuire cu slavii. Multe cuvinte perechi, unul de origine latină şi altul de origine sau de influenţă slavă, denumesc aceeaşi noţiune şi sunt folosite în paralel.

---

[48] Ioan-A. Pop, *Instituţii*, p. 47-57.

Desigur, feudalismul de tip apusean, adus de maghiari în Transilvania, a influenţat şi a transformat profund societatea românească, adaptând-o în oarecare măsură tiparelor sale, dar era vorba de o societate deja feudalizată în forme proprii, cu elite locale, cu state incipiente denumite ţări (din latinescul *terrra*).

4.7. Românii în faţa noilor stăpâni - menţinerea şi apărarea unora din instituţiile româneşti

Încadrarea voievodatului Transilvaniei în regatul feudal maghiar s-a făcut în detrimentul românilor, care au pierdut stăpânirea asupra propriilor lor pământuri, bunuri, cetăţi etc. şi s-au văzut încărcaţi cu obligaţii pe care anterior nu le aveau. Aceste împrejurări sunt reflectate atât în izvoarele narative, cum s-a văzut, cât şi în cele documentare. În veacurile IX-XIII, românii apar adesea în postura de atacaţi, de oprimaţi; lor li se răpeşte mereu câte ceva (pământuri în primul rând, dar şi drepturi de altă natură); li se prigoneşte credinţa, li se pretind dări, obligaţii militare etc. Câteva exemple sunt edificatoare. Potrivit unor documente papale din secolul XIV, cum s-a menţionat, cetatea Medieş şi ţinutul din jur (*districtus*), din nord-vestul Transilvaniei, au fost cucerite din mâinile românilor schismatici (ortodocşi) - *de manibus Vallacorum scismaticorum* - de către un rege al Ungariei, în vremuri imemoriale, înaintea unui anumit conciliu general al bisericii catolice[49]. Această dobândire a cetăţii respective de către cuceritorii maghiari de la români s-a putut face în vremea regelui Emeric (1196-1204), înaintea conciliului general din 1215[50]. Înregistrarea târzie a unei tradiţii despre vechimea românilor în această regiune, precum şi a faptului că românii fuseseră odinioară primii stăpâni ai cetăţii Medieş şi ai ţinutului din jur (*districtus Megyes*) este de primă importanţă. Cu alte cuvinte, un grup de cinci documente emise de papa Grigore XI confirmă ştirile din vechile izvoare narative latino-maghiare şi ruseşti

[49] Al. I. Tăutu, *Litterae Gregorii*, passim; Fr. Pall, *Roumains*, passim.

[50] Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 73-74.

despre prezența românilor în părțile vestice ale Transilvaniei înainte de cucerirea maghiarilor și despre smulgerea unor teritorii din stăpânirea acestor români abia la începutul secolului XIII. În două documente din 1204 și 1205, cum s-a văzut, papa Inocențiu III vorbește despre unele mănăstiri ortodoxe aflate în stare de decadență în dieceza episcopului catolic de Oradea, precum și despre un episcopat de rit grec, aflat pe pământurile sau în „țara" fiilor cnezului Bâlea (*quidam episcopatus in terra filiorum Bele knese*), episcopat care părea să fie sub jurisdicția Patriarhiei constantinopolitane și care trebuia adus sub ascultarea bisericii romane[51]. Acest episcopat se afla, probabil, în zona Crișanei și a Sătmarului, locuită de români, deoarece numai românii puteau, pe la 1200, să fie și ortodocși și să aibă și cnezi drept stăpâni. De altfel, în aceeași regiune, cum s-a văzut, românii au stăpânit până târziu ținutul Medieș. Episcopia subordonată centrului lumii răsăritene amintește o veche tradiție a locurilor, de pe la anul 900 d.Hr., consemnată, cum s-a arătat, de *Anonymus*, despre ducele *Menumorut* al Crișanei, care îl invoca pe „stăpânul" său, împăratul de la Constantinopol. În alt colț al Transilvaniei, în Țara Făgărașului, pe la 1202-1203, cum se amintea mai sus, mănăstirea cisterciană de la Cârța primea în dar un pământ smuls de la români. În întreg veacul al XIII-lea, românii sunt chemați să lupte în oștile ridicate de regii Ungariei: la 1210, 1241, 1260 sau 1291. La 1210, la cererea regelui Andrei II, un comite de Sibiu recrutează, cum se știe, o oaste formată din sași, români, secui și pecenegi, pe care o conduce spre sudul Dunării, pentru a da ajutor militar țarului Borilă. Cu alte prilejuri, sunt consemnate „păduri ale românilor" și „țări ale românilor", asupra cărora primesc drepturi și noii veniți.

În toate izvoarele secolelor IX-XIV, românii apar ca stăpâni ai unor bunuri amenințate sau răpite de alții, ca oameni ai locurilor, din Crișana și Satu Mare până în Țara Bârsei și din Banat până în Maramureș. În ciuda stăpânirii străine, românii au rămas mereu distincți, s-au individualizat permanent în raport cu cele trei populații

[51] Șt. Pascu, *Contribuțiuni*, p. 7-8; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 74-75.

care vor ajunge să domine viața politică a Transilvaniei. Românii și-au conservat cu greu instituții proprii, o elită feudală proprie, și-au apărat autonomiile lor, rânduite după principiile dreptului românesc. Ei rămân singurii locuitori ai țării răspândiți relativ uniform, pe întreg teritoriul Transilvaniei, nu doar în comitate, ca maghiarii, sau în scaune, ca secuii și sașii[52]. De sub organizarea suprapusă și uneori formală a comitatelor din părțile vestice și a celor șapte comitate (Solnocul Interior, Dăbâca, Cluj, Turda, Alba, Târnave și Hunedoara), asupra cărora se exercita autoritatea voievodului Transilvaniei, ies la suprafață vechi nuclee economico-sociale și politice românești: cnezatele, uniunile de cnezate, voievodatele, țările. Cele mai multe sunt numite în documente „districte" sau „provincii" ale românilor și nu pot fi dislocate în cadrul comitatelor, unde își mențin individualitatea. Există comitate care cuprind în ele câte patru-cinci sau chiar mai multe districte românești. Numai în Banat sunt atestate documentar până în prezent 33 de asemenea districte ale românilor: Lugoj, Sebeș, Mehadia, Almăj, Izvoarele Carașului, Bârzava, Comiat, Ilidia etc. În comitatul Hunedoara sunt pomenite districtele Hațeg, Strei, Dobra, Deva. Țara Maramureșului, numită o vreme district, este transformată în întregime în comitat în secolul XIV. Făgărașul, numit *Terra Blacorum*, și-a păstrat aproape integral structurile românești, deoarece până pe la 1400 a fost parte integrantă a Țării Românești, iar apoi a gravitat tot spre sudul Carpaților[53].

Românii se disting și economic, prin resurse vitale, ocupații și fel de viață. Elita lor este recunoscută ca feudalitate numai în anumite condiții și cu riscul pierderii specificului românesc. Marea masă a românilor ajunge șerbită; de aceea, cu vremea, român începe să fie sinonim cu iobag. În ciuda statutului de libertate garantat de puterea centrală, va fi aservită și o parte a românilor de pe Fundus Regius. Dările românilor sunt și ele un factor de individualizare; nefiind catolici, ei nu datorează decât prin abuz dijma bisericească, în schimb sunt singurii care trebuie să dea regelui (statului) *quinquagesima ovium*

---

[52] D. Prodan, *Supplex*, p. 102-103.

[53] Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 26-31.

şi *tretina*. Voievozii şi cnezii români au şi ei sarcini şi daturi distincte, iar preoţii români sunt singurii preoţi cvasiaserviţi, cu obligaţii specifice faţă de stăpânul feudal[34].

Mai presus de orice, românii se deosebesc etnic, ca obârşie, vechime, limbă, obiceiuri, credinţe, îmbrăcăminte. Sunt de origine romanică şi sunt legaţi de totalitatea poporului român spre răsărit şi miazăzi, contrar maghiarilor care prelungesc masa poporului lor dinspre apus. Distincţia este şi religioasă, iar, în condiţiile ataşamentului neţărmurit al omului medieval faţă de biserică, acest gen de deosebire este mai marcant decât altele. Românii sunt ortodocşi, fiind legaţi şi prin aceasta, ca şi prin originea şi limba comune, de restul poporului român şi, mai larg, numai prin credinţă, de lumea ortodoxă sud-est europeană. Înconjuraţi de o lume catolică şi confruntaţi apoi cu expansiunea islamică dinspre sud, ei şi-au identificat credinţa cu o caracteristică de bază a etniei, numind-o „legea românească" şi transformând-o într-o adevărată *forma mentis*. Străinii înşişi asimilau credinţa cu etnia în cazul românilor din Transilvania, atunci când făceau deosebirea între *Christiani* (=catolici) şi *Valachi* (=ortodocşi). Românii aveau şi o cultură distinctă, comună cu a celor din afara arcului carpatic, o cultură de sorginte bizantino-slavă şi nu apuseană, ca a celorlalţi locuitori ai Transilvaniei. Conform documentelor, chiar şi principiile de drept erau româneşti. Se judeca după dreptul românesc (*ius Valachicum*) sau după dreptul ţării româneşti (*ius Volachie*) - o ţară românească generică - şi după varianta de tip feudal a acestuia, numită drept cnezial (*ius keneziale*). Oficialităţile s-au văzut obligate o vreme să permită funcţionarea acestor principii juridice.

Toate acestea oferă personalitate Transilvaniei care, cu excepţia zonelor citadine (la început săseşti, apoi preponderent maghiare, românii fiind siliţi, în linii mari, să trăiască în afara zidurilor oraşelor), apare oricărui călător străin obiectiv drept o ţară majoritar românească în evul mediu. Dacă la nivel central, structurile politico-statale româneşti care se cristalizau spre finalul secolului IX, în timpul

---

[34] D. Prodan, *op. cit.*, p. 102-103.

voievodatului lui *Gelou*, nu s-au putut menține și consolida datorită cuceririi străine, cu totul alta a fost situația nucleelor instituționale locale, născute pe scheletul „romaniilor populare" și cunoscute mai ales sub numele de „țări". Acestea cunosc o evoluție aparte, rezultantă a confruntării dintre ele și structurile implantate dinspre apus (de exemplu, de tipul comitatului), fără ca vreodată în evul mediu rânduielile locale românești din aceste „țări" să poată fi copleșite în întregime de noile forme de organizare. „Țările" se vor menține sub forma districtelor românești (*districtus Volachales*) - peste 60 cunoscute azi - ca autonomii în cadrul voievodatului Transilvaniei și în părțile vestice, iar apoi în cadrul principatului, până în epoca modernă. Chiar și numai suma acestor autonomii locale românești conferă marca individualității Transilvaniei (în raport cu restul Regatului Ungar) și a apropierii sale de Țara Românească și Moldova.

4.8. Adunările de „stări" ale Transilvaniei (*congregationes, universitates*) și rolul lor în secolele XIII-XIV

Încă din secolele XII-XIII, deși încadrată sau pe cale de încadrare în Regatul Ungariei, Transilvania a avut instituții distincte. Mai întâi, voievodul care, deși numit de rege și socotit un mare dregător al regatului, avea o autoritate teritorială precisă, cancelarie, curte proprie cu înalți funcționari personali (un fel de consiliu voievodal), își alegea propriul vicevoievod, comanda armata Transilvaniei, judeca etc.

O marcă a autonomiei Transilvaniei, la nivel instituțional, vor fi adunările generale ale țării, distincte de ale Ungariei și, câteodată, opuse lor. De altfel, chiar prima atestare documentară a „adunării generale a nobilimii țării Transilvaniei" (*congregatio generalis nobilium regni Transilvani*) datează din 1288[55], când voievodul Roland Borșa (1282-1293, cu întreruperi), în anii de criză de la sfârșitul domniei

[55] *DIR*, veac XIII, vol. II, p. 300.

regelui Ladislau IV Cumanul, afirma manifest calitatea de *regnum* (ţară distinctă) a Transilvaniei[56]. Din acest punct de vedere, adunările ţării – convocate şi prezidate, de obicei, de către voievod sau vicevoievod – exprimau tendinţa de conservare a organizării originare, cândva suverane, a voievodatului transilvănean, aşa cum se va fi conturat această organizare înainte de cucerirea maghiară şi cum se va afirma ea, neîngrădită şi netutelată, în ţările româneşti extracarpatice. Aceste adunări generale erau concomitent şi foruri de judecată şi, în prezenţa suveranului, erau şi organe legislative. Ele hotărau subsidii, decideau chemarea la oaste a populaţiei, acordau anumite prerogative nobilimii în vederea menţinerii ordinii statornicite etc. Datorită situaţiei speciale a Transilvaniei, stările nu s-au structurat aici ca în apusul Europei. Clerul înalt şi nobilimea vor forma o singură „stare", deoarece ierarhii bisericii catolice erau întâi nobili, stăpânitori de domenii. Oraşele, de formaţie recentă şi populate în mare parte cu străini colonizaţi, nu vor fi reprezentate decât destul de târziu în adunări şi indirect. Pe de altă parte, Regatul Ungariei era un mozaic etnic[57]. În regiuni ca Slovacia, Croaţia, Bosnia, Transilvania etc., populaţia majoritară nu era cea maghiară. Chiar în Ungaria propriu-zisă, grupul de cumani (colonizaţi înainte de 1241) va fi reprezentat o vreme în adunările regatului distinct de reprezentanţii nobilimii. Astfel, stările, adică grupurile privilegiate, au căpătat o componentă etnică. Dar, în timp ce în Ungaria propriu-zisă, această componentă etnică a stărilor se va atenua şi va dispare curând în urma asimilării grupurilor alogene, în Transilvania, ţară de cucerire şi de colonizare recentă, cu un fond etnic românesc preponderent, această particularitate se va accentua. De aceea, în secolele XIII şi XIV, adunările Transilvaniei vor fi alcătuite din nobilimea prioritar maghiară a comitatelor, din elita secuilor, a saşilor şi a românilor. Cu alte cuvinte, în secolele XIII-XIV, românii aveau încă un rol politic în calitate de grup distinct, erau recunoscuţi ca factor „constituţional" la nivelul central al voievodatului (deşi, ca popor cucerit, sunt plasaţi

---

[56] Şt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 186-195.

[57] Ioan-A. Pop, *The Structure*, passim.

pe ultimul loc). Astfel, la 1291, la Alba Iulia, regele Andrei III (ultimul arpadian), prezidează o adunare formată din reprezentanții tuturor nobililor, sașilor, secuilor și românilor (*cum universis Nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis*), adunare convocată cu scopul „îndreptării stării" locuitorilor Transilvaniei[58]. În 1355, se întrunesc la Turda „toți prelații, baronii, nobilii, secuii, sașii, românii și ceilalți oameni, de orice stare și treaptă, așezați și aflați în amintitele părți ale Transilvaniei"[59]. După 1355, prezența românilor nu mai este consemnată în mod direct în adunări, dar nici nu este exclusă până în deceniul IV al secolului XIV, când există indicii clare că românii fuseseră îndepărtați ca entitate dintre factorii politici ai țării[60]. Care vor fi fost motivele acestei atitudini față de români? Desigur, cel puțin de la sfârșitul secolului XIII, românii sunt suspectați de infidelitate față de regalitatea maghiară, iar ca populație cucerită și supusă nici nu puteau să aibă o altă conduită. Pe măsură ce pământurile le erau răpite, instituțiile amenințate, credința îngrădită etc., se conturează ideea unor rezistențe armate, care mereu s-au aflat în legătură cu formațiunile românești de la sud și est de Carpați. Astfel, prin deceniul VIII al secolului XIII, voievodul Litovoi II din Oltenia organizează o rezistență contra Ungariei în sud-vestul Transilvaniei, în Țara Hațegului, fiind ajutat de românii de acolo. În jur de 1290, nobilul *Ugrinus* pusese mâna pe moșiile Făgăraș și Sâmbăta, situate într-o zonă rămasă compact românească. Din acest motiv și din altele, o parte din populația locală, condusă de un voievod (poate Negru-Vodă sau Radu Negru), s-a răzvrătit, a rezistat cu armele o vreme în cetățile din sudul Transilvaniei și apoi a trecut munții spre sud, într-o altă țară românească, aflată pe cale de organizare, stimulând-o în procesul de agregare, de centralizare și de obținere a independenței față de Ungaria[61]. Răzvrătirea românilor din Făgăraș a fost urmată de altele,

[58] Gh. I. Brătianu, *Les assemblées*, p. 16; A. Decei, *Contribution*, p. 217; Ioan-A. Pop, *Instituții*, p. 16-19; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 170-172.

[59] *DRH*, C, X, p. 325; Ioan-A. Pop, *Instituții*, p. 18-19.

[60] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 172.

[61] Gh. I. Brătianu, *Tradiția*, p. 87-115; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 172.

între care una de răsunet şi cu importante consecinţe a fost cea a unei părţi a cnezilor din Maramureş, conduşi de voievodul lor, Bogdan de Cuhea[62]. Pornită probabil prin 1342, revolta urmărea păstrarea rânduielilor tradiţionale româneşti, a stăpânirilor cneziale şi a voievodatului (pe care regalitatea încerca să-l înlocuiască cu comitatul), a voievodului ales de către adunarea cnezilor etc. O parte a feudalităţii româneşti din Maramureş acceptase compromisul cu regalitatea, aducea „credincioase slujbe" puterii centrale, urma calea înnobilării etc., deoarece vedea în aceasta posibilitatea de a-şi păstra şi întări prerogativele şi privilegiile. „Partida" lui Bogdan, devenit „infidel notoriu", a continuat însă lupta vreo 20 de ani (cu intermitenţe, probabil) în Maramureş, iar apoi, în jur de 1360, a trecut şi ea munţii, de data aceasta spre est, tot într-o ţară românească pe cale de consolidare şi de desprindere de suzeranitatea ungară. Cu ajutor maramureşean, se năştea astfel „a doua libertate românească" (Nicolae Iorga), anume Moldova. La 2 februarie 1365, regele Ludovic I condamnă „necredinţa binecunoscută" a lui Bogdan, care desprinsese ţara de la răsărit de Carpaţi de sub tutela coroanei ungare[63]. În intervalul 1359-1366, dar şi ulterior, s-au produs acţiuni concertate la sud şi est de Carpaţi, care au modificat radical atitudinea regalităţii ungare faţă de românii din Transilvania[64]. Opoziţia românească era de-acum evidentă în ochii regalităţii, iar eşecul readucerii la supunere a Moldovei şi Ţării Româneşti se lega tot mai vizibil şi de românii din Transilvania, care-şi mutau răzvrătirile pornite în interiorul arcului carpatic spre sud şi spre răsărit, ridicând la independenţă noi structuri politice ivite în sânul poporului lor. Exemplul răzvrătirilor nu trebuia urmat cu nici un preţ: Bogdan de Cuhea cu ai săi au fost despuiaţi de moşii, „pentru ca nebunia lor să nu fie cumva pildă altora"[65], adică altor români din Maramureş şi Transilvania. Îngrijorarea regelui era reală. Existenţa celor două state româneşti independente

---

[62] R. Popa, *Ţara Maramureşului*, p. 240-247; Ioan-A. Pop, *Instituţii*, p. 19.

[63] *DRH*, D, I, p. 80-83.

[64] Ş. Papacostea, *Geneza*, p. 84-90.

[65] *DRH*, C, X, p. 89-99.

sau cvasiindependente la hotarele Transilvaniei – ţară majoritar românească din punct de vedere etnico-demografic, dar încadrată politic Regatului Ungar – era o gravă ameninţare. Românii transilvăneni aveau şi o feudalitate proprie (care începea să fie asimilată nobilimii, deoarece stăpânea cnezate, adică pământuri şi supuşi), erau de departe cei mai vechi şi mai numeroşi locuitori ai provinciei, răspândiţi peste tot; ei erau şi factor politic „constituţional", participând între stări la conducerea treburilor ţării. Indiciile de solidarizare politică românească, în numele limbii şi al credinţei comune, i-au sensibilizat pe guvernanţi, mai ales pe cel de-al doilea Angevin. Legăturile românilor transilvăneni cu voievodatele „rebele" şi „infidele" din afara Carpaţilor trebuiau rupte, dar acest lucru nu era suficient. Oficialitatea a înţeles că atâta vreme cât românii aveau o feudalitate, o elită în nume propriu românesc, elită ce alcătuia o stare (=grupare privilegiată), pericolul nu era înlăturat. Această înţelegere precisă a situaţiei iese la iveală în cele şase luni (aprilie-octombrie) ale anului 1366, interval pe care regele Ludovic I l-a petrecut în Transilvania, având problema românească în centrul preocupărilor sale, sub două aspecte: 1) efortul de a readuce la ascultare celelalte două ţări româneşti; 2) luarea unui complex de măsuri împotriva românilor din interiorul regatului. Primul scop nu l-a putut îndeplini decât în parte, realizând o precară şi echivocă înţelegere (vremelnică şi aceasta) cu Vlaicu, voievodul Ţării Româneşti. În privinţa celui de-al doilea ţel urmărit, acţiunea regală, cel puţin *de iure*, a avut mai multă eficienţă: a) se statua că stăpânirea legală asupra pământului se putea exercita exclusiv pe baza actului scris, a diplomei emise de rege, ceea ce însemna *in spe* excluderea cnezimii româneşti (care stăpânea pământul în virtutea dreptului nescris – *ius Valachicum* şi *ius keneziale*) din rândul feudalilor; b) se mai stabilea că nimeni nu poate să posede moşii cu titlu deplin nobiliar sau cu titlu de beneficiu, dacă nu este catolic, ceea ce marca intenţia de a exclude prin lege pe feudalii români (care erau ortodocşi) din starea nobiliară; nobilii „adevăraţi" puteau uzurpa de-acum „legal" pământurile cnezilor români; c) se cerea autorităţilor din comitatele Cuvin şi Caraş din Banat să-i strângă pe preoţii „schismatici" împreună cu familiile şi să-i înfăţişeze comitelui

la o dată anume, urmând să se aplice față de ei ceea ce avea să decidă regele. Măsura din urmă pare să se refere în special la preoții refugiați din Serbia spre Banat, dar ea este o mărturie a politicii duse împotriva clerului ortodox[66]. Bănuind reacțiile adverse pe care le-ar stârni aceste măsuri restrictive, regele introducea în același timp o organizare judiciară nouă, cu caracter excepțional. Nobilimii i se permitea „să extermine sau să nimicească din această țară pe răufăcătorii de orice națiune, în mod distinct pe români". Ea avea în mână de-acum un instrument pentru a-i ajuta pe rege și pe dregătorii săi în efortul de „a-i zdrobi și a-i nimici pe infidelii răzvrătiți și pe rebelii noștri și ai sfintei coroane din acele părți", adică din Transilvania. Or, „rebelii" din Transilvania în acel moment erau românii. Prin măsurile luate, Ludovic a voit să oprească asimilarea în bloc a cnezimii românești cu nobilimea, fapt care se întâmplase, se pare, tacit sub Arpadieni și în prima parte a secolului XIV. Decretul regal din 1351, care reînnoia bula de aur din 1222, anunța o asemenea tendință de precizare a statutului nobiliar la nivelul întregului regat[67]. Punând două condiții pentru accederea la statutul nobiliar (deținerea actului regal de donație și apartenența la catolicism), suveranul îi asimila pe cei mai mulți cnezi români cu primarii satelor supuse (*villici*), refuzându-le nu numai caracterul de stăpâni de pământ, dar și calitatea de oameni liberi. Pe de altă parte, românii care încercau să-și apere libertățile vechi, să-și recupereze bunurile răpite, să riposteze în vreun fel erau calificați drept „răufăcători", „hoți" sau „răzvrătiți" și pedepsiți după noua procedură.

Evident, cum se întâmpla adesea în lumea medievală, măsurile luate în 1366 nu și-au atins decât parțial și treptat scopul. Multă vreme, mai ales în zonele unde penetrația maghiară a fost târzie și formală, cnezii români au rămas stăpâni peste satele lor, fără să aibă act de donație și fără să fie catolici. Această evoluție a lucrurilor a fost încurajată și de împrejurările istorice care s-au schimbat: regalitatea, mai ales după moartea lui Ludovic I (1382), a avut nevoie de un sprijin

[66] Ș. Papacostea, *Geneza*, p. 84-90.

[67] *DRH*, C, X, p. 89-99.

serios pentru politica de întărire a puterii centrale (în fața anarhiei feudale și a tendințelor centrifuge ale marii nobilimi) și de o forță armată redutabilă, nu numai în vederea politicii expansioniste, dar, cu precădere, spre a face față primejdiei otomane. Astfel, nobilimea mică și mijlocie, fruntașii sașilor și secuilor, dar mai ales cnezii români din Transilvania s-au dovedit indispensabili pentru puterea centrală. E drept că, sprijinindu-i pe regi în politica lor după tipicul feudal al credincioaselor servicii, ei evitau decăderea, deoarece ca vasali obțineau acte de donație pentru pământurile pe care, de altfel, le stăpâneau *ab antiquo* și deveneau oficial nobili. În multe zone ale Transilvaniei, însă, cnezii români au devenit supuși pe propriile lor pământuri, începând cu secolele XI-XII.

Chiar dacă măsurile preconizate de rege în 1366 (și reluate ulterior de alți suverani) nu și-au atins scopurile imediat și complet, ele au reușit să conducă la un lucru deosebit de important pentru soarta viitoare a românilor transilvăneni: au favorizat excluderea elitei românilor ca entitate dintre stări și scoaterea în afara ordinii stabilite a confesiunii lor ortodoxe[68]. Fruntașii românilor nu au mai fost convocați în numele poporului lor (cum a continuat să se întâmple cu sașii sau secuii, de pildă) în adunările țării (congregații), spre a decide în chestiunile vitale ale Transilvaniei. Indivizi izolați de origine română au participat în continuare la viața politică centrală a Transilvaniei, la congregații, dar nu ca români (ca reprezentanți ai românilor), ci ca nobili; or, nobilimea din Transilvania, cu timpul, s-a considerat reprezentanta maghiarilor și a acționat în consecință. În 1437, în timpul răscoalei țărănești de la Bobâlna, se forma „uniunea frățească" (*fraterna unio*) dintre nobilime, sași și secui în vederea apărării statutului lor privilegiat în fața primejdiilor interne și externe. În acest moment, era certă izolarea românilor în raport cu această „uniune", care va dobândi caracter exclusivist manifest și se va numi, din secolul XVI începând, *unio trium nationum*. Ea va sta la baza sistemului politic al Transilvaniei moderne, sistem axat pe excluderea românilor ca entitate de la conducerea țării. Prin acest act de dis-

[68] Ioan-A. Pop, *Instituții*, p. 22-23.

criminare la adresa românilor, început la 1366, s-a îndepărtat pentru o vreme pericolul ca Transilvania să devină şi politic românească şi să urmeze exemplul de independenţă al celorlalte două ţări româneşti. Unele familii româneşti de origine cnezială şi boierească au reuşit să pătrundă în rândurile marii nobilimi, s-au catolicizat şi, cu vremea, s-au maghiarizat. Aşa au fost Cândea, Cândreş, Morsina (Muşina), Dragoş, Bizerea, Gârlişte, More (Ficior) de Ciula, Hunedoreştii, Mailat, Chak, Josika şi altele.

Dar cei mai mulţi feudali români au rămas în rândurile micii nobilimi (dacă nu au fost cumva aserviţi), s-au retras la nivel local şi au continuat să rămână români şi să reprezinte interesele românilor în cadrul autonomiilor numite ţări, provincii, dar cel mai adesea districte româneşti.

4.9. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) ale românilor din Transilvania

Prin încadrarea în acea *natio* numită *nobilitas*, unii fruntaşi ai românilor nu au urmat o cale liniară de asimilare în elita maghiară, ci au ţinut mult timp să se detaşeze în chip etnic, prin numele de *nobiles Valachi*. Deşi oficialitatea a utilizat uneori, cu intermitenţă, în documente acest nume, nu s-a mai acceptat niciodată admiterea elitei românilor între stări (naţiuni), ca reprezentantă a neamului său. Oprită să se manifeste ca românească la nivel central, feudalitatea românilor a rămas, ca nobilime mică şi mijlocie, în cadrul vechilor ţări româneşti locale, cărora, împreună cu poporul de rând, le-a conservat autonomia. O modalitate de perpetuare a acestei autonomii au fost adunările locale controlate iniţial de cnezi, apoi şi de cnezii înnobilaţi (oficializaţi ca feudali după modelul apusean) şi de cnezii boieriţi (numai în Făgăraş, unde oficializarea calităţii de feudal s-a făcut după tipicul bizantino-slav, ca la sud de Carpaţi)[69]. Originea acestor adunări trebuie căutată în substratul prefeudal de tradiţii şi

[69]Vezi, pe larg, *ibidem*, passim.

cutume ale structurilor comunitare (ale satului), dar și în evoluția feudală timpurie a societății locale. Cu alte cuvinte, aceste adunări în mediul românesc s-au născut atât pe fondul obiceiului „oamenilor buni și bătrâni" de a se aduna (și de a strânge satul) spre a rezolva problemele comunității, cât și în urma tendinței ca feudalitatea incipientă - cnezimea - să acorde „ajutor și sfat" acelui cnez care fusese ales voievod. Bazate pe cutuma atașată unei regiuni anume, ce constituia „țara", aceste adunări s-au dezvoltat mereu, pe măsura evoluției lumii feudale și în ciuda tendinței de nivelare și unificare juridică promovate de Angevini și de urmașii lor. Evident, un impuls pentru perpetuarea, reorganizarea și întărirea (pentru un timp) a acestor instituții în Transilvania a fost stăpânirea străină și adunările nobilimii din comitate, ale sașilor și secuilor din scaune. Dar, în cazul de față, se cuvine să legăm înflorirea acestor adunări locale de excluderea fruntașilor românilor din congregațiile Transilvaniei. Faptul ne apare și ca o compensație și subliniază voința de supraviețuire a autonomiilor locale românești. Desigur, spre a putea funcționa, aceste adunări s-au adaptat regulilor oficiale: au emis documente în latină, au adoptat sigilii, și-au fixat o zi anume de reunire, au acceptat uneori să fie prezidate de înalți dregători ai regatului și voievodatului etc. După măsurile luate de Ludovic I mai ales, adunările elitei românești devin adevărate foruri complexe, care administrează, împart dreptatea, veghează la strângerea dărilor și la îndeplinirea obligațiilor supușilor. În același timp, însă, ele analizează încălcările, reliefează abuzurile și uzurpările venite din partea unor reprezentanți ai autorităților, trec în revistă vechile rânduieli românești din epoca de libertate (de aceea, numesc aceste rânduieli *libertates*) și aleg delegații care să susțină la rege, voievod, ban, castelan etc. confirmarea, reconfirmarea sau respectarea acestor forme de organizare. Așa au procedat adunările cnezilor și nobililor români din comitatul Bereg (1364 și ulterior), din districtul Căpâlna - în țara Crișului Alb (1426), din districtul Dobra (1434 și ulterior), din Banat (1457 și ulterior), din pertinențele domeniului Hunedoara (1482), din Țara Hațegului (1494); așa au procedat și comunitatea boierilor făgărășeni (1508 și ulterior) sau adunarea cnezilor Văii Rodnei în 1523. Există, ca în cazul Banatului sau Beiușului, plângeri și cereri adresate de adunări

ale cnezilor supuşi pe domeniile unor feudali laici sau ecleziastici. Se cunosc şi adunări care, în epoca de libertate sau de minimă influenţă a organizării de stat străine, se întruneau pentru alegerea voievodului (aşa procedau, de pildă, cnezii din Maramureş). Este evident că aceste adunări, indiferent de statutul juridic al teritoriului pe care funcţionau, rezolvau în mod curent problemele societăţii româneşti, asigurau legătura cu oficialitatea şi apărau interesele autonomiilor româneşti. Uneori, în adunări se întrunesc reprezentanţii a două sau mai multe districte, semn, poate, al unor vechi uniuni de cnezate, dislocate de noile formule administrative impuse. Atribuţiile judecătoreşti, care ajung preponderente la un moment dat în aceste adunări, sunt doar derivate şi se accentuează pe măsura evoluţiei societăţii feudale. Ca foruri de judecată, adunările aplicau adesea principiile dreptului românesc şi cnezial, foloseau formule de jurământ românesc, deşi dreptul oficial al Regatului Ungariei este impus treptat, mai ales în urma codificării lui. Activitatea acestor instituţii conduce la concluzia că, deşi românii încadraţi în Ungaria nu au obţinut niciodată privilegii globale ca alte popoare şi populaţii, ei au reuşit să impună funcţionarea unor autonomii locale, pe baza respectării (adesea tacite şi parţiale) a vechilor libertăţi.

Astfel, în Transilvania, în urma cuceririi ungare şi a colonizării de populaţii străine, stările au dobândit de timpuriu o componentă etnică, accentuată ulterior. De aceea, aici, stările au devenit *nationes*, adică grupuri privilegiate din punct de vedere social şi politic, dar distincte una de alta şi prin limbă, origine, arie de locuire, credinţă. Cu timpul, componenta social-politică a „naţiunilor" se va estompa în favoarea celei etnice, fapt care va conduce şi la accentuarea discriminărilor privitoare la români.

4.10. Autonomia voievodatului Transilvaniei şi orientarea lui spre statele româneşti extracarpatice în evul mediu

Transilvania era diferită de Ungaria propriu-zisă prin însăşi tradiţia sa voievodală liberă, prin vechiul său statut de ducat (voievodat) condus cândva de „un anumit român" (*Gelou quidam Blacus*).

Tendințele de autonomie se accentuează încă din a doua jumătate a secolului XIII, când izbucnește rivalitatea dintre regele *Béla* IV (1235-1270) și fiul său Ștefan. Acesta din urmă obține în 1257 conducerea părții de la răsărit de Tisa până pe culmile Carpaților Orientali și Meridionali, în calitate de *dux Transilvanus*, după care exercită prerogative suverane în „ducatul" său, donează moșii și confirmă privilegii. Între 1257 și 1269, vreme în care Transilvania s-a bucurat de o largă autonomie, au avut loc lupte armate între rege și fiul său Ștefan, numit „rege tânăr" al Ungariei și duce al Transilvaniei. În această perioadă, puterea și prestigiul demnității de voievod al Transilvaniei cresc în mod deosebit[70]. La sfârșitul secolului XIII și la începutul secolului XIV continuă tendințele de lărgire a autonomiei voievodatului și își face loc chiar ideea de constituire a sa într-un stat suveran, pe fondul scăderii autorității regale sub Ladislau IV Cumanul (1272-1290) și al luptelor interne prilejuite de stingerea dinastiei arpadiene (1301). Este perioada când în fruntea Transilvaniei s-au aflat voievozii Roland Borșa și Ladislau Kán[71]. Cel dintâi își arogă o parte din prerogativele regale, emite acte în care țara sa este numită *regnum Transilvanum*, își numește comiți dintre „familiarii" săi, își întărește curtea sa și pe cea a vicevoievodului etc. Tot acum, în 1288, este convocată pentru prima oară „adunarea generală a nobililor țării Transilvaniei", diferită de Dieta Ungariei. Noul rege, Andrei III, este obligat să admită că există „părți sau provincii din Regatul Ungariei care se sustrag supunerii sau autorității regești și a regatului" și vorbește în actele sale de două entități: *regnum noster* (Regatul Ungariei) și *regnum Transilvaniae*. În vederea restabilirii autorității sale, regele convoacă la 1291, cum s-a văzut, la Alba Iulia, congregația Transilvaniei, formată din reprezentanții nobilimii, ai sașilor, secuilor și românilor și hotărăște împreună cu aceștia „reașezarea rânduielilor țării", adică readucerea Transilvaniei la ordine și supunere. Încercarea nu poate conduce la rezultate notabile, deoarece din 1294, pentru mai bine de două decenii, se va afla în fruntea Transilvaniei voievodul

---

[70] Șt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 172-175.

[71] I. Lupaș, *Studii, conferințe*, p. 33-36.

Ladislau Kán, care a devenit la un moment dat cel mai puternic dinast al Ungariei, jucând rolul de arbitru al situației politice din țară, după stingerea dinastiei arpadiene. El și-a constituit o adevărată curte la Deva, de unde a nesocotit autoritatea regală, a ocupat moșii, târguri și cetăți ale regelui sau ale unor nobili, a revocat și numit episcopi, a construit fortificații, a uzurpat moșii bisericești etc. După 1301, Ladislau Kán s-a purtat ca un adevărat suveran. Este o vreme când Mathias Csák își afirmă autoritatea în Slovacia și când alte familii de oligarhi par să destrame întreg regatul. Tronul Ungariei a fost disputat de Venceslav, fiul regelui Boemiei și Poloniei, de Otto de Bavaria și de Carol Robert de Anjou, fiul regelui Neapolelui. După ieșirea timpurie din cursă a lui Venceslav, ceilalți doi au căutat fiecare sprijinul puternicului voievod al Transilvaniei. Otto de Bavaria, încoronat ca rege, dar dezavuat de papă și excomunicat, vine în Transilvania, unde speră să devină ginerele lui Ladislau Kán. Numai că puternicul voievod avea alte planuri: el confiscă coroana regească, își căsătorește fiica cu Ștefan Uroș, fiul regelui sârb Ștefan Milutin, iar pe prezumtivul ginere îl trimite în captivitate la un voievod român („duce") – vasal al său – din afara Transilvaniei (probabil din nordul Moldovei)[72]. Carol Robert, sprijinit de papă, este ales de dieta ungară ca rege, dar încoronarea era imposibilă fără coroana deținută de „ilustrul principe" al Transilvaniei. Acesta refuză inițial restituirea și este excomunicat. După amânări succesive, el restituie coroana, dar pune condiții îndrăznețe și are atitudinea unui vasal semeț și nu pe cea a unui dregător supus. Totuși, după alți ani de încordare, în 1315, Ladislau Kán este destituit. Acest act declanșează o revoltă, în care voievodul și fiii săi au fost susținuți de puternice familii nobiliare și de unii monarhi vecini, cum au fost cneazul Haliciului, regele Serbiei și, probabil, Basarab, voievodul Țării Românești. Răzvrătirea a fost înfrântă abia după câțiva ani.

Numai în urma acestor puternice frământări, care au demonstrat cât de labilă era autoritatea ungară asupra Transilvaniei, se desăvârșește organizarea politică a voievodatului, fapt petrecut pe parcursul

---

[72] V. Spinei, *Moldova*, p. 192.

secolului XIV şi în prima parte a secolului următor. Însă tradiţia de ţară distinctă a Transilvaniei continuă să se manifeste, datorită mai multor împrejurări. Se constată uşor că viaţa economică a voievodatului era legată mai ales de evoluţia din Ţara Românească şi Moldova. Vechile unităţi politico-economice numite Ţara Severinului, voievodatul lui Litovoi (care cuprindea şi Ţara Haţegului), voievodatul lui Seneslau (care cuprindea, probabil, şi Ţara Făgăraşului) sau formaţiunea în care s-a întemeiat episcopia Cumaniei (sud-vestul Moldovei şi sud-estul Transilvaniei) înglobau teritorii situate pe ambele versante ale Carpaţilor. Graniţa artificială stabilită de Regatul Ungariei pe culmile munţilor nu a putut rupe legăturile fireşti din interiorul ariei româneşti de civilizaţie. Păstoritul pendulatoriu a continuat de-a lungul Carpaţilor, priviţi ca o entitate, iar schimburile din oraşele şi târgurile situate spre zona montană (Braşov, Sibiu, Bistriţa, Baia, Trotuş, Câmpulung, Argeş etc.) se bazau pe produse şi negustori din Transilvania, Ţara Românească şi Moldova. Oraşele săseşti, mai ales Braşov, Sibiu, Bistriţa, aveau piaţa de desfacere cea mai sigură la sud şi est de Carpaţi, unde principii români le-au acordat privilegii comerciale.

Autonomia Transilvaniei se manifestă pe plan politic şi în veacul XIV, când, contrar uzanţelor, se constituie adevărate dinastii de voievozi (familiile Láckfi şi Csáki), iar congregaţiile ţării ajung să aibă un rol tot mai important, o periodicitate bine stabilită şi reguli de funcţionare precise. Pe plan extern, voievodul Ladislau de Losoncz (1376-1391) participă la o coaliţie balcanică îndreptată împotriva Ungariei. Creşte şi puterea şi prestigiul militar ale Transilvaniei, care se angajează tot mai insistent, alături de celelalte două ţări româneşti, în lupta antiotomană. Legăturile cu sudul şi răsăritul Carpaţilor se amplifică mereu, pe multiple planuri, iar cruciada târzie consolidează aceste raporturi. Încă din secolul XIII, se constată un curent de trecere a unor locuitori din Transilvania spre Ţara Românească şi Moldova, pe măsura întăririi structurilor feudale apusene şi a uzurpării unor pământuri, bunuri şi libertăţi ale românilor. Interesant este faptul că, alături de români, se refugiază la sud şi est de Carpaţi (în ţările române libere) şi maghiari, secui ori saşi, atraşi de posibilitatea unor avantaje, de cuantumul scăzut al obligaţiilor feudale şi împinşi de

îngrădirile la care erau supuşi de autorităţi. Astfel, un document papal din 1234, care-i critică pe românii din episcopia Cumaniei (sud-vestul Moldovei, mai ales) pentru că au episcopi ortodocşi şi refuză autoritatea prelaţilor catolici, arată că locuitori din Transilvania trec la aceşti români şi că, „alcătuind un singur popor cu pomeniţii români", trăiesc împreună după obiceiurile lor ortodoxe"[73]. Amintita diplomă a cavalerilor ioaniţi, din 1247, cere ca ţăranii (desigur, din Transilvania şi Banat), numiţi în text *rustici*, care ar trece spre Oltenia să fie întorşi înapoi. Între circa 1290 şi 1360, tradiţia istorică şi documentele consemnează, cum s-a arătat, trecerea unor grupuri de români mai ales, conduşi de voievozii lor, spre Ţara Românească şi Moldova, aflate pe cale de organizare şi unificare. În 1435, un grup de cnezi răzvrătiţi din Ţara Haţegului se refugiază în Moldova[74]. Asemenea exemple ar putea continua. Desigur, au loc şi treceri în sens invers, spre Transilvania şi Banat, dar numai individuale şi foarte puţine, legate cu precădere de trădarea de către unii vasali (boieri) a domnilor lor (ex. boierul Carpaciu şi rudele sale sau înaintaşii paterni ai lui Nicolaus Olahus). Cu alte cuvinte, când exista un curent de trecere, acesta era orientat dinspre Transilvania spre sudul şi estul Carpaţilor, unde românii aveau o organizare politică proprie.

Pe fondul acestor vechi legături şi în contextul luptei comune antiotomane, domnii (=principii) din Ţara Românească şi Moldova au ajuns să stăpânească întinse domenii în Transilvania, atestate încă din secolul XIV[75]. Din punctul de vedere al regilor Ungariei, acestea erau feude, acordate condiţionat în vederea menţinerii legăturilor de vasalitate, dar, din perspectiva domnilor munteni şi moldoveni, cel puţin unele din aceste posesiuni (cum era Ţara Făgăraşului) erau privite ca „moşia" lor dreaptă, ca parte integrantă a Ţării celei mari. Până în veacul XVI inclusiv, au fost stăpânite, pentru diferite intervale de timp, Severinul, Amlaşul, Făgăraşul, castelul Bran, cetatea Bologa (lângă Huedin), Ciceul, Cetatea de Baltă, Bistriţa, Unguraşul, Rodna, Vinţul, Vurpărul etc., adică ţinuturi întregi, cu oraşe, târguri, cetăţi,

[73] *DRH*, D, I, p. 20-21.

[74] *Ibidem*, p. 318-320.

[75] I. Toderaşcu, *Unitatea*, p. 128-150; N. Edroiu, *Posesiunile*, p. 45-62.

pământuri şi cu circa 300 de sate, în marea lor majoritate româneşti. Astfel, dincolo de caracterul acestor stăpâniri, important este faptul că vreme îndelungată s-a exercitat un patronaj politic, economico-social, cultural şi bisericesc al autorităţilor româneşti extracarpatice asupra unei mari părţi a românilor din Transilvania. Se ştie că jurisdicţia mitropoliţilor sud-carpatici se exercita şi asupra românilor din Transilvania şi din părţile vestice şi că mitropolia Moldovei a patronat episcopiile româneşti din nordul Transilvaniei.

Ţara Făgăraşului are o situaţie cu totul specială, întrucât până în veacul XIV a făcut parte efectiv din Ţara Românească, iar pe parcursul veacului următor a aparţinut domnilor munteni cu intermitenţe. Făgăraşul sau Ţara Oltului a avut în evul mediu aceeaşi structură socială (boieri şi vecini) ca şi Ţara Românească, aceleaşi instituţii, fiind formată aproape exclusiv din români. Boierimea făgărăşeană, deşi nu era recunoscută ca egală cu nobilimea regatului, deoarece calitatea sa feudală rezulta din modelul răsăritean şi ortodox, şi-a stăpânit moşiile în virtutea actelor de danie (hrisoavelor) emise de domnii munteni. Ţara Făgăraşului a rămas mereu compactă, nedivizată, „un fel de ducat, căci făgărăşenii sunt supuşi boierilor români, care ascultă de domnul cetăţii ca de un principe", după caracterizarea lui Nicolaus Olahus. Din secolul al XVI-lea, întregul district a devenit domeniu princiar, rezervat de obicei principeselor Transilvaniei[76].

În fapt, cum s-a văzut, întreaga Transilvanie a avut o organizare specială, datorată caracterului său majoritar românesc şi tradiţiei sale de ţară separată. Autonomia Transilvaniei este indisolubil legată de orientarea sa spre celelalte două ţări române, de tendinţa de slăbire a dependenţei politice de Ungaria, compensată de apropierea faţă de Ţara Românească şi Moldova.

---

[76] Vezi D. Prodan, *Boieri şi vecini*, passim.

Considerații finale

Chestiunea formării statului medieval în cadrul civilizației românești are în atenție, de fapt, studierea celei mai importante instituții politice a poporului român.

Se vorbește adesea în istoriografie și nu numai acolo despre geneza târzie a statului român modern și despre structurarea statului medieval la români abia în secolul XIV. Cum s-a văzut, acestea sunt doar clișee, stereotipuri, pe care cercetarea obiectivă a trecutului le-a infirmat. Pe de o parte, statul român modern este relativ „tânăr" numai în privința caracterului său unitar (ca și în cazul statelor italian, german etc.), căci altminteri acest stat reprezintă corolarul unei îndelungi tradiții medievale și chiar romano-bizantine. Pe de altă parte, statul român medieval, în pluralitatea sa formală, nu s-a întemeiat în secolul XIV, ci cu câteva veacuri înainte, după ce s-a desăvârșit etnogeneza românilor.

Cum era firesc, această etnogeneză s-a desfășurat pe un teritoriu vast din romanitatea orientală, adică acolo unde provinciile romane s-au suprapus regiunilor locuite de traco-daco-geți și în vecinătatea imediată a acestor provincii. Natural, pe acest spațiu întins, cu timpul, au trăit alături de daco-romani, străromâni și români și alte populații. Unele au făcut-o doar temporar, altele au fost asimilate, iar altele trăiesc alături de români până astăzi. La fel de adevărat este și faptul că schimbările politice, atacurile alogenilor, formarea de noi entități statale și, în general, diferite împrejurări istorice i-au determinat uneori pe români și pe strămoșii lor să-și restrângă aria de răspândire, să se concentreze în mase compacte acolo unde ei erau mai numeroși sau să se retragă spre alte regiuni în fața unor forțe etno-demografice și militare mai tenace sau mai puternice. Însă, în ciuda acestor variațiuni reale și explicabile, spațiul nord-dunărean (mai ales nucleul Daciei vechi) nu a fost părăsit niciodată integral de daco-romani spre a fi regăsit după câteva secole de români.

Mărturii indubitabile concordă în a demonstra că regiunea de la nordul Dunării de Jos până spre Maramureș (cu centrul în Transilvania) a stat la baza puterii politico-militare a statului dac (*arhé*) și

a fost centrul provinciei romane *Dacia*, unde procesul de romanizare a fost masiv şi ireversibil.

Tot izvoarele dovedesc că, după retragerea autorităţilor romane şi a unei părţi din populaţie la sud de Dunăre, pe o suprafaţă de peste 100.000 kmp au continuat să trăiască latinofonii şi în vecinătatea acestora – pe încă circa 150.000 kmp – daco-geţii puternic influenţaţi de latinofoni. Din aceste elemente etnice fundamentale, preroman şi roman, ca şi în cazul popoarelor romanice din Apus, s-a născut poporul român. Se apreciază că prin secolele VII-VIII, după revărsarea slavilor în spaţiul carpatic şi, mai ales, balcanic şi o dată cu debutul deplasării protoromânilor sud-dunăreni spre Macedonia şi zonele adiacente, poporul român era, în linii mari, format. Ca şi grecii – alt popor băştinaş în sud-estul Europei –, românii, moştenitori ai romanilor, s-au născut creştini, în urma creştinării timpurii a strămoşilor lor din vechea Dacie şi a efortului misionar din veacurile IV-VI.

Perioada migraţiilor a reprezentat, de fapt, pentru daco-romani şi români, circa un mileniu, de la 300-350 până după 1300. În acest interval de timp, teritoriul Daciei (dar şi al Moesiei sau Pannoniei) a fost ţinta unor neîncetate şi dure atacuri de jaf, a intrat în sfera de dominaţie a unor vremelnice „imperii“ sau „regate“ barbare şi a servit drept bază teritorială pentru aşezarea unor grupuri etnice alogene (goţi, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari, khazari, unguri, pecenegi, uzi, cumani, tătari etc.).

Prin urmare, în jurul anului 900, tabloul etnic al regiunilor din preajma Dunării Mijlocii şi Inferioare şi din zona Carpaţilor era destul de variat. În tot acest spaţiu, din cadrilaterul Boemiei până la Balcani, izvoarele menţionează, încă din secolele VII-VIII, o serie de state incipiente sau formaţiuni statale, cu nume date, de obicei, de tribul sau uniunea de triburi ce domina sub aspect politic, dar compuse din populaţii şi popoare diverse. Este mai presus de orice îndoială că sub nume ca *Gothia*, *Hunnia*, *Gepidia*, *Avaria*, *Bulgaria* etc. s-au ascuns multă vreme şi traco-daco-romanii (latinofonii) şi românii. Însă, după formarea lor deplină ca popor şi după ce statele din jur au luat act de existenţa românilor, ei încep să intre în atenţia surselor scrise şi să fie

semnalați pe scena politico-militară a zonei. Asemenea semnalări erau adesea rodul hazardului, al împrejurărilor aleatorii, pur fortuite.

O astfel de întâmplare, anume stabilirea triburilor ungare în *Pannonia* la 896 și expedițiile lor de jaf în împrejurimi, a făcut ca să fie menționate în scris pentru prima oară unele state incipiente pe teritoriul de azi al României. Mențiunea se face într-o veche cronică latino-maghiară, preluată, poate prin veacul XII, de către un notar al regelui *Béla* III și păstrată până azi. În multe din asertiunile sale, cronica aceasta a Notarului Anonim este confirmată de un șir de alte cronici ceva mai târzii și de alte tipuri de izvoare.

Aceste surse menționează clar, atât în *Pannonia*, cât și la est de Tisa și în Transilvania, existența aici a românilor înainte de 896, alături de alte populații. Este important faptul că, în mai multe cronici, acești români sunt prezentați drept urmași ai romanilor (*coloni et pastores Romanorum*), rămași de bunăvoie pe teritoriile fostelor provincii romane (*sponte remanentes*). Cu alte cuvinte, prezența românilor în *Pannonia* și *Dacia*, înainte de 896, romanitatea și continuitatea lor de locuire aici sunt susținute chiar de cronicile latino-maghiare, dar și de alte izvoare contemporane acestora.

Acest lucru nu poate să-i surprindă decât pe cei neinformați sau răuvoitori. Menționarea românilor în zonele pomenite înainte de 896 vine în dreaptă consecință a întregii evoluții dintre secolele I-II și VII-VIII. În același spirit, era firesc ca românii, odată formați ca popor, să participe și la organizarea unor structuri statale. Ei au făcut acest lucru, cel puțin din secolul IX începând, alături de slavi, avari, pecenegi, greci (bizantini), germani (franci), bulgari, khazari etc. Între formațiunile politice aflate pe teritoriul României în perioada 900-1000, *Anonymus* menționează „ducatul“ crișan sau bihorean, „ducatul“ bănățean și cel ultrasilvan. În toate aceste state incipiente românii au avut un anumit rol alături de alte etnii, dar în Țara Ultrasilvană (Transilvania de mai târziu), ei au avut rolul principal, prin număr și prin conducătorul ivit din sânul lor (*Gelou*).

Desigur, cronica lui *Anonymus* și celelalte geste în limba latină din secolele XIII-XV nu sunt izvoare infailibile. Ca produs uman și ca rezultat al lumii medievale, ele conțin o serie de inadvertențe,

actualizări, nesincronizări, discursuri imaginare, clişee etc., care impietează asupra adevărului istoric. Dar de aici şi până la a susţine că Magistrul P. „nu are nici cea mai mică idee despre evenimentele şi protagoniştii reali ai cuceririi [ţării], nici asupra surselor contemporane“[77], adică a-l face farsor şi mincinos, este o distanţă uriaşă. Cum s-a văzut, Magistrul P. a greşit uneori fără voie, iar alteori mânat de ideologia politică pe care o împărtăşea, în scopul apărării drepturilor vechii aristocraţii gentilice şi al preamăririi neamului său, dar el nu poate fi acuzat de mai mult. Că nu-i pomeneşte nominal pe Svatopluk, Mojmir, Simeon sau Arnulf nu este o vină, deoarece el nu şi-a propus să fie exhaustiv, ca un istoric din epoca modernă. Nu se poate să-i cerem Anonimului imposibilul. Până la urmă, cele mai multe „greşeli“ ce i se atribuie s-au dovedit a nu fi, de fapt, decât adevăruri mai greu de recunoscut sau de descoperit.

Prin urmare, nu există nici un motiv serios pentru a respinge relatările Notarului şi ale celorlalte cronici despre venirea ungurilor la 896 prin pasurile Carpaţilor Păduroşi, despre populaţiile şi popoarele premaghiare din *Pannonia* şi vecinătate, inclusiv despre români, şi nici pentru a nega existenţa lui *Glad*, *Menumorut* sau *Gelou* etc. E drept că ei sunt menţionaţi nominal numai de *Anonymus*, dar acesta a creat singurul izvor intern narativ cunoscut şi păstrat din jur de 1200 (cel mai apropiat de evenimentele descrise), iar sursele externe, cum se ştie, nu dau detalii despre structura etno-demografică şi politică a unui teritoriu, ci se mărginesc la aspecte mult mai generale.

Cu alte cuvinte, *Anonymus* era cel mai în măsură să prezinte realităţile trecute ale Ungariei în maniera în care a făcut-o, cu grija totuşi pentru documentare, cu preocuparea pentru adevăr şi conform concepţiei despre faptul istoric pe care o aveau contemporanii săi.

Evoluţia statelor incipiente ale lui *Menumorut*, *Glad* şi *Gelou*, pe la 900, a fost puternic stânjenită de atacurile ungurilor. Aceştia însă nu au putut cuceri decât în mică măsură regiunile atacate.

După circa 100 de ani de şedere în *Pannonia*, după depăşirea stadiului gentilico-tribal şi trecerea la sedentarizare şi după crearea

---

[77] B. Köpeczi, *Histoire*, p. 115.

unui stat cu misiune apostolică, ungurii reiau incursiunile spre Banat şi Transilvania, învingându-i pe ducii locali, inamici ai Ungariei, *Ahtum* şi, respectiv, *Gyla*.

Acţiunile din preajma anilor 900 şi 1000, deşi grave pentru statutul ducatelor din Crişana, Banat şi Transilvania, nu au putut conduce la supunerea definitivă a acestora şi nici la încadrarea lor totală în Ungaria. După 1050-1060, urmează, pentru circa un secol şi jumătate, o perioadă când, dinspre vest şi nord-vest înspre est şi sud-est, s-a produs cu adevărat cucerirea Transilvaniei de către Regatul Ungariei. În paralel cu această cucerire armată şi după ce aceasta s-a încheiat, s-a petrecut şi o cucerire instituţională la teritoriu, prin eliminarea sau subordonarea instituţiilor româneşti faţă de cele implantate dinspre vest. Astfel, realităţilor locale, ca ducate-voievodate, cnezate, ţări, cnezi-juzi, voievozi, biserica de rit bizantin etc., li s-au suprapus altele, cum ar fi comitate, nobilime, cetăţi regale, biserica Romei etc. În vederea consolidării stăpânirii sale pe un vast teritoriu, Regatul Ungariei, privit cu ostilitate de cuceriţi, a încurajat aşezarea şi colonizarea unor populaţii străine, ca saşi şi secui, mai ales că populaţia maghiară era relativ puţină chiar şi în *Pannonia*.

Pe la începutul secolului XIII, se poate aprecia că Transilvania, în sens larg, era sub aspect militar cucerită. Cu toate acestea, vechile ducate-voievodate (cele mai multe consemnate de *Anonymus*) – Banatul, Bihorul, Maramureşul, Transilvania – nu şi-au pierdut niciodată complet individualitatea, în ciuda cuprinderii lor în regat. Maramureşul a fost transformat târziu (secolul XIV) din ţară-voievodat în comitat, cu păstrarea vechilor hotare şi cu menţinerea elitei româneşti, deşi s-au făcut implantări de *hospites*. Cea mai pronunţată individualitate în raport cu restul Regatului Ungar a avut-o Transilvania propriu-zisă sau voievodatul Transilvaniei. Aici, populaţia maghiară venită din *Pannonia* nu a reuşit să domine numeric masa românească, fortificată după asimilarea ultimilor slavi. Aducerea secuilor şi colonizarea saşilor nu au făcut decât să confere o personalitate şi mai distinctă voievodatului.

Prin privilegiile acordate noilor veniţi, prin măsurile ferme luate de cuceritori pe plan politic, social-economic şi confesional, prin baza

teritorială conferită stărilor („națiunilor"), românii ajung în curând supuși pe propriile pământuri. Primele mențiuni documentare ale românilor din Transilvania, la sfârșitul secolului XII și începutul secolului XIII, corespund exclusiv unor deposedări de bunuri imobiliare (pământuri, păduri, cetăți etc.), unor atacuri la adresa bisericii de rit răsăritean, unor chemări la oaste, unor vexațiuni etc. Cum ar fi putut românii să se infiltreze „pe nesimțite" din sud în Transilvania, în jurul anului 1200, și tot atunci să fie *ab antiquo* posesori de pământuri, păduri, cetăți și districte, tot în Transilvania? Și, mai ales, cum s-ar fi putut ca sub ochii lui *Anonymus* să se producă acest „exod" de români, cum se susține, și notarul regesc să nu vadă nimic și să-i considere pe români băștinași? Este evident că Magistrul P. și ceilalți cronicari i-au considerat pe români drept urmași ai romanilor rămași din vechime în *Pannonia* și Transilvania deoarece ei așa erau. Altă explicație nu există.

Prin urmare, cel mai numeros popor din sud-estul Europei – poporul român – a avut o existență firească la începuturile evului mediu: el n-a căzut nici din cer și n-a venit nici din fundul iadului, ca să-l parafrazăm pe Ferdinand Lot.

Românii s-au format ca un popor romanic din romanitatea estică, în mileniul I al erei creștine. Tot atunci, au participat la alcătuirea unor formațiuni statale care, în parte, au ajuns sub stăpânire maghiară. Formațiunile emancipate de sub această tutelă și care rezistaseră dominațiilor pecenegă, cumană și tătară, mai cu seamă în afara arcului carpatic, s-au unit și, cu ajutorul unor voievozi din Transilvania, și-au afirmat independența. Astfel, după o îndelungată evoluție a formațiunilor statale mai mici, în secolele XIII-XIV, se formează cele două state românești de sine stătătoare, anume Țara Românească și Moldova. Primul asemenea stat, cel dintre Carpați și Dunăre, își asumase simbolic misiunea de reconstituire a unității politice a poporului al cărui nume îl purta (Ș. Papacostea).

Concepția potrivit căreia, pe teritoriul României, cu excepția Transilvaniei încadrate ca voievodat în Regatul Ungariei, nu au existat state până în secolul XIV, ci doar „formațiuni prestatale", este greșită și anistorică. Noțiunea de „formațiune prestatală" nu are decât un

sens cronologic şi nu acoperă corect realitatea. Pe teritoriul României, ca peste tot în jur, au existat state incipiente, modeste ca întindere şi organizare, dar totuşi state, menţionate în izvoare scrise şi confirmate arheologic, încă din secolul IX, iar viaţa politico-statală a continuat să existe, în forme particulare, şi înainte de această dată. Cu timpul, ca şi în occidentul Europei, moştenitorii romanităţii orientale au ieşit din starea de latenţă politică în care s-au aflat, dând acestor state caracter românesc.

Transilvania, cucerită de Regatul Ungar, în ciuda promiţătoarei vieţi statale pe care a găzduit-o la cumpăna mileniilor I şi II, nu a mai putut deveni un stat în nume românesc. Pârghiile sale politico-administrative, economice şi sociale au fost acaparate de nobilime şi de reprezentanţii secuilor şi saşilor, iar cele ecleziastice de biserica romană.

După o perioadă de tranziţie, reprezentanţii românilor din Transilvania, ca entitate, au fost excluşi din instituţiile politice şi, când nu îndeplineau anumite condiţii, deposedaţi de pământurile lor. În acest fel, Transilvania, ţară în majoritate românească din punct de vedere etno-demografic, a încetat pentru o vreme să mai fie românească din punct de vedere politic.

Dar amintirea unei vieţi statale româneşti, fie ea şi incipientă, nu a încetat niciodată în Transilvania, datorită instituţiilor locale întemeiate pe *ius Valachicum*, care s-au perpetuat, şi vecinătăţii cu cele două state româneşti libere, la formarea cărora contribuiseră şi românii intracarpatici.

Ca şi alte popoare din jur, românii au o tradiţie statală mai mult decât milenară şi, prin romaniile populare, prin termeni ca domn, împărat, ţară, putere, adunare etc. această tradiţie coboară până în epoca romană. Practic, nu a existat nici o perioadă distinctă în care românii să fie complet lipsiţi de un cadru politic-statal, fie el şi modest. De aici s-a născut noţiunea de „ţară românească", cu sensuri atât de profunde, relevate de Nicolae Iorga: „În timpurile cele mai vechi, românii nu făceau nici o deosebire în ceea ce priveşte ţinuturile pe care le locuiau; pentru dânşii, tot pământul locuit de români se chema Ţara Românească. Ţara Românească era şi Muntenia şi Moldova şi

Ardealul şi toate părţile care se întindeau până la Tisa chiar, toate locurile unde se găseau români. N-aveau câte un nume deosebit pentru deosebitele ţinuturi pe care le locuiau şi toate se pierdeau pentru dânşii în acest cuvânt mare, covârşitor şi foarte frumos de Ţară Românească"[78].

Este o ţară românească generică, despre care vorbeşte şi M. Kogălniceanu la 1843, când defineşte noţiunea de patrie. Din acest punct de vedere, Transilvania a fost mereu o ţară prioritar românească, un nucleu al existenţei româneşti, ilustrat, între alţii, de *Gelou* Românul, de Mihai Viteazul şi de generaţia Marii Uniri.

Peisajul istoric al Transilvaniei nu ar fi însă autentic şi deplin fără toate etniile care l-au ilustrat, alături de românii majoritari. E drept că în ultimii aproape 80 de ani, în România s-a insistat asupra rolului românilor în acest tablou, dar insistenţa este de înţeles după ce timp de 700 de ani existenţa românilor a fost pusă între paranteze, dacă nu chiar primejduită, de cei ce guvernau Transilvania.

Se vorbeşte adesea despre Transilvania ca despre o regiune a interferenţelor, influenţelor, contactelor sau conflictelor etnice. Până la un punct, privind lucrurile istoriceşte, aşa a fost. Ţara, ca şi zonele extracarpatice, a fost locuită de români şi slavi (cei din urmă asimilaţi sau pe cale de asimilare de către români în secolele X-XI). Peste ei, au venit maghiarii, după secolul X, la care s-au adăugat, în secolele XII-XIII, secuii şi saşii. Perioada medievală s-a derulat, în general, pe fondul acestei componenţe etnice a Transilvaniei, anume români, maghiari, secui şi saşi. Măruntele grupuri de avari, protobulgari, khazari (dacă ei sunt altceva decât secuii), pecenegi, cumani etc. au fost relativ repede asimilate.

În cadrul interferenţelor şi confluenţelor trebuie însă mereu precizat că, atât în Transilvania propriu-zisă, cât şi în părţile vestice şi Banat, românii cuceriţi şi majoritari au fost subordonaţi cuceritorilor şi noilor veniţi. De aici decurge aspiraţia multiseculară a românilor la tratament egal cu cei ce aveau puterea şi, de la un timp, dorinţa de unire a Transilvaniei cu celelalte două ţări, care erau şi sub aspect

[78] N. Iorga, *Studii*, p. 406.

politic româneşti. Se uită adesea că între grupurile etnice ale Transilvaniei, românii, deşi cei mai numeroşi – după cum o confirmă toate izvoarele statistice păstrate[79] – au fost sute de ani periferizaţi, ignoraţi şi dispreţuiţi, adică transformaţi într-un neam de supuşi.

Se trece, de asemenea, uşor cu vederea, când se vorbeşte de interferenţe şi confluenţe, că astăzi Transilvania nu este un mozaic etnic, cum par să creadă unii, că Unirea de la 1918 a fost un act legitim şi că românii reprezintă actualmente cam 75% din populaţia provinciei, ceea ce înseamnă numeric aproape 6 milioane de oameni de naţionalitate română[80]. Fără o asemenea precizare, se întreţine voit o stare de confuzie, spre a se putea lansa din când în când întrebarea tendenţioasă: de ce Transilvania aparţine României? Răspunsul este firesc: Transilvania aparţine României deoarece românii, care reprezintă majoritatea absolută a populaţiei, şi-au exprimat această voinţă, în mod cvasiplebiscitar, încă din 1918, când ei reprezentau tot majoritatea absolută a populaţiei. Atunci, în anii 1919-1920, saşii, şvabii, evreii etc. au aderat la această voinţă a majorităţii, iar marile puteri au confirmat-o, la Paris, pe plan internaţional. Unirea de la 1918 a stins marele conflict etnic care opunea majorităţii asuprite o minoritate stăpânitoare. Tensiunile etnice ulterioare au izvorât, în primul rând, din refuzul liderilor minorităţii maghiare – rămaşi cu nostalgia puterii şi dominaţiei de altădată – de adecvare la voinţa internă şi internaţională prin care Transilvania a devenit parte componentă a României. Din acest refuz decurge şi lipsa de loialitate a unora din aceşti lideri faţă de statul român, ai cărui cetăţeni de drept sunt. Un asemenea extremism îl întreţine pe celălalt şi astfel, prin extensiune, se alimentează tensiunile etnice care, altminteri, s-ar stinge treptat.

Dar lucrarea de faţă nu şi-a propus să explice situaţia etno-politică actuală a Transilvaniei – provincie firească a României. Lucrarea tratează o secvenţă istorică, anume cea cuprinsă cu precădere între secolele IX şi XIII, când statele incipiente de pe teritoriul României

---

[79] A. Răduţiu, L. Gyémánt, *Repertoriul*, passim.

[80] Ioan şi Sorina Bolovan, *Contribuţii*, p. 166-167.

au fost atacate şi cucerite treptat de maghiari, până pe culmile Carpaţilor.

Suntem absolut convinşi că fără cunoaşterea corectă a realităţilor şi faptelor din acea vreme, înţelegerea adecvată a situaţiei contemporane a regiunii e pusă sub semnul întrebării. Dacă această carte va spori cât de puţin gradul de cunoaştere a acelei fascinante lumi, atunci avem mulţumirea că scrierea ei nu a fost în van.

Indice

A

Aba Samuel, rege al Ungariei, 147.
Achim, V., istoric, 131, 171.
Acra, oraş în Orient, 159.
Acsády, Gy., istoric, 68.
Adrianopol, oraş, 67.
Adriatica, 23, 46.
Afganistan, 57, 162.
Africa, 13, 16, 67.
Ahaia, provincie în Grecia, 81.
Ahton (Ajton, jud. Caraş-Severin), toponim, 130.
Ahtum (Ajton, jud. Cluj), toponim, 130.
Ahtum (Ohtum), duce, 6, 7, 112, 115, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 137, 140, 145, 196.
Ajton (zona Arad), toponim, 130.
Ajtonmonostora (zona Arad), toponim, 130.
Akus, conducător cuman, 149.
Alaric, conducător vizigot, 15.
Al-Bacri, geograf, 57.
Alba Iulia (Bălgrad, Alba, Fehérvár, Weisssenburg, Cetatea Albă, Alba Transilvana, Apulum), 143, 144, 146, 147, 150, 157, 160, 175, 179, 187.
Alba Regală (Székesfehérvár), oraş în Ungaria, 144.
Alföld, toponim (câmpie) în Ungaria, 68, 69, 107.
Alfred cel Mare, rege anglo-saxon, 92.
Almas (Almaş), râu, 132, 133, 136.
Almăj, district în Banat, 175.
Almos, duce, 62, 65, 88, 96.
Almus, antroponim, 104.
Alpi, Munţii, 17, 26, 29, 36, 46.

Amlaş, ţinut în sudul Transilvaniei, 190.
Andreas, antroponim, 104.
Andrei, conducător maghiar, 145.
Andrei II, rege al Ungariei, 155, 157, 159, 169, 174.
Andrei III, rege al Ungariei, 179, 187.
Angevinii, dinastie, 171, 181, 185.
Anglia, 73, 168.
Anonymus (Notarul Anonim, Magistrul P.), cronicar, 6, 7, 8, 63, 64, 65, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 125, 131, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 153, 174, 194, 195, 196, 197.
Aquitania, provincie în Franţa, 93.
Araci, toponim în Iugoslavia, 119.
Arad, 104, 126, 130.
Arad-Vladimirescu, fortificaţie, 116, 120, 126.
Aranca (Seztureg), râu, 116.
Argeş, cetate, târg, 189.
Arieş (Aranyos), râu, 134, 154.
Armbruster, A., istoric, 32, 33, 34, 46, 78, 82, 95.
Armenia, 162.
Arnulf, împărat german, 55, 61, 195.
Arpadienii, dinastie, 69, 156, 168, 179, 182.
Artania, formaţiune politică slavă, 44.
Arvinte, V., filolog, 30, 31.
Asan, ţar al Imperiului Româno-Bulgar, 19.
Asăneştii, dinastie, 42, 159.
Asia, 22, 162.
Asia Centrală, 51, 56.
Asia Mică, 25, 97, 128.
Asparuch, conducător protobulgar, 41.
Aşchileu (Esculeu), toponim, 133.
Atelkuzu (Etelkuzu, Etelköz), ţinut la nordul Mării Negre, 53, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 64, 98.

Attila (Athila), conducător hun, 22, 75, 76, 79, 80, 85, 87, 88, 90, 96, 97, 98, 100.
Aurelianus, împărat roman, 19, 20.
Avaria, stat barbar, 36, 193.
Árpád, duce al ungurilor, 58, 61, 62, 64, 65, 73, 79, 80, 85, 86, 90, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 105, 106, 107, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 131, 132, 138, 139, 141, 142, 143.

B

Baia, localitate în Moldova, 189.
Balad (Galad), toponim, 119.
Balak', țară, 94.
Balaton, lac, 102.
Balcanii, munți, 46, 193.
Balearele, insule în Mediterana, 16.
Banat, 9, 10, 20, 22, 45, 49, 68, 87, 88, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 141, 145, 148, 160, 171, 172, 174, 175, 181, 182, 185, 190, 196, 199.
Banatul de Severin, ținut, 130.
Baraolt, toponim, 157.
Barbu, M., istoric, 113, 116, 126.
Barcău, râu, 100, 104.
Bari, toponim, 32.
Bartha, A., istoric, 55, 58, 65, 67.
Basarab, voievod al Țării Românești, 107, 188.
Bașchiria (Hungaria Magna), ținut, 7, 58.
Batu, han tătar, 162.
Bavaria, provincie în Germania, 59, 156.
Bâlea, cnez, 109, 174.
Bârzava, district în Banat, 119, 175.
Bega (Beguey), râu, 113, 116.
Beiuș (țara ~), toponim, 9, 112, 185.
Bejan, A., istoric, 6, 113, 119, 120, 127, 130, 131.

Bel, M., istoric, 70.
Belgia, 123.
Belgrad (Serbia), 149.
Beliud, antroponim, 143.
Bellus, cetate, 145.
Benea, D., istoric, 112.
Benedict, voievod al Transilvaniei, 158.
Benedictus, episcop, 145.
Bereg, comitat în Ungaria medievală, 89, 185.
Beuldu (Böld), toponim, 100.
Béla, rege al Ungariei, 9, 70, 73, 77, 79, 84, 86, 88, 89, 105, 112, 117, 138.
Béla I, rege al Ungariei, 145.
Béla II, rege al Ungariei, 71.
Béla III, rege al Ungariei, 71, 194.
Béla IV, rege al Ungariei, 160, 162, 187.
Biertan, toponim, 49.
Biharea (Byhor), cetate, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 110, 111, 126.
Bihor, ţinut, comitat, 100, 105, 111, 112, 196.
Bistriţa, district, oraş, 157, 162, 189, 190.
Bizanţ, 19, 32, 39, 40, 41, 42, 45, 54, 73, 97, 98, 127, 128, 143.
Bizerea, familie, 184.
Blasius, antroponim, 104.
Blásquez, J. M., istoric, 16.
Bobâlna (răscoala de la ~), 183.
Boemia, 87, 188, 193.
Bogat, toponim, 139.
Bogdan de Cuhea, voievod român, 119, 180.
Boleslav I, cneaz ceh, 44.
Boleslav II, cneaz ceh, 44.
Boleslav cel Viteaz, cneaz polonez, 44.
Bologa, cetate, 190.
Bolovan, I. şi S., istorici, 200.
Borcea, L., istoric, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 111.

Borilă, țar al Bulgariei, 174.
Boris (Mihail), țar protobulgar, 18, 42.
Borsod, cetate, 96.
Borsu, conducător ungur, 96.
Borșa, Roland, voievod al Transilvaniei, 177, 187.
Bosnia, provincie în Ungaria medievală, 178.
Boyta, conducător ungur, 113, 114.
Bran, cetate, 190.
Branicevo, episcopie, 127.
Branimir, cneaz croat, 43.
Brașov, district, oraș, 157, 162, 189.
Brătianu, Gh. I., istoric, 20, 28, 29, 139, 179.
Bretagne, provincie, peninsulă în Franța, 15, 16.
Brezeanu, St., istoric, 6, 32, 35, 37, 42, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 118, 134.
Britania, provincie romană, 13.
Bua, antroponim, 142, 145, 146.
Bucna, antroponim, 142, 145, 146.
Bucovina, toponim, 46, 162.
București, 6.
Bug, râu, 53, 54, 64.
Bugat, conducător ungur, 139.
Bulci, toponim, 120.
Bulcsu, conducător ungur, 110.
Buldus, episcop, 145.
Bulgaria, 18, 28, 41, 42, 55, 60, 67, 76, 87, 90, 92, 193.
Bulgaria Mare, ținut, 41, 162.
Buri, conducător tătar, 162.

C

Cadan, conducător tătar, 162.
Cadusa, conducător ungur, 113, 114, 115.
Caesar, Iulius, 32, 80.

Caesarea, toponim, 24.
Calabria, provincie în Italia, 97.
Cantacuzino, Constantin, istoric, 30.
Capadochia, provincie în Asia Mică, 97.
Caraş, comitat, 130, 181.
Caraş-Severin, judeţ, 130.
Carintia (Carinthia), provincie în Austria, 43, 92, 100, 116.
Carol cel Mare, împărat franc, 14, 23, 43.
Carol Robert de Anjou, rege al Ungariei, 188.
Caroldu, antroponim, 142.
Carpaciu, boier român, 190.
Carpaţi (Munţii), 9, 22, 33, 46, 50, 60, 87, 94, 95, 112, 134, 135, 141, 151, 154, 155, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 175, 179, 180, 181, 184, 189, 190, 193, 196, 197, 200.
Carpaţii Apuseni (Occidentali), 17, 87, 96, 105, 106, 135, 152, 171.
Carpaţii de Curbură, 154.
Carpaţii Meridionali, 60, 75, 187.
Carpaţii Orientali, 60, 63, 75, 187.
Carpaţii Păduroşi (Nordici, Munţii Rutenilor, Muncţii Ruteneşti, Ungureşti), 22, 54, 55, 60, 63, 64, 65, 77, 195.
Casola, Niccolò de, autor, 76.
Călata de Mijloc, district, 112.
Căpâlna, district, 185.
Căpuş (Copus), râu, 133, 136, 140.
Câmpia Dunării, 62, 106.
Câmpia Pannoniei (Pannonică), 17, 22, 23, 60, 63, 65, 68, 70, 105, 131, 152, 153.
Câmpia Tisei, 106.
Câmpia Transilvaniei, 151.
Câmpia Vestică, 172.
Câmpulung, localitate în Ţara Românească, 189.
Cândea, familie, 184.
Cândreş, familie, 184.
Cârţa, localitate în Făgăraş, 158, 174.
Cehia, 44.

Cenad (Morisena, cetatea lui Chanadin), cetate, comitat, 120, 121,123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 145.
Cetatea de Baltă, 162, 190.
Chak, familie, 184.
Chambers, J., istoric, 161.
Chanadin (Chanadinus, Csanád, Sunad), antroponim, 115, 121, 122, 123, 124, 125, 126.
China, 162.
Chinari, cetate, 136.
Chiraleş, toponim, 136, 148.
Chorenaţ'i, Moise, geograf armean, 94, 95.
Chorezm, ţinut, 162.
Ciceu, cetate, 190.
Cilicia, provincie în Asia Mică, 97.
Cincu, scaun săsesc, 157.
Ciocâltan, V., istoric, 6, 58, 81, 82, 135, 138, 139, 140.
Ciuc, scaun secuiesc, 154.
Ciula, familie, toponim, 184.
Claudius, antroponim, 119.
Clonimirovici, Ceaslav, cneaz al Rasciei, 43.
Clovis, conducător franc, 17.
Cluj, 104, 130, 136, 150, 162, 175.
Cluj-Mănăştur, 136.
Coleşerul Mic, district, 112.
Comiat, district în Banat, 175.
Constantin cel Mare, împărat roman, 20, 38.
Constantin VII Porfirogenetul (Porphyrogenitus), împărat bizantin, 51, 52, 54, 58, 65, 143.
Constantin VIII, împărat bizantin, 128.
Constantinescu, R., istoric, 122, 124, 126, 127.
Constantinopol, 18, 39, 97, 98, 108, 109, 128, 142, 144, 147, 159, 174.
Copulei, conducător cuman, 149.
Corasan, ţinut, 162.
Corsica, insulă, 16.

Costin, Miron, istoric, 30.
Coteanu, I., filolog, 40.
Coulton, G.G., istoric, 84.
Couroug (Kórógy), toponim, 100.
Criş (Crişuri), râuri, 99, 100, 104, 122, 123, 185.
Crişana, ţinut, 8, 9, 22, 23, 68, 87, 88, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 127, 133, 141, 148, 153, 163, 171, 174.
Croaţia, 43, 68, 178.
Csák, Mathias, conducător în Slovacia, 188.
Csáki, familie, 189.
Cuhea, cetate, 180.
Cumania, toponim, 160, 189, 190.
Cumania Albă, toponim, 162.
Cursan (Cusan, Kusan, Kursan), conducător ungur, 61, 65.
Cuvin (Keve, Kuvin), cetate, comitat, 114, 116, 120, 130, 181.
Cuzdrioara, cetate, 136.
Cyrill, antroponim, 104.

D

Dacia, 5, 7, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 37, 38, 41, 45, 46, 47, 48, 50, 60, 64, 76, 77, 91, 92, 93, 112, 135, 137, 192, 193, 194.
Dacia Mediterranea, 19.
Dacia Ripensis, 19.
Dacia Romană, 19, 29, 38, 91, 106.
Dacia Traiană, 19, 38, 91, 95.
Daicoviciu, C., istoric, 19, 20.
Daicoviciu, H., istoric, 19, 20, 24.
Dăbâca (Dobuka), cetate, 103, 126.
Decei, A., istoric, 6, 57, 94, 95, 179.
Dedrad, cetate, 136.
Dej, toponim, 162.
Deletant, D., istoric, 6, 7, 81, 88, 117.

Densusianu, O., istoric, 40.
Deuil, Odo de, autor, 71, 80.
Deva, toponim, 175, 188.
Diaconescu, A., istoric, 21, 48.
Dibiscos (Tibiscos), toponim, 127.
Doboşi, Al., istoric, 170.
Dobra, district, 175, 185.
Dobrogea, 20, 49.
Dobuka (Doboka), antroponim, 115.
Domitianus, împărat roman, 17.
Don (Etul, Etel, Thanais), râu, 52, 53, 54, 55, 108.
Doneţ, râu, 53, 54.
Dragoş, voievod, familie voievodală, 119, 184.
Drava, râu, 17, 18.
Drăgan, I., istoric, 171.
Drăganu, N., filolog, 88, 104, 106, 119, 124, 129, 130, 139.
Drimba, O., istoric, 59.
Drugma (Dorogma), toponim, 100.
Duklja, formaţiune politică, 42.
Dumitraşcu, S., istoric, 6, 103.
Dunărea, 5, 7, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 66, 75, 76, 78, 80, 82, 87, 93, 95, 98, 107, 112, 113, 114, 115, 121, 122, 124, 128, 135, 160, 162, 163, 174, 192, 193, 197.
Dvornic, Fr., istoric, 45.
Dzaihani, cronicar, 67, 68, 101.

E

Eculsu (Ekölcs), conducător ungur, 99.
Edroiu, N., istoric, 191.
Eleud, antroponim, 98.
Elveţia, 25.
Emeric, rege al Ungariei, 109, 173.

Epir, provincie în Grecia, 82.
Er (Umusoer), râu, 99, 100, 102, 104.
Ery, istoric, 68.
Eufrat, râu, 13, 97.
Eurasia, 56, 58, 59.
Europa, 7, 8, 13, 23, 24, 25, 27, 28, 31, 34, 39, 41, 45, 51, 52, 56, 68, 69, 84, 91, 93, 103, 159, 162, 163, 178, 193, 197, 198.
Europa Centrală, 23.
Europa Central-Orientală (Răsăriteană), 91, 95.
Europa Occidentală (Apuseană), 72, 170.
Europa Răsăriteană (de Est, Orientală), 34, 57, 81, 82, 117, 155.
Eutropius, istoric, 20, 21.

F

Fajsz, toponim, 139.
Fasoli, G., istoric, 116.
Făgăraş (Ţara Făgăraşului, Ţara Oltului, Terra Blacorum), 134, 158, 161, 171, 174, 175, 179, 184, 189, 190, 191.
Feldioara, toponim, 126.
Filip de Mousket, cronicar, 163.
Fischer, I., filolog, 24.
Flandra, provincie în Ţările de Jos, 156.
Francia, stat al francilor în Gallia, 26, 36.
Francia de Est (Răsăriteană, Germania), 43, 54.
Franconia, provincie în Germania, 156.
Franiova, toponim în Iugoslavia, 119.
Franţa, 15, 16, 26, 59, 73, 157, 168.
Frigia, provincie în Asia Mică, 81.
Frumuşeni, cetate, 126.
Fulda, toponim, 61.
Fügedi, E., istoric, 67, 68.

G

Galad, cetate, mănăstire, 119.
Gallia, 15, 16, 26, 29, 31, 36, 46, 93.
Gallienus, împărat roman, 22.
Gardizi, cronicar, 57, 67, 95.
Gârlişte, familie, 184.
Geled, toponim, 119.
Gelou (Gelu, Gelu Românul), duce, 6, 7, 8, 9, 88, 91, 94, 95, 100, 101, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 150, 177, 186, 194, 195, 199.
Genghis-han (Temugin), conducător tătaro-mongol, 67, 162.
Gepidia, stat al gepizilor, 36, 92, 193.
Gerard (Gerardus, Gerardo), călugăr, episcop, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 145.
Germania, 23, 59, 156.
Geula (Gyla, Gyula, Gylas, Iula, Iulus, Gyla-Iula), duce, 6, 7, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 196, 150.
Geula (Gyla, Gyula etc.) cel Bătrân (Maior), duce, 142, 143, 144, 146, 147.
Geula (Gyla, Gylas etc.) cel Tânăr (Minor, cel Mic), duce, 142, 144, 145, 146, 147, 196.
Geycheyd, toponim, 139.
Géza, principe ungur, 148, 149.
Géza (Geisa), duce, 136, 139, 143.
Géza II, rege al Ungariei, 156, 157.
Gheorghe, Sfântul, 122, 123.
Ghilad, toponim, 119.
Ghiurco, I., istoric, 37.
Gilău (Gelău), localitate, 136, 139, 140.
Giurescu, C.C., istoric, 25.
Glaber, Raoul, cronicar, 73.
Glad, antroponim, 127.
Glad (Clad), duce, 6, 7, 87, 91, 95, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 137, 140, 195.

Glad (Galacka) pârâu, 119.
Gladna, toponim, 119.
Gladova (Cladova), toponim, 119.
Glück, E., istoric, 6, 115, 116, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129.
Gothia, stat al goților, 36, 91, 92, 193.
Grecia (Elada), 23, 35, 42, 46, 82, 92, 100, 114, 115, 116.
Grigore XI, papă, 173.
Gudea, N., istoric, 37.
Guenée, B., istoric, 84.
Gündisch, K.G., istoric, 156.
Gyémánt, L., istoric, 200.
Gyóni, M., istoric, 77.
Györffy, Gy., istoric, 68, 72, 106, 129, 138.
Gyula, comandant militar în Banat, 123.
Gyula (Iula), presupus căpitan al lui Árpád, 143.

H

Habsburgii, dinastie, 70.
Hadrianus, împărat roman, 20.
Haga, 121.
Halici (Galicia), cnezat, 63, 64, 77, 188.
Halici-Volânia, cnezat, 64.
Hanatul Bulgar, 35.
Hartvic, episcop, 146.
Hatt, J.J., istoric, 15.
Hațeg (Țara Hațegului, terra Harszog), 134, 161, 167, 168, 171, 172, 175, 179, 185, 189, 190.
Henric de Mügeln, cronicar, 146.
Hierotheus, episcop, 142, 144, 147.
Hispania, 16, 93.
Hispanus, Vincentinus, autor, 73.
Holban, M., istoric, 160.

Honoriu III, papă, 126.
Horca, conducător ungur, 98, 99, 133, 142.
Horedt, K., istoric, 6.
Horom (Palanca), cetate în Banat, 112, 120, 121.
Hovos (Howos), pădure, 63.
Hóman B., istoric, 71, 74.
Huedin, toponim, 190.
Hunedoara, comitat, ţinut, domeniu, 150, 171, 175, 185.
Hunedoreştii, familie, 184.
Hunnia, stat al hunilor, 36, 193.
Hunor, antroponim, 62.

I

Iambor, P., istoric, 6.
Ibn Rusta, geograf, 57, 67.
Ierusalim, 160.
Igfon, pădure, 101, 106, 133, 148.
Igor, cneaz rus, 45.
Ilidia, district în Banat, 120, 175.
Illyricum, provincie romană, 19.
Imperiul Austro-Ungar (Austro-Ungaria), 70.
Imperiul Bizantin, 13, 16, 18, 24, 32, 40, 41, 42, 43, 61, 66, 92, 100, 124, 128, 149.
Imperiul Carolingian, 93.
Imperiul Franc, 54, 97.
Imperiul Franc de Est, 84.
Imperiul Habsburgic, 70.
Imperiul Latin de Răsărit, 159, 160.
Imperiul Roman, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 31, 37, 38, 95, 97.
Imperiul Roman de Apus, 39, 93.
Imperiul Roman de Răsărit, 13, 16, 31, 39.
Imperiul Româno-Bulgar, 159.
Inocenţiu III, papă, 109, 174.

Ioachim de Sibiu, comite, 154, 158.
Ioan Botezătorul, Sfântul, 122, 126, 127.
Iordanes, istoric, 23, 92.
Iorga, N., istoric, 10, 13, 46, 47, 180, 198, 199.
Iouzas (Crişul Mic), râu, 101.
Iran, 51.
Isidor din Sevilla, autor, 92.
Italia, 16, 26, 59, 76, 81, 90, 93, 115, 168.
Iugoslavia, 119, 120.
Iustinian, împărat bizantin, 20.
Izvoarele Caraşului, district în Banat, 175.

J

Jakó, S., istoric, 154.
Josika, familie, 184.
Jutas, toponim, antroponim, 139.

K

Kalka, toponim, 162.
Kalocsa, toponim în Ungaria, 109.
Kama, râu, 51.
Kantorowicz, E.H., istoric, 84.
Karlomann, principe franc, 54.
Kán, Ladislau, voievod al Transilvaniei, 187, 188.
Kean, duce, 87, 90.
Kedrenos, istoric, 142.
Kekaumenos, istoric, 82.
Kenesna (Kanizsa), toponim, 113.
Kezd, scaun secuiesc, 154.
Khaganatul Avar (avarilor), 42, 43, 54, 61, 106.
Khaganatul Khazar (Khazaria), 51, 52.

Kiev, 44, 63, 64, 77, 78, 94, 162.
Kiril (Constantin), călugăr, 43, 44, 54, 108.
Kogălniceanu, M., istoric, 199.
Koppány, antroponim, toponim, 139.
Köpeczi, B., istoric, 52, 58, 60, 62, 78, 123, 153, 169, 195.
Kralovánszki, istoric, 68.
Krimhilda, antroponim, 75.
Krum, han protobulgar, 41, 53, 90, 93.
Kubrat, han protobulgar, 41.
Kuiavia, formaţiune politică slavă, 44.
Kulan, antroponim, 143.
Kurtze, Fr., editor, 54.
Kutesk, prinţ cuman, 149.
Kynnamos, Ioan, istoric, 78, 79.

L

Ladeo (Tiszaladány), toponim, 98.
Ladislau, duce, principe, viitorul rege Ladislau I, 136, 148.
Ladislau de Losoncz, voievod al Transilvaniei, 189.
Ladislau I (cel Sfânt), rege al Ungariei, 71, 72, 111, 147, 149.
Ladislau IV Cumanul, rege al Ungariei, 71, 75, 178, 187.
Láckfi, familie, 189.
Lebedia (Levedia), ţinut, 52, 55, 59.
Lebunion, toponim, 149.
Lechfeld, toponim, 44, 110.
Lelu, conducător ungur, 98.
Leon VI Filosoful (Înţeleptul), împărat bizantin, 51, 61, 97.
Leustachius Voyvoda, voievod al Transilvaniei, 150.
Levedi, conducător al ungurilor, 58.
Levente, conducător al ungurilor, 60, 145.
Litovoi, voievod român, 106, 161, 189.
Litovoi II, voievod român, 179.
Liutprand, diacon, 115.

Loborcy, conducător premaghiar, 88.
Locurile Sfinte, 159.
Loire, râu, 16.
Lombardia (Longobardia), provincie în Italia, 15, 59, 97, 113, 116.
Lona, râu, 136.
Lot, F., istoric, 14, 28, 29, 197.
Lucy (Tiszalök), toponim, 96.
Ludovic Germanicul, împărat franc, 54.
Ludovic I de Anjou, rege al Ungariei, 171, 180, 181, 182, 185.
Lugoj, 175.
Lupaş, I., istoric, 6, 142, 187.
Lupşa, Şt., istoric, 40.

M

Macedonia, 28, 35, 42, 46, 81, 114, 115, 127, 193.
Madgearu, Al., istoric, 38, 128.
Magor, antroponim, 62.
Mailat, familie, 184.
Manuel, antroponim, 127.
Manuel Comnenul, împărat bizantin, 78.
Maramureş (Ţara Maramureşului), 9, 46, 68, 141, 163, 167, 168, 171, 174, 175, 180, 186, 192, 196.
Marauth, magistru, 104.
Marcus Aurelius, împărat roman, 17.
Marcus de Katl, cronicar, 64, 143.
Marea Britanie, 15.
Marea Caspică, 52, 162.
Marea Neagră (Pontul Euxin), 18, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 114, 160, 162.
Maroch, toponim, 104.
Maroth (Moroda), toponim, 104.
Marothlaka (Morlaca), toponim, 104.
Marvazi, autor, 57.

Matei, Şt., istoric, 6.
Matia Corvinul, 158.
Maurikios, împărat bizantin, 46.
Mediaş, scaun săsesc, 157.
Medieş (Megyes, Medieşu Aurit), localitate, 109, 173, 174.
Mediolanum (Milano), 37, 76.
Mehadia, toponim, 175.
Menius, Frideric, autor, 76.
Menumorut (Morot, Morout, Marót), duce, 5, 6, 7, 87, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 119, 123, 131, 133, 134, 137, 140, 153, 174, 195.
Mercurius, conducător al Transilvaniei, 150.
Meseş, toponim, 99.
Metodiu, călugăr, 43, 44, 54, 108.
Miercurea, scaun săsesc, 157.
Mieszko I, cneaz polonez, 44.
Mihai Viteazul, 10, 199.
Mikulcice, toponim, 90.
Milutin, Ştefan, rege sârb, 188.
Moesia, provincie romană, 5, 7, 17, 18, 19, 29, 76, 77, 93, 193.
Moesia Inferior, provincie romană, 17, 18, 27.
Moga, I., istoric, 6, 164, 166.
Moglout, neam, 98.
Moigrad, toponim în Sălaj, 126, 136.
Moisescu, Gh. I., istoric, 40.
Mojmir I, cneaz al Moraviei Mari, 43, 44, 195.
Moldova, 22, 23, 106, 119, 151, 162, 163, 168, 177, 180, 188, 189, 190, 191, 197, 198.
Moldoveneşti, cetate, 126, 136.
Monachos, Georgios, cronicar, 65.
Mongolia, 67, 162.
Mons Cervinus (Muntele Cerbului, Szarvashalom), 100.
Moravia, cnezat, provincie în Europa Centrală, 43, 92, 93, 100.
Moravia Mare, cnezat, 43, 44, 54, 75, 90, 108.
More (Ficior) de Ciula, familie, 184.

Moreşti, toponim, cetate, 103, 136.
Morsina (Muşina), familie, 184.
Morut (Moruth, Maroth, Marouth), antroponim, 97, 104.
Mosaburg (Mosburg), cetate, 61.
Moscova, 162.
Muncas (Muncaci, Munkács, Mukacevo), cetate, 63, 64.
Muntenia, 20, 22, 23, 45, 161, 198.
Munţii Altai, 51.
Munţii Caucaz, 41.
Munţii Meseş, 102.
Munţii Rifei, 94.
Munţii Transilvaniei, 135.
Munţii Urali, 51, 52, 55, 58, 59.
Mureş, râu, 23, 87, 88, 96, 106, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 130, 134, 140, 154.
Musset, L., istoric, 14, 36, 67, 69, 107.

N

Napoleon Bonaparte, 14.
Nägler, Th., istoric, 155, 156.
Năsăud (ţara ~), toponim, 9.
Neapole, regat, 188.
Nedao, toponim, 22.
Negru-Vodă, voievod român, 179.
Nemeskéri, J., istoric, 68.
Niceea, toponim, 108.
Nicolaus Olahus, umanist, 190, 191.
Nipru, râu, 52, 53, 55, 64.
Nir, toponim, 96, 99, 104, 111.
Nistor, I. I., istoric, 127.
Nistru, râu, 53, 54, 55, 64.
Nitra, regiune, 87, 90.
Nocrich, scaun săsesc, 157.

Noricum, provincie romană, 29.
Nouzille, J., istoric, 118.
Novgorod, cnezat rusesc, 44.
Novum Castrum (Abaujvár), toponim, 145.

O

Occident (Apus), 8, 14, 22, 31, 36, 37, 40, 47, 50, 97, 110, 130, 150, 170, 193.
Oceanul Atlantic, 13.
Ocmand, antroponim, 132.
Ogodai, han tătar, 162.
Ohrida, toponim, 127.
Oituz, toponim, 162.
Olanda, 123.
Oleg, cneaz al Novgorodului, 44.
Olga, cneaghină a Novgorodului, 45.
Olpar (Alpár), toponim, 107.
Olt, râu, 134, 157, 158, 160.
Oltenia, 20, 22, 45, 49, 161, 179, 190.
Omurtag, han protobulgar, 41, 93.
Opaforcus, antroponim, 132.
Opreanu, C., istoric, 21, 48.
Oradea, 96, 103, 104, 109, 111, 162, 163, 174.
Orăştie, scaun săsesc, 157.
Orbai, scaun secuiesc, 154.
Orient, 47.
Orosius, Paulus, istoric, 91, 92.
Osul, conducător al pecenegilor, 136.
Oswaldus de Laska, călugăr, 121.
Otto I, împărat german, 34.
Otto de Bavaria, conducător german, 188.

P

Pall, Fr., istoric, 6, 109.
Pallottino, M., istoric, 15.
Pamfilia, provincie în Asia Mică, 81.
Panaitescu, P. P., istoric, 39, 40, 46.
Pannonia, provincie romană, toponim, 5, 6, 7, 17, 18, 23, 41, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 100, 105, 106, 110, 113, 117, 119, 121, 136, 138, 143, 144, 152, 153, 161, 193, 194, 195, 196.
Papacostea, Ş., istoric, 30, 47, 50, 81, 109, 144, 154, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 173, 174, 179, 180, 182, 197.
Paris, 71, 200.
Pavan, M., 17.
Pascu, Şt., istoric, 6, 68, 112, 127, 136, 137, 147, 150, 153, 155, 156, 174, 175, 178, 187.
Pâclişanu, Z., istoric, 40.
Pârvan, V., istoric, 19.
Peninsula Balcanică, 16, 23, 39, 41, 42, 46, 62, 160.
Peninsula Iberică, 16, 17, 26, 29.
Peninsula Italică, 15, 23, 36.
Perényi, J., istoric, 73, 86.
Persia, 53, 162.
Pescari, toponim, 120.
Pesty, F., istoric, 139.
Petru, antroponim, 104.
Petru, fratele lui Asan, ţar al Imperiului Româno-Bulgar, 19.
Petru, general bizantin, 46.
Petru, rege al Ungariei, 145, 146, 147.
Petru I, ţar bulgar, 42.
Philippi, P., istoric, 156, 157, 160.
Philippide, A., filolog, 40.
Piaştii, dinastie poloneză, 44.
Pind, ţinut, munţi în Grecia, 28, 46.
Pirinei, munţi, 16.

Plano Carpini, Giovanni de, călugăr, autor, 58.
Pliska, capitală a Bulgariei medievale, 41.
Poarta de Fier a Transilvaniei, toponim, 129.
Podişul Transilvaniei, 20.
Polonia, 34, 44, 162, 188.
Polonia Mare, regiune, 44.
Polonia Mică, regiune, 44.
Ponoucea (Panyoca), râu, braţ al Dunării, 114.
Pop, Ioan-A., istoric, 66, 73, 75, 83, 109, 112, 129, 152, 156, 158, 167, 171, 172, 178, 179, 180, 183, 184.
Popa, R., istoric, 6, 168, 180.
Popescu, Em., istoric, 49.
Portugalia, 26.
Porţile de Fier, toponim, 63.
Porţile (Poarta) Meseşului, toponim, 87, 88, 96, 99, 105, 131, 132, 133, 137, 148.
Premerstein, A., istoric, 18.
Preslav, capitală a Bulgariei medievale, 61.
Procopius din Caesarea (Procopius), istoric, 24, 66.
Prodan, D., istoric, 175, 176, 191.
Protase, D., istoric, 19, 20, 22, 112.
Prusia, 160.
Prut, râu, 53.

R

Radu Negru, voievod român, 179.
Raetia, provincie romană, 26, 30, 93.
Rashid-od-din, cronicar, 163.
Raşka, formaţiune politică sârbă, 42.
Ratzel, F., autor, 66.
Ravena, localitate în Italia, 92.
Rădulescu, Al., istoric, 113.
Răduţiu, A., istoric, 200.

Râmunc (Râmunge), duce, 75.
Regatul Vandal, 16.
Regatul Vizigot, 17.
Reinhard, M.R., autor, 66, 67.
Ricardus, călugăr, 71, 80.
Rodna, toponim, 162, 190.
Roesler, R., autor, 70.
Rogerius, călugăr, 163.
Roma, 13, 14, 16, 30, 31, 32, 34, 39, 40, 41, 46, 50, 79, 80, 82, 90, 196.
Romagna, provincie italiană, 46.
Romania de Răsărit (orientală), 32, 34.
România, 23, 24, 26, 27, 35, 98, 103, 104, 107, 117, 123, 128, 130, 193, 197, 198, 199, 200.
Rosetti, Al., filolog, 40.
Rostislav, cneaz al Moraviei, 43, 44.
Roşu, T. I., istoric, 104.
Rubruck, Wilhelm de, autor, 57, 58.
Rupea, toponim, 157.
Rusia, 45, 145.
Russu, I.I., istoric, 19, 20.
Rusu, A.A., istoric, 171.
Rusu, M., istoric, 6, 43, 93, 94, 108, 113, 118, 135, 136, 137, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150.
Rutenia, regiune, 65, 115, 153.

S

Salanus, duce, 87, 88, 90, 91, 95, 96, 98, 107.
Salisbury, John de, autor, 73.
Salonic (Tesalonic), oraş în Grecia, 46, 81.
Samo, antroponim, 43.
Samosata, cetate în Asia, 97.
Sanudo, Marino, cronicar, 163.

Sardinia, insulă, 16, 46.
Sarkel, cetate, 52.
Sarolta (Sarolt[u]), antroponim, toponim, 139, 142, 143.
Saruar (Sárvár, Saruvar), toponim, 99.
Satu Mare (Zotmar, Sătmar), toponim, 98, 99, 102, 107, 109, 111, 174.
Saul de Bihor, comite, 111.
Sava, râu, 18, 82.
Saxonia, provincie, 156.
Săcuieni, toponim, 104, 105.
Sâmbăta, toponim, 179.
Sceculzaz, centurionat, 105.
Schwandtner, J.G., istoric, 70.
Scithia (Ţara Scitică), 85, 96, 107.
Sebeş, toponim în Transilvania şi Banat, 157, 158, 162, 175.
Seneslau, voievod român, 106, 161, 189.
Sepel (Csepel), insulă, 58, 113.
Sepsi, scaun secuiesc, 154.
Serbia (Rascia), 28, 43, 182, 188.
Severin, toponim, 122, 129, 161, 190.
Seztureg (Csesztreg), toponim, 113.
Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană, 184.
Sfântul Ioan, 160.
Sibiu, toponim, 154, 156, 157, 158, 162, 174, 189.
Sic, toponim, 137.
Sicilia, insulă, 26, 32.
Sighişoara, toponim, 157.
Simeon, ţar bulgar, 42, 60, 61, 65, 97, 98, 119, 195.
Simion, episcop, 147, 150.
Simon de Keza, cronicar, 64, 65, 71, 72, 73, 75, 77, 80, 81, 83, 86, 89, 91, 105, 143, 153.
Siret, râu, 53.
Sititelec, toponim, 105.
Skleros, Niketas, autor, 61.
Skylitzes, autor, 66, 142.

Slavia, formaţiune politică slavă, 44.
Slavonia, provincie, 170.
Slovacia, 44, 90, 156, 178, 188.
Soissons, toponim, 16.
Solnoc (Interior, Mijlociu, Exterior), comitate, 111, 150, 175.
Solomon, rege al Ungariei, 136, 148, 149.
Someş (Zamus, Someşul Mic, Someşuri), râu, 87, 96, 98, 99, 100, 102, 106, 133, 134, 136, 140.
Souyou (Sajó), râu, 96, 162.
Sóvár, toponim, 96.
Spalato, Thomas de, autor, 71, 80.
Spania, 15, 16, 17, 25, 26, 67, 73.
Spinei,V., istoric, 6, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 75, 76, 77, 78, 106, 117, 138, 139, 146, 149, 154, 162, 188.
Stare Mesto-Mikulcice, cetăţi de tipul ~, 103.
Stănescu, E., istoric, 42.
Stoicescu, N., istoric, 78.
Strasbourg, 67.
Strei, râu, 175.
Subotai, conducător tătar, 162.
Suciu, I. D., istoric, 122, 124, 126, 127.
Suger, cronicar, 73.
Suplac, district, 112.
Susdal, cnezat, 162.
Svatopluk, cneaz al Moraviei, 44, 54, 55, 60, 75, 90, 195.
Sviatoslav, cneaz rus, 45.
Syxtus, episcop, 111.
Szabolcs (Zobolsu), 64, 98, 139.
Szabó, I., istoric, 68.
Szücs, J., istoric, 68, 86, 152, 156.

Ş

Şeica Mare şi Şeica Mică, toponime, scaune săseşti, 157.
Şirioara, cetate, 126, 136.
Ştefan de Bihor, comite, 111.
Ştefan cel Sfânt (Ştefan I, Vajk, Ştefan, Ştefan al Ungariei), 111, 115, 117, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 152.
Ştefan, fiul lui Béla IV, 187.

T

Tabari, cronicar arab, 61.
Taksony, duce, 139.
Tarhacsia, toponim, 139.
Tarhos, antroponim, 139.
Tas, antroponim, 139.
Tăutu, Al., istoric, 173.
Târnava, comitat, 150.
Târnave, râuri, 134, 153, 157, 175.
Tekereu (Tekerö), râu, 100.
Telegd (Odorhei), scaun secuiesc, 154.
Terdzüman, Mahmud, autor, 121, 124, 125, 126, 128.
Terra Blacorum, toponim, 158, 161, 175.
Tevel, antroponim, 139.
Theodoric, rege ostrogot, 15.
Theodosiu, Sfântul, 127.
Theophylactos, autor, 142.
Thosu (Saruvar), toponim, 99.
Ticino, toponim, 115.
Tigru, râu, 13.
Tileagd, toponim, 105.
Timiş, râu, 113, 116, 127, 130.
Timoc, ţinut, vale, 118.

Tisa, râu, 17, 18, 22, 60, 64, 75, 87, 93, 96, 98, 99, 100, 104, 106, 112, 113, 116, 122, 162, 187, 194, 199.
Tocsun, duce, 86.
Toderaşcu, I., istoric, 191.
Tolosa (Toulouse), 17.
Tomislav, cneaz, rege croat, 43.
Tormás, antroponim, 139.
Tosani (Rosani), mănăstire, 127.
Tosu (Tasu, Thosu), conducător ungur, 98, 99, 100, 131.
Traian[us], împărat roman, 19, 20, 29, 30, 112.
Transilvania (Ultrasilvana, Ţara Ultrasilvană, Septem Castra, Siebenbürgen, Erdély, Erde-elw, Erdelw, Ardeal), 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 33, 49, 60, 63, 65, 68, 74, 76, 77, 78, 83, 88, 106, 122, 123, 127, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 199, 200.
Trotuş, râu, 189.
Trpimir, cneaz croat, 43.
Tudor, D., istoric, 14, 19.
Tuhutum (Tuhtum), conducător maghiar, 98, 99, 100, 131, 132, 133, 138, 139, 142, 143.
Turda, cetate, comitat, 148, 175, 179.
Turda, episcop, 96.
Turingia, provincie în Germania, 156.

Ţ

Ţara Bârsei, 9, 157, 159, 160, 162, 174.
Ţara Românească, 10, 48, 76, 151, 162, 168, 175, 177, 180, 181, 188, 189, 190, 191, 197, 198, 199.
Ţara Românilor, 75.

Ţara Severinului, 160, 161, 189.
Ţaratul Bulgar, 18, 42, 50, 54, 61, 116, 119, 120, 123, 128.
Ţaratul Romäno-Bulgar, 19, 42.
Ţările Române, 139.
Ţeicu, D., istoric, 113.
Ţepelea, I., istoric, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 111.

U

Ucraina, 63.
Ugocsa, comitat, 89.
Ugrinus, antroponim, 179.
Ulfila (Wulfila), episcop, 38.
Ulpia Traiana Sarmizegetusa, capitala Daciei Romane, 21, 137.
Ung, ţinut, cetate, comitat, 63, 88, 89, 96.
Ung (Hung), râu, 64, 65.
Ungaria (Magyarórszág, Hungaria, Hungaria Magna, Regatul Ungariei, Regatul Ungar), 7, 8, 34, 43, 57, 58, 64, 68, 69, 70, 72, 73, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 96, 104, 108, 109, 117, 122, 123, 124, 128, 130, 133, 138, 139, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 173, 174, 177, 178, 179, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 196, 197, 198.
Unguraş, cetate, 190.
Ureche, Grigore, cronicar, 30.
Uroş, Ştefan, conducător sârb, 188.
Urscia (Orşova), cetate, 114, 115, 116, 120, 121.
Usubuu, conducător ungur, 96, 98, 100, 101, 102.
Üllö, antroponim, 139.

V

Vaclav (Venceslas), cneaz ceh, 44.
Vadul Nisipurilor (Vadum Arenarum), toponim, 113, 120.

Valahia Neagră (Kara Oulag), toponim, 163.
Valea Dunării, 20, 27.
Valea lui Glad, toponim, 119.
Valea Rodnei, toponim, 185.
Vardan vardapetul, autor, 95.
Vasile I, împărat bizantin, 97.
Vasile II Bulgaroctonul, împărat bizantin, 45, 127, 128.
Vatha, antroponim, 145.
Vărădia de Mureş, toponim, 119.
Vârşeţ, toponim, 114.
Veluc (Velec), conducător ungur, 96, 98, 100, 101, 102.
Venceslav, principe al Boemiei, 188.
Veneţia, 76.
Verantius, umanist, 76.
Verecke, pas, 60, 63, 64.
Verona, 76.
Vidin (Bundyn), cetate în Bulgaria, 115, 118, 119, 122, 128.
Viena, 54, 64, 111, 143, 146.
Vinţ, toponim, 190.
Vistula, râu, 92.
Vişegrad, cetate în Ungaria, 149.
Vladimir, cneaz rus, 45.
Vladimir (Lodomer), cnezat, 63, 64, 77, 162.
Vlaicu, voievod al Ţării Româneşti, 181.
Vlastimir, jupan sârb, 42.
Voivodina, provincie, 68.
Volachia, toponim, 10, 176.
Volga, 7, 51, 52, 55, 57, 59, 162.
Vulpe R., istoric, 19.
Vurpăr, toponim, 190.

W

Wales (în Marea Britanie), 15.

Y

Ypres, Jean de, cronicar, 163.

Z

Zahumlje, formaţiune politică sârbă, 42.
Zalău (Zyloc), toponim, 98, 99, 102, 107, 162.
Zapetra, cetate în Asia, 97.
Zarand, cetate, comitat, ţinut, 102, 111, 126, 130.
Zdroba, M., istoric, 113, 116, 126.
Zeguholmu (Szeghalom), toponim, 100, 102, 103.
Zemplin (Zemlun, Zemplén), toponim, 64, 88.
Zenovius, antroponim, 49.
Zerenche (Szerencs), toponim, 96.
Zimmermann, H., istoric, 147.
Zobolsu, antroponim, toponim, 98, 99, 100.
Zoloucu, antroponim, 96.
Zoltán, conducător peceneg, 149.
Zoltán, toponim, 139.
Zoltán Ardeleanul (Erdeelui), conducător în Transilvania, 144, 146.
Zonaras, autor, 142.
Zsombor, toponim, 139.
Zuardu (Salardo), conducător ungur, 113, 114, 115.
Zubur (Zobur), duce, 87, 90, 91.
Zulta (Zoltán), antroponim, 100, 102, 108, 110.
Zumbor, conducător ungur, 98.

Bibliografie selectivă

(Lista cuprinde lucrările citate, cu indicarea, între paranteze, a prescurtărilor utilizate.)

A. Izvoare

Anonymus, *Faptele ungurilor* (*Gesta Hungarorum*), în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934 (*Anonymus*).

Anonymus, *Gesta Hungarorum*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, Budapest, 1937 (*Anonymus*).

Constantin Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R.J.H. Jenkins, Washington, 1967 (*De administrando imperio*).

Cronica pictată de la Viena (*Chronicon pictum Vindobonense*), în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XI, București, 1937 (*Cronica pictată*).

Descriptio Europae Orientalis, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, II, București, 1934 (*Descriptio*).

Documenta Romaniae Historica, seriile C și D, București (*DRH*).

Documente privind istoria României, C, veacurile XI, XII și XIII, vol. I, București, 1951 (*DIR*).

Eutropius, *Breviarus ab urbe condita* (*Eutropius*).

Fontes Historiae Dacoromanae, II-III, București, 1970-1975 (*Fontes*).

Historia augusta (Vita Aureliani).

Iordanes, *Getica*, XII (*Getica*).

Isidor din Sevilla, *Etymologiae*, IV (*Etymologiae*).

Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, ed. G. H. Pertz, Hannoverae (*MGH*).

Nestor, *Cronica*, în *Izvoarele istoriei românilor*, VII, București, 1935 (*Nestor*).

Paulus Orosius, *Historia adversus paganos*, I. (*Historia*).

Popescu, Em., *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976 (*Inscripțiile*).

Răduțiu, A., Gyémánt, L., *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania (1690-1847)*, [București, 1995] (*Repertoriul*).

Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarium ex Monumentis Germaniae Historicis recusi, Hannoverae, 1890, 1891 (*Scriptores*).

Scriptores rerum Hungaricarum, I-II, Budapesta, 1937 (*SRH*).

Scriptores rerum Hungaricarum vetares, ac genuini, ed. J.G. Schwandtner, I, Viena, 1746 (*SRH*, 1746).

Simon de Keza, *Cronica* (*Gesta Hungarorum*), în *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, Budapesta, 1937 (*Simon de Keza*).

Suciu, I. D., Constantinescu, R., *Documente privitoare la istoria Banatului*, I, Timișoara, 1980 (*Documente*).

Tăutu, Al. I., *Litterae Gregorii papae XI in causa Valachorum de Megesalla (Medieș in Transilvania septentrionali) destinatae*, Romae, 1966 (*Litterae Gregorii*).

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, Sibiu, 1892 (*Ub.*).

B. Istoriografie

Achim, V., *Districtele medievale românești de pe valea superioară a Begheiului*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXX, 1990-1991 (*Districtele*).

Achim, V., *La feodalité roumaine du royaume de Hongrie entre ortodoxie et catholicisme*, în *Colloquia. Journal of Central European History*, I, 1994, nr. 2 (*La feodalité*).

Armbruster, A., *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed. a II-a, București, 1993 (*Romanitatea*).

Arvinte, V., *Român, românesc, România. Studiu filologic*, București, 1983 (*Român*).

Barbu, M., Zdroba, M., *Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu*, în *Ziridava*, VIII, 1977 (*Noi cercetări*).

Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th centuries*, Budapest, 1975 (*Hungarian*).

Bejan, A., *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995 (*Banatul*).

Benea, D., *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983 (*Din istoria*).

Blásquez, J. M., *Ciclos y temas de la Historia de España; la Romanizacion*, I-II, Madrid, 1974-1975 (*La Romanizacion*).

Bolovan, I. și S., *Contribuții privind structura etnică și confesională a Transilvaniei în sec. XX*, în vol. *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*, coord. Sorina și I. Bolovan, Cluj-Napoca, 1995 (*Contribuții*).

Borcea, L., Țepelea, I., *Menumorut*, București, 1988 (*Menumorut*).

Brătianu, Gh. I., *Les assemblées d'états et les Roumains de Transylvanie*, I-II, în *Revue des Etudes Roumaines*, XIII-XIV, 1974; XV, 1975 (*Les assemblées*).

Brătianu, Gh. I., *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. de V. Râpeanu, București, 1980 (*Tradiția*).

Brătianu, Gh. I., *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, ed. de St. Brezeanu, Bucarest, 1989 (*Une énigme*).

Brezeanu, St., *Les Roumains et „le silence des sources", dans le „millénaire obscur"*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXI, 1982, nr. 3-4 (*Les Roumains*).

Brezeanu, St., *O istorie a Imperiului bizantin*, București, 1981 (*O istorie*).

Brezeanu, St., *„Romani" și „Blachi" la Anonymus. Istorie și ideologie politică*, în *Revista de istorie*, 34, 1981, nr. 7 (*„Romani" și „Blachi"*).

Chambers, J., *The Devil's Horsemen. The Mongol Invasion of Europe*, New York, 1985 (*The Devil's Horsemen*).

Ciocâltan, V., *Informațiile lui Guillaume de Rubruck despre români și bașchiri în lumina izvoarelor orientale*, în *Românii în istoria universală*, III/1, Iași, 1987. Vezi și versiunea germană a acestui studiu în *Südost-Forschungen* (München), XLII, 1983 (*Rubruck*).

Ciocâltan, V., *Observații referitoare la românii din Cronica notarului anonim al regelui Béla*, în *Revista de istorie*, 40, 1987, nr. 5 (*Observații*).

Constituirea statelor feudale românești, coord. N. Stoicescu, București, 1980 (*Constituirea*).

Coulton, G. G., *Nationalism in the Middle Ages*, în *The Cambridge Historical Journal*, V, 1935, nr. 1 (*Nationalism*).

Daicoviciu, H., *The Ethnogenesis of Romanians*, 1994, Cluj-Napoca (*The Ethnogenesis*).

Decei, A., *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi (a. 1050)*, în *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu, la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936 (*Gardizi*).

Decei, A., *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII-e et au XIV-e siècle*, în *Revue de Transylvanie*, VI, 1940, nr. 2 (*Contribution*).

Decei, A., *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, București, 1978 (*Relații*).

Deletant, D., *Studies in Romanian History*, București, 1991 (*Studies*).

Diaconescu, A., Opreanu, C., *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco-romană târzie și în perioada migrațiilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XXIX, 1989 (*Câteva puncte de vedere*).

Doboși, Al., *Datul oilor (Quinquagesima ovium). Un capitol din istoria economică a românilor din Transilvania*, București, 1937 (*Datul oilor*).

Drăgan, I., *Nobilimea românească din Transilvania. Incursiune istoriografică*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXX, 1990-1991 (*Nobilimea*).

Drăganu, N., *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și onomasticei*, București, 1933 (*Românii*).

Drimba, O., *Istoria culturii și civilizației*, II, București, 1987 (*Istoria*).

Dumitrașcu, S., *Ceramica românească descoperită în Crișana (sec. VIII-XI)*, în *Crisia*, VIII, 1978 (*Ceramica*).

Dumitrașcu, S., *Descoperiri arheologice din anul 1979 de la Biharea, datând din secolele VI-X*, în *Sargetia*, XV, 1981 (*Descoperiri 1979*).

Dumitrașcu, S., *Descoperiri arheologice din secolele V-VI e.n. de la Biharea*, în *Ziridava*, X, 1978 (*Descoperiri*).

Dvornic, Fr., *Les Slaves. Histoire et civilisation. De l'Antiquité aux débuts de l'époque contemporaine*, Paris, 1970 (*Les Slaves*).

L'Europe au IX-e siècle. Aux origines des Etats nationaux, Varșovia, 1969 (*L'Europe*).

Edroiu, N., *Posesiunile domnilor Țării Românești și Moldovei în Transilvania (secolele XIV-XVI). Semnificații politico-sociale și cultural-istorice*, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane*, coord. D. Berindei, Cluj-Napoca, 1994 (*Posesiunile*).

Fasoli, G., *Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au X-e siècle*, în *Cahiers de civilisation médiévale*, II, 1959 (*Points de vue*).

Fischer, I., *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985 (*Latina dunăreană*).

Fügedi, E., *Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale*, în *Annales*, 24, 1969, nr. 6 (*Pour une analyse*).

Giurescu, C.C., *Formarea poporului român*, Craiova, 1973 (*Formarea*).

Glück, E., *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în *Ziridava*, VI, 1976 (*Contribuții I*).

Glück, E., *Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX-X*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980 (*Contribuții II*).

Glück, E., *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980 (*Ahtum*).

Glück, E., *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII-X)*, în *Ziridava*, VI, 1976 (*Unele informații*).

Gudea, N., Ghiurco, I., *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988 (*Din istoria creștinismului*).

Guenée, B., *Politique et histoire au Moyen Age. Recueil d'articles sur l'histoire politique et l'historiographie médiévale (1956-1981)*, Paris, 1981 (*Politique et histoire*).

Gündisch, K. G., *Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln, 1993 (*Das Patriziat*).

Gyóni, M., *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*, în *Etudes slaves et roumaines*, II, 1949 (*Les Volochs*).

Györffy, Gy., *La Christianisation de la Hongrie*, în *Harvard Ukrainian Studies*, XII-XIII, 1988-1989 (*La Christianisation*).

Györffy, Gy., *Formation d'Etats au IX-e siècle suivant les Gesta Hungarorum du Notaire Anonyme*, în *Nouvelles études historiques*, I, Budapesta, 1965 (*Formation*).

Hatt, J.J., *Histoire de la Gaule romaine*, Paris, 1959 (*Histoire*).

Holban, M., *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, Bucureşti, 1981 (*Din cronica*).

Homán B., *La première période de l'historiographie hongroise*, în *Revue des études hongroises*, III, 1925 (*La première*).

Iorga, N., *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, I/2. Le sceau de Rome, Bucarest, 1937 (*Histoire des Roumains*).

Iorga, N., *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. de Ş. Papacostea, Bucureşti, 1984 (*Studii*).

Istoria oraşului Oradea, coord. L. Borcea, Gh. Gorun, Oradea, 1995 (*Istoria*).

Jakó S., *Evoluţia societăţii la secui în secolele XIV-XVI*, în vol. *Răscoala secuilor din 1595-1596. Antecedente, desfăşurare şi urmări*, red. Benkö S. ş.a., Bucureşti, 1978 (*Evoluţia*).

Kantorowitz, E.K., *Patriotic Propaganda*, în *Nationalism in the Middle Ages*, ed. C.L. Tipton, New York etc., 1972 (*Patriotic Propaganda*).

Köpeczi, B., (coord.), *Erdély története*, vol. I-III, Budapesta, 1986 (*Erdély*).

Köpeczi, B., (coord.), *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1992 (*Histoire*).

Lot, F., *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, Paris, 1927 (*La fin du monde antique*).

Lot, F., *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888*, Paris, 1928 (*Les destinées de l'Empire*).

Lupaş, I., *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, II, Cluj, 1940 (*Studii, conferinţe*).

Lupaş, I., *Studii istorice*, V, Sibiu-Cluj, 1945-1946 (*Studii*).

Madgearu, Al., *Contribuţii privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi regele Ştefan I al Ungariei*, în *Banatica*, XII, 1993, nr. 1 (*Contribuţii*).

Madgearu, Al., *Romanizare și creștinare la nordul Dunării în secolele IV-VII*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, XXXI, 1994 (*Romanizare*).
Moga, I., *Câteva considerațiuni privitoare la cercetarea istoriei Transilvaniei*, Cluj, 1946 (*Considerațiuni*).
Moga, I., *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, Sibiu, 1944 (*Les Roumains*).
Musset, L., *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII-e - XI-e siécles)*, Paris, 1965 (*Le second assaut*).
Musset, L., *Les invasions: les vagues germaniques*, Paris, 1965 (*Les invasions*).
Nägler, Th., *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992 (*Așezarea*).
Nistor, I.I., *Legăturile cu Ohrida și exarhatul Plaiurilor*, în *Analele Academiei Române*, M. S. I., s. III, tom. 27, mem. 6, 1945 (*Ohrida*).
Nouzille J., *La Transylvanie. Terre de contacts et de conflicts*, Strasbourg, 1993 (*La Transylvanie*).
Pall, Fr., *Romanians of Transylvania in the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 1993 (*Romanians*).
Pallottino, M., *Le origini storiche dei popoli Italici*, în *Relatione X Congresso di Scienze Storiche*, Roma, 1955 (*Le origini*).
Panaitescu, P. P., *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971 (*Contribuții*).
Panaitescu, P.P., *Introducere la istoria culturii românești*, 1969 (*Introducere*).
Panaitescu, P.P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965 (*Începuturile*).
Papacostea, Ș., *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988 (*Geneza*).
Papacostea, Ș., *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Age*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, IV, 1965, nr.1 (*La romanité des Roumains*).
Papacostea, Ș., *Românii în secolul XIII. Între cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993 (*Românii*).

Pascu, Şt., Rusu, M. ş.a., *Cetatea Dăbâca*, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968 (*Cetatea*).

Pascu, Şt., *Contribuţiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII-XIV*, Sibiu, 1944 (*Contribuţiuni*).

Pascu, Şt., *Voievodatul Transilvaniei*, I-IV, Cluj-Napoca, 1971-1989 (*Voievodatul*).

Pavan, M., *La provincia romana della Pannonia Superior*, în *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Memorie. Classe de Scienze morali, storiche e filologiche, seria VIII, vol. VI, fasc. 5, Roma, 1955 (*La provincia Pannonia*).

Pârvan, V., *Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene*, ed. V, îngrijită de R. Vulpe, Bucureşti, 1972 (*Dacia*).

Perényi, J., *La conscience nationale dans le chroniques hongroises du XIII-e siècle*, în *Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale*, Paris, 1969 (*La conscience*).

Pesty, Fr., *Magyarország helynevei*, I, Budapesta, 1888 (*Magyarország*).

Philippi, P., *Ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*, în *Altera*, I, 1995, nr. 1 (*Ecclesia*).

Pop, Ioan.-A., *Instituţii medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991 (*Instituţii*).

Pop, Ioan.-A., *Privilèges obtenus par les Roumains à l'époque de Matia Corvin*, în *Colloquia. Journal of Central European History*, I, 1994, nr. 1 (*Privilèges*).

Pop, Ioan.-A., *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary*, Cluj-Napoca, 1994 (*The Structure*).

Popa, R., *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988 (*Ţara Haţegului*).

Popa, R., *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970 (*Ţara Maramureşului*).

Premerstein, A., *Die Anfänge der Provinz Moesien*, Viena, 1908 (*Moesien*).

Prodan, D., *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în sec. XVI-XVII*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, VI, 1963 (*Boieri şi vecini*).

Prodan, D., *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984 (*Supplex*).
Protase, D., *Autohtonii în Dacia*, I. Dacia Romană, București, 1980 (*Autohtonii*).
Ratzel, F., *Politische Geographie*, ed. a 3-a, München-Berlin, 1923 (*Geographie*).
Reinhard, M. R., Arménaud, A., Dupaquier, J., *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1968 (*Histoire*).
Relations between the Autochtonious Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, Bucharest, 1975 (*Relations*).
Roesler, R., *Rumänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Viena, 1871 (*Rumänische Studien*).
Roșu, T. L., *Oradea-Cetatea Bihor, străveche vatră voievodală – din epoca de piatră la sfârșitul secolului al XIV-lea*, Oradea, 1992 (*Oradea*).
Rusu, A.A., *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983 (*Un formular*).
Rusu, M., *Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984 (*Considerații*).
Rusu, M., *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXI, 1982, nr. 3-4 (*Les formations*).
Spinei, V., *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX-X*, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990 (*Migrația*).
Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982 (*Moldova*).
Spinei, V., *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985 (*Români și turanici*).
Stoicescu, N., *Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuității*, București, 1980 (*Continuitatea*).
Stănescu, E., (coord), *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, București, 1989 (*Răscoala Asăneștilor*).
Szücs, J., *The Peoples of Medieval Hungary*, în *Ethnicity and Society in Hungary*, ed. F. Glatz, Budapest, 1990 (*The Peoples*).

Szücs, J., *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum: 1282-1285 A. D.*, în *Etudes historiques hongroises*, 1975 (*Theoretical Elements*).

Toderașcu, I., *Unitatea românească medievală*, I, București, 1988 (*Unitatea*).

Tudor, D., (coord.), *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982 (*Enciclopedia*).

Zimmermann, H., *Veacul întunecat*, București, 1983 (*Veacul*).

Cuprins

Cuvânt înainte 5

1. De la daco-romani la români: identitatea etnică, religioasă și politică a românilor în Europa spre sfârșitul mileniului I

1.1. Europa postromană și lumea barbară. Moștenirea Romei 13

1.2. Dacia Traiană după retragerea stăpânirii romane 19

1.3. Etnogeneza românilor - dincolo de aspectul enigmatic și miraculos 24

1.4. Istoria cuvintelor: cum apar pomeniți românii în evul mediu 30

1.5. Istoria cuvintelor: când apar menționați românii în izvoarele scrise externe 34

1.6. Creștini și păgâni la Dunărea de Jos în secolele III-X. Cazul românilor 37

1.7. Între Roma și Bizanț: state incipiente (formațiuni statale) în centrul și sud-estul Europei spre finalul mileniului I al erei creștine 41

1.8. Structuri teritorial-politice ale protoromânilor și românilor între secolele IV-IX d.Hr. 45

2. Societatea ungară timpurie. De la Munții Urali spre centrul Europei

2.1. Ungurii înainte de secolul X: deplasarea de la Munții Urali la nordul Mării Negre 51

2.2. Realităţi social-politice şi economice
în cadrul triburilor ungureşti înainte de secolul X 55

2.3. Invazia şi aşezarea ungurilor în Câmpia Pannonică:
momentul producerii lor 60

2.4. Drumul urmat de unguri
din Atelkuzu spre Câmpia Pannonică 63

2.5. Numărul ungurilor în jurul anului 900 66

2.6. Cronicile latino-maghiare din secolele XII-XV
şi valoarea lor istorică 69

2.7. Tradiţia cronistică despre structura etnică
a Pannoniei şi Transilvaniei în perioada premaghiară 74

2.8. „Blachii ac pastores Romanorum...“ 78

3. State incipiente (formaţiuni politice) atestate de unele izvoare scrise pe teritoriul României (secolele IX-XI)

3.1. Generalităţi. Concepţia istorică şi viziunea politică
a Notarului lui Béla 84

3.2. State incipiente
menţionate de Anonymus în cronica sa 86

3.3. Mărturii despre existenţa şi organizarea politică
a românilor în fosta Dacie Traiană 91

3.4. Ducatul lui Menumorut 95

3.5. Ducatul lui Glad 112

3.6. Ducatul lui Ahtum (Ohtum) 120

3.7. Ducatul lui Gelu 131

3.8. Ducatul lui Geula (Iulus, Iula sau Gyla) 142

4. **Transilvania în secolele XI-XIV. Schiță istorică**

4.1. Cucerirea Transilvaniei de către maghiari (secolele XI-XIII) 148

4.2. Noi „oaspeți“ veniți în Transilvania: secui, sași 152

4.3. Încercări de colonizare eșuate: cavalerii teutoni și cavalerii ioaniți 159

4.4. „Călăreții diavolului“ în Europa: invazia tătară din 1241-1242 și efectele ei 162

4.5. Cum reflectă documentele societatea transilvăneană 164

4.6. Societatea transilvăneană în secolele XIII-XIV: feudali, clerici și țărani 166

4.7. Românii în fața noilor stăpâni – menținerea și apărarea unora din instituțiile românești 173

4.8. Adunările de „stări“ ale Transilvaniei (*congregationes, universitates*) și rolul lor în secolele XIII-XIV 177

4.9. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) ale românilor din Transilvania 184

4.10. Autonomia voievodatului Transilvanie și orientarea lui spre statele românești extracarpatice în evul mediu 186

Considerații finale 192

Indice 203

Bibliografie selectivă 233

Centrul de Studii Transilvane

Bibliotheca
Rerum
Transsilvaniæ X

ISBN 973-9155-004-0

Lei 8.900